

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

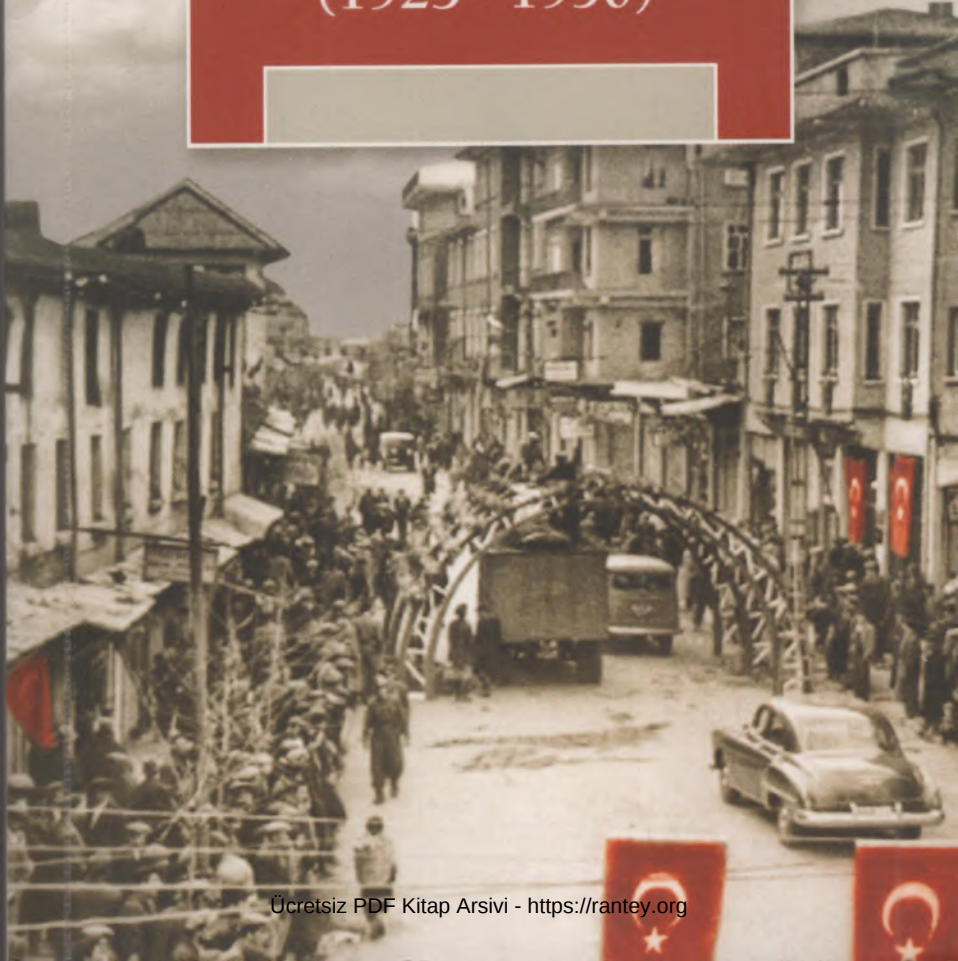
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Ercan Çağlayan

Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923 - 1950)

ERCAN ÇAĞLAYAN 1980 Bingöl doğumlu. İlk ve ortaöğrenimini Bingöl'de, yüksek öğrenimini Erzurum Atatürk Üniversitesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nde tamamladı. Bir süre öğretmenlik yaptı. 2008 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde Ermeni-Müslüman İlişkileri (1856-1914)" başlıklı tezle yüksek lisans, 2012 yılında "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (1923-1950)" başlıklı tezle de doktora derecesi aldı. "Geç Osmanlı", "Erken Cumhuriyet" dönemi şehir tarihi, milliyetçilik, azınlıklar ve Kürtler üzerine çok sayıda ulusal ve uluslararası çalışması bulunan yazar halen Muş Alparslan Üniversitesi FEF Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

İletişim Yayınları 2002 • Araştırma-Inceleme Dizisi 336

ISBN-13: 978-975-05-1541-5

© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2014, İstanbul

EDİTÖR Ahmet İnsel

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Şeyhmus Diken arşivi

UYGULAMA Hüsnu Abbas

DÜZELTİ Ayla Karadağ

DİZİN Birhan Koçak

BASKI ve CİLT Sena Ofset - SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları - SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ERCAN ÇAĞLAYAN

Cumhuriyet'in Diyarbakır'da Kimlik İnşası (1923-1950)

iletişim

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	9
TEŞEKKÜR	11
GİRİŞ	13
BİRİNCİ BÖLÜM	
“OYBİRLİKLİ DEMOKRASİ”:	
SEÇİMLER, MİLLETVEKİLLERİ VE PARTİLER	29
Diyarbakır’da seçimler	29
Diyarbakır milletvekilleri	40
Diyarbakır’da partiler	45
<i>Cumhuriyet Halk Partisi</i>	45
<i>Demokrat Parti</i>	58
İKİNCİ BÖLÜM	
OLAĞANÜSTÜ HAL:	
BİRİNCİ UMUMİ MÜFETTİŞLİK	71
Olağanüstü Hal’e giden yol:	
Şeyh Sait Ayaklanması	71
Birinci Umumi Müfettişlik ve Diyarbakır	81
<i>Umumi Müfettişliklerin kurulması</i>	81
<i>Umumi Müfettişliklerin görev ve yetkileri</i>	85

Birinci Umumi Müfettişliğin kurulması	89
İbrahim Tali dönemi (1928-1932)	91
Ahmet Hilmi Ergeneli dönemi (1933-1935)	93
Abidin Özmen dönemi (1935-1943)	95
Avni Doğan dönemi (1943-1947)	105
Umumi Müfettişliklerin kaldırılması	107
 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
DEMOGRAFİK MÜDAHALELER:	
İSKÂN VE SÜRGÜN	111
Diyarbakır'da iskân	114
<i>Diyarbakır'da göçebe aşiretlerin iskânı</i>	119
<i>Diyarbakır'a göçmen iskânı</i>	121
Diyarbakır'dan zorunlu göç ve sürgün	145
<i>Diyarbakır'dan batı vilayetlerine zorunlu göç ve sürgün</i> ..	148
<i>Diyarbakır'dan Suriye'ye göçler</i>	165
 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
ENDOKTRINASYON VE EĞİTİM:	
DIYARBAKIR TÜRK OCAĞI VE HALKEVİ	175
Diyarbakır Türk Ocağı	181
Diyarbakır Halkevi	193
<i>Diyarbakır Halkevi'nin açılması</i>	196
<i>Diyarbakır Halkevi şube faaliyetleri</i>	200
<i>Dil ve Edebiyat Şubesi</i>	204
<i>Kütüphane ve Yayın Şubesi</i>	208
<i>Spor Şubesi</i>	211
<i>Temsil [Gösterit] şubesi</i>	212
<i>Tarih ve Müze Şubesi</i>	216
<i>Güzel Sanatlar [Ar] Şubesi</i>	217
<i>Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi</i>	219
<i>Sosyal [İçtimai] Yardım Şubesi</i>	221
<i>Köycülük Şubesi</i>	222
<i>Diyarbakır Halkevi'nin kapatılması</i>	224

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİRLİK VE MODERNLİK: YOL, MEKÂN VE MİMARİ	225
“Millî İttihad”ın aracı olarak ulaşım	225
<i>Demiryolu ulaşımı</i>	225
<i>Fevzipaşa-Diyarbakır hattı</i>	230
<i>Diyarbakır-İran-İrak hattı</i>	240
<i>Karayolu ulaşımı</i>	245
“Asrî”liğin aracı olarak mekân ve mimari	250
<i>Cumhuriyet Diyarbakır’ının inşası</i>	250
<i>Diyarbakır’daki tarihî yapıların serencamı</i>	259
SONUÇ	263
EKLER	273
KAYNAKÇA	301
DİZİN	315

KISALTMALAR

BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BİGD	Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü
BİGM	Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü
BIUD	Başvekâlet İstatistik Umum Direktörlüğü
BIUM	Başbakanlık/Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü
BMM	Büyük Millet Meclisi
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
DP	Demokrat Parti
SCF	Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCBİGD	Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü
TCBIUM	Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü
b.y.y.	Basım Yeri Yok
b.t.y.	Basım Tarihi Yok
F.	Fasikül
t.y.	Tarih yok
y.y.	Yayınevi yok

TEŞEKKÜR

Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde *Tek Parti Döneminde Diyarbakır [1923-1950]* isimli doktora tezinin büyük ölçüde değiştirilmesi ile hazırlanan bu çalışmanın ortaya çıkmasında birçok kişi teşekkürü hak ediyor. Evvela, danışman hocam Selahattin Tozlu'nun bana sağladığı özgür çalışma ortamı ve cesaretlendirici yönlendirmeleri ile tez jürisinde bulunan hocalarımla destekleyici yaklaşımları, bu çalışmanın vücut bulmasında büyük bir yer tutmaktadır. Bu vesileyle, başta danışman hocam olmak üzere lisansüstü çalışmalarım boyunca bana vakit ayıran ve fikirlerinden önemli ölçüde istifade ettiğim Yavuz Özdemir'e, tez jürisinde yer alan ve tezle ilgili çok yapıcı eleştirilerde bulunan Selami Kılıç, Murat Küçükuğurlu ve Cemil Kutlu'ya yürekten teşekkür ettiğimi belirtmeliyim.

İletişim Yayınları'nı tezimden haberdar eden ve tezimin kitap olarak basılmasına vesile olan İpek Çalışlar'a, çalışmanın giriş kısmını okuyup çok önemli katkılarda bulunan Selim Temo'ya, yoğun çalışma temposuna rağmen tezi okuyan ve kitap olarak yayımlanması için büyük destek veren Ahmet İnsel'e, çalışmanın kitaplaşma sürecinde kendisini ziyadesiyle rahatsız ettiğim Nihat Tuna'ya ve yayınevinin tüm çalışanlarına çok teşekkür ederim.

Son olarak, yaklaşık beş yıl süren bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde her daim beni dinleme nezaketinde bulunan ve zor zamanlarda bana moral destek sağlayan Hasan Çiftçi, Ahmet Burtaşkıray, Ercan Erdem ve Ferhat Çiftçi'ye ne kadar teşekkür etsem azdır. Elbette, bu süreçte kendilerini fazlasıyla ihmal ettiğim aileme de, her zaman yanımda oldukları için teşekkür borçluyum.

ERCAN ÇAĞLAYAN

Muş

GİRİŞ

Modern devletlerde kimlik inşa politikaları önemli hatta başat bir yer tutar. Nitekim son iki yüzyılda bu tür devletlerde homojenlik düzeyi birbirinden farklılık göstermekle birlikte, farklı yoğunluk ve metotlarla kimlik inşa politikaları uygulandı. Modern devletlerin ulus yaratmak için giriştiği çabaların tümüne ulus inşası adı veriliyor ve bu inşayla yeni bir kimlik yaratılıyor. Ulus inşası, bir siyasal coğrafyadaki bütün kimliklerin üzerinde olan bir kimlik tanımlama ve tanımlanan bu kimliğe herkesi dahil edebilme sürecidir.¹ Anthony Smith, ulusal kimliğin temel unsurları olarak, ortak tarihsel toprak/vatan, ortak mitler ve tarihsel bellek, ortak kitlesel kamu kültürü, ortak ekonomi ve tüm vatandaşlar için bağlayıcı yasal hak ve görevler sistemi gibi öğeleri görmektedir.² Kuşkusuz, ulusal kimliklerin oluşmasında bu öğelerin yanı sıra, ulus-devletin kuruluşunu müteakip bilinçli devlet politikalarına dayalı siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel faaliyetlerin de katkısı görmezden gelinemeyecek kadar önemli bir etkiye sahiptir.³ Althusser'in "devletin ideolo-

1 Bkz. Serdar Kaya, *Endoktrinasyon ve Türkiye'de Toplum Mühendisliği*, Nirengi Kitap, Ankara, 2010, s. 130.

2 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2010, 23-33.

3 Eric J. Hobsbawn, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, çev. Osman Akınhay, Ayrintı Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 1995, s. 117-119.

jik ve baskı aygıtları” aracılığıyla vücut bulan⁴ söz konusu politikalarla modern devletler, ulusal kimliğin yaratılmasına çaba harcıyorlar. Kısaca ifade etmek gerekirse, ulus-devletlerin kimlik inşası, eğitimden bürokrasiye, ekonomiden hukuka, edebiyattan tarihe ve sanattan spora kadar hemen her alanı “ulusal bir ruh”la şekillendirmek suretiyle gerçekleşiyor.

Türkiye’de İttihat ve Terakki ile başlayan yeni kimlik inşası Cumhuriyet döneminde radikalleşerek “ulusçuluk, batıcılık [medeniyetçilik] ve laiklik” esaslarına dayalı olarak gelişme gösterdiğinden,⁵ Cumhuriyet Türkiye’sinde ulusçuluk ve sekülerleşme, inşa edilecek yeni kimliğin en mühim iki normunu oluşturuyordu. Erken Cumhuriyet döneminde Kemalist elitler öncülüğünde girilen kimlik inşasındaki temel gaye, imparatorluğun çok kimlikli mirası yerine modern/seküler Türk kimliğini ikame etmektir. Konuyla ilgili olarak Parlak şunları söylüyor:

[...] Kemalizm, insanların kendi kimliklerini tanımlayış biçimlerini değiştirmek üzere, yarattığı yeni kimlik kurgusu ile birlikte, Osmanlı kimliğinden farklı olarak alternatif bir kimlik sunmaya; “ümme devrinden millet devrine geçiş hamlesini” başarmaya yönelmiştir. Bu yeni kimliğin içerisinde yaşayan halk ortak amaçlar etrafında birleşmiş, bölünmez, birbirine benzer ve birbirini bütünleyen, standartlaştırılmış bir bütünlük olarak tasavvur edilmiştir. Teorik olarak ulus egemenliğine dayanan, dolayısıyla egemenliği adına yürüttüğü toplumu bir ulus haline getirmeyi amaçlayan Kemalist ulus inşaa etme pratiği, aynı zamanda çağdaştırıcı bir söylemle, Türklük temelinde milli türdeşliği sağlamaya yönelik çok boyutlu bir siyasi mühendislik projesidir.⁶

4 Devletın ideolojik ve baskı aygıtları hakkında bkz. Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Alp Tümerterkin, İthaki Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2010.

5 Reşat Kaynar, “Atatürkçülükte Millileşme, Laikleşme, Çağdaşlaşma [Medeniyetçilik]”, *1. Uluslararası Atatürk Sempozyumu-Açılış Konuşmaları, Bildiriler*, [21-23 Eylül 1987], Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1994, s. 25.

6 Bkz. İsmet Parlak, *Kemalist İdeolojide Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 123.

Şüphesiz, Cumhuriyet'in kurucu kadroları yeni kimliğin en belirgin yönünün homojenliği esas aldığıнын farkındaydı. Bu nedenle Cumhuriyet, Osmanlı'dan devraldığı çok kimlikli toplum yapısını, kuruluştan itibaren Türklük esasına dayandırarak homojen bir kimlik inşasına girişti. Bunu gerçekleştirmek için bir taraftan disimilasyon politikası ile ülkedeki gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmı mübadele edilirken, öte taraftan asimilasyon politikası ile Müslüman gayri Türk nüfus, Türklük potasında eritilerek imparatorluktan tevarüs eden heterojen yapı türdeşleştirilmeye çalışıldı. Elbette, türdeşleştirmeden kasıt Türkleştirmeydi. Ayhan Aktar'ın önemle altını çizdiği üzere, "Türkleştirme politikalarından kasıt, sokakta konuşulan dilden okullarda öğretilecek tarihe; eğitimden sanayi hayatına; ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskân edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koymasındır."⁷ Cumhuriyet döneminde girişilen ve Türkleştirme ile sekülerleştirme politikalarına dayanan yeni kimlik inşası, Althusser'in "devletin ideolojik ve baskı aygıtları" dediği kurumlarla gerçekleştiriliyordu. Buradan hareketle, başta mübadele olmak üzere zorunlu eğitim, basın, Türk Ocakları, Halkevleri/Halkodaları, Millet Mektepleri, Köy Enstitüleri, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Diyanet İşleri Başkanlığı, Umumi Müfettişlik, iskân, zorunlu göç, ulaşım ve bilhassa demiryolu ulaşımının yeni kimliğin inşasında vazgeçilmez bir rol üstlendiğini⁸ ifade etmek gerekir.

Cumhuriyet'in yeni kimlik inşasında en fazla mesai harcadığı yerlerin başında Vilayat-ı Şarkiye olarak adlandırılan Kürt coğrafyası geliyordu. Bölgede Kürt nüfusun yoğunluğu, dinin ve geleneksel yapının belirleyiciliği ve bölgenin merkezden uzak olması Cumhuriyet'in bölgede "zorluklarla" karşı karşıya kal-

7 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 10. baskı, İstanbul, 2010, s. 101.

8 Cumhuriyet'in yeni kimlik inşası için detaylı bir çalışma için bkz. Kasım Doğan, "Cumhuriyet Dönemi Kimlik İnşası," Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.

masının en mühim nedenleri arasında yer alıyordu. Bu nedenle Cumhuriyet, bölgede yeni kimlik inşasının önündeki engelleri aşmak için bölge hakkında çok sayıda rapor hazırladı. Söz konusu raporlar Cumhuriyet rejiminin yeni kimlik inşa sürecinde karşılaştığı sorunları ve hükümetlerin alması gereken tedbirleri çok yönlü bir biçimde yansıtmaktadır. Raporlar bir bütün olarak göz önünde bulundurulduğunda bölgenin ve dolayısıyla Diyarbakır'ın⁹ “kuvvetli bir Türklük merkezi” haline getirilmesi hedefleniyordu. Raporlara göre bunu gerçekleştirmek için yapılması gerekenleri şöyle özetlemek mümkündür: Bölgeye Balkanlardan getirilen Türk muhacirler iskân edilmeli; geniş arazi sahipleri, ağa, şeyh ve aşiret reisi gibi toplumun ileri gelenleri ile dış bağlantısı olan propagandacı, çeteci, kaçakçı, mükerrer cürüm sahipleri ve hükümete karşı gelenler Batı vilayetlerine sürgün edilmelidir. Bölgede Umumi Müfettişlik ihdas edilmeli, “hususî bir adliye rejimi” kurulmalı, silahlar toplanarak asayiş sağlanmalı ve bölgeyi devletin erişimine açmak için ulaşım, hassaten demiryolu ulaşımına ağırlık verilmelidir. Bölgede Türkleştirme politikasına ivme kazandırmak için Türklük merkezleri kurulmalı, “Türklük aşılaman” yatılı okullar, bilhassa kız okulları açılmalı, Türk Ocakları ve Halkevleri/Halkodaları “temsîl”¹⁰ faaliyetlerine ağırlık vermelidir. Bölgedeki iktisadî hâkimiyet “Kürtçe ile ilgisini katiyen kesmiş bir zümrenin” eline verilmeli, kızların Türk memur ve askerlerle evlendirilmesi özendirilmeli ve bölgede Kürtçe konuşanlar ağır cezalara çarptırılmalıdır.¹¹

9 1937 yılına dek “Diyarbakır” olan şehrin ismi 10 Aralık 1937 tarih ve 7789 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla “Diyarbakır” olarak değiştirilmiştir. Bkz. Resmi Gazete, 18 Aralık 1937, Sayı: 3786; BCA, 030.10.01.02/80.99.17. Çalışmada bir bütünlük sağlamak adına çalışma boyunca “Diyarbakır” adı kullanılmıştır.

10 Erken Cumhuriyet dönemi literatüründe yoğun bir biçimde kullanılan kavramların başında “temsîl” kelimesi gelmektedir. Arapça bir kelime olan “temsîl”; “benzetme”, “benzeştirme” ve “kültürleme” anlamlarına gelmektedir. Ulus-devletlerin kendi vatandaşlarını ortak bir potada eritmesi olarak tanımlayabileceğimiz “temsîl” kelimesinin günümüzdeki karşılığı “asimilasyon” olarak kullanılmaktadır. Bkz. Mehmet Kanar, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1041.

11 Tek Parti dönemi boyunca hazırlanan raporlar hakkında ayrıntılı çalışmalar için bkz. Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*, New

Yukarıdaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda tek partili dönemde Kemalist Cumhuriyet'in bölgede başta askeri tedbirler olmak üzere birtakım siyasi, sosyal, kültürel, idari ve hukuki tedbirlerle, yani "devletin ideolojik ve baskı aygıtları"yla kimlik inşasına giriştiği görülmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde bu politikaların en ciddi şekilde uygulandığı yerlerin başında Diyarbakır geliyordu. Kemalist paradigma, Diyarbakır'ın etnik ve dinsel yapısını, yeni kimlik inşasının önünde bir engel olarak gördüğünden, Ziya Gökalp öncülüğünde çalışmalara koyuldu. Gökalp, 1922 yılında Rıza Nur'un isteği doğrultusunda Kürtlerin dil, tarih ve kültürleri ile toplumsal yapıları hakkında bir rapor hazırladı.¹² Ayrıca Gökalp, 5 Haziran 1922-5 Mart 1923 tarihleri arasında Diyarbakır'da otuz üç sayı çıkardığı *Küçük Mecmua*'da çoğunlukla "millet" ve "Kürt aşiretleri" konularında yazılar yazıyor ve özellikle Diyarbakır üzerine yoğunlaşıyordu. Bu çalışmaların neticesinde Gökalp, Diyarbakır'daki "adetlerin, abidelerin, kitabelerin ve lisanın Diyarbakır halkının tarihten beri Türk olduğunu gösteren somut emareler" olduğunu ifade ederek, Diyarbakır'ın "lisan, hars, tarih ve mezhep bakımından" Türk olduğunu ileri sürüyordu. Bilhassa, lisan konusundaki söylemleriyle Gökalp, "Diyarbakır'ın Türk-lüğünü" ispata girişiyordu:

Diyarbakır şehrinde ana lisan Türkçe olmakla beraber, her fert biraz Kürtçe bilir... Lisanî tetkiklerim gösterdi ki Diyarbakır'ın Türkçesi... Azeri lehçesinden ibarettir. Diyarbakırlıların mah-

Age Yayınları, İstanbul, 2009; Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara, 2009; Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan (der.), *"Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları [1939-1953]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; *Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason [1934-1946]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; Tuğba Yıldırım (der.), *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; Hüseyin Yayman, *Şark Me-selesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*, SETA Yayınları, Ankara, 2011.

- 12 Bu rapor Ziya Bey'in ölümünden sonra "Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler" adıyla yayınlanmıştır. Bkz. Cavit Orhan Tütengil, "Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar", *Sosyoloji Konferansı Dergisi*, [Ziya Gökalp Özel Sayısı], 1976, sayı 14, s. 185-186.

dut kelimelerden mürekkep olarak söyledikleri Kürtçeye gelince bu lisanın köylerde konuşulan fasih Kürtçeden farklı olduğunu gördüm... Diyarbakirliler Kürtçenin... kaidelerini tamamıyla hazfedip [yok edip]... suni bir Kürtçe icat etmişlerdir. Bu Kürtçeye ‘Türk Kürtçesi’ namını vermek gayet doğru olur. Lisaniyat noktayı nazarından gayet mühim olan bu vakıa, Diyarbakirlilerin Türk olduğuna en büyük delildir.

Ziya Gökalp’i Diyarbakır’ın Türk olduğu inancına sevk eden ikinci bir neden, Diyarbakır’ın esas ahalisinin Türkler gibi Hanefi mezhebine, Kürtlerin ise umumiyetle Şafii mezhebine mensup olması hususudur. Bu gerçeklikten hareketle Ziya Bey ‘Diyarbakır’ın Türklüğü’ hakkında şunları ifade ediyordu: “Bu alametler bana Diyarbakirlilerin Türk olduğunu gösterdiği gibi, babamın iki dedesinin birkaç batın evvel Çermik’ten yani bir Türk muhitinden geldiklerine nazaran ırken de Türk neslinden olduğumu anladım.”¹³

Kemalistler, “Diyarbakır’ın Türklüğü” konusunu Cumhuriyet’in ilanından sonra ve bilhassa Şeyh Said Ayaklanması’nın akabinde daha sık bir şekilde gündeme getiriyordu. Konunun anlaşılması bakımından burada vereceğimiz birkaç örnek önem arz etmektedir. İlk olarak, Diyarbakır Türk Ocağı başkanı N. H. imzasıyla 4 Mayıs 1926 tarihinde Türk Ocakları Genel Merkezi’ne gönderilen yazıda, “tarihî ve etnoğrafi teşkilatıyla tamamen bir Türk şehri olan Diyarbakır”da “yabancı harslardan bakiye kalan tesirâtı silmek üzere” çaba sarf ettiklerini ve Diyarbakır’da “Türklüğü ikame etmek için” Ankara’dan destek beklediklerini belirtiyordu.¹⁴ Bundan başka, 26 Eylül 1932 tarihli *Diyarbakir* gazetesinde Mustafa Kemal’in Diyarbakırlılara hitabı da, “Diyarbakır’ın Türklüğü” konusuna dikkat çekiyordu: “Diyarbakirli, Vanlı, Erzurumlu, Trabzonlu, İstanbullu, Trakyalı ve Makedonyalı hep bir ırkın evlâtları, hep aynı cev-

13 Ziya Gökalp’in Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e değin Kürtler ve Diyarbakır hakkında yazdıklarına dair kısa bir değerlendirme için bkz. Okan Yıldız, “Ziya Gökalp’in Dünyasında Kürtler”, *Dipnot*, sayı 5, s. 185-202, Nisan-Haziran 2011.

14 BCA, 030.10/117.816.13.

herin damarlarıdır.” Aynı gazete, “Diyarbakır’ın Türklüğü” ile ilgili şu cümlelere yer veriyordu:

Ben Türk elinin kahraman bir bucağındanım, Yazık ki oraya Bekir Diyarı diyorlar. Fakat, biz diyarımızın ne olduğunu biliriz. Bizim diyarımız Oğuz Türk’ün has konağıdır, biz de bu yüce konağın çocuklarıyız... Türk eli büyüktür ve yer yüzünde yalnız o büyüktür. Her yeri dolduran Türk’tür. Ve her yarı aydınlatan Türk’ün yüzüdür... Dirliğin ne olduğunu anlatan da Türk’tür...¹⁵

30 Haziran-8 Ağustos 1935 tarihleri arasında Vilayat-ı Şarkiye ve Karadeniz bölgelerini kapsayan yurt gezisi vesilesiyle Diyarbakır’a uğrayan dönemin başbakanı İsmet İnönü de, Diyarbakır’ın “kuvvetli bir Türklük merkezi” olması için şartlarının müsait olduğunu ifade etmekteydi.¹⁶ Birinci Umumi Müfettişlik tarafından 1939 yılında yayınlanan bir kitapta da Diyarbakır’ın “kadim bir Türk şehri” olduğu hatırlatılmaktaydı: “Temeli Türkler tarafından kurulan, en küçük taşından en büyük burcuna kadar soyu sopu Türkoğlu Türk olan Diyarbakır, dün olduğu gibi bugün de doğunun büyük bir kültür merkezi ve Türklüğün kutsal bir yuvasıdır.”¹⁷ Şüphesiz bu örnekler, tek parti iktidarında Diyarbakır’da girilen yeni kimlik politikalarını açıklar niteliktedir. Ancak, tek parti iktidarının sonlarına gelindiğinde dahi “Diyarbakır’ın Türklüğü” konusunda başarı “sağlanamamış” olacak ki, Diyarbakır CHP İl Başkanı Tahsin Cahit Çubukçu tarafından 1 Ağustos 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterliği’ne gönderilen yazıda, “merkezi Diyarbakır’da olmak üzere Türkçülüğü esas tutan bir Doğu Enstitüsü kurma” gereğinden bahsedilmekteydi.¹⁸

Tüm bu çalışma ve söylemler, Kemalist Cumhuriyet’in temel gayesinin “Diyarbakır’ın Türklüğü”nü ispata matuf oldu-

15 *Diyarbakır*, 26 Eylül 1932.

16 Saygı Öztürk, *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, 5. baskı, İstanbul, 2008, s. 20-21.

17 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 192.

18 BCA, 490.01/365.1536.2.

ğunu göstermektedir. Cumhuriyet, bu gayeyi gerçekleştirmek için Diyarbakır'da iskân ve zorunlu göç politikalarına ağırlık vererek şehrin demografik bakımdan “Türkleşmesi” için çaba harcıyordu. Bu politikalar doğrultusunda vilayetdeki dinsel ve ekonomik nüfuzlu kişi ve aileler Batı vilayetlerine sürgün edilirken, Balkanlardan getirilen “Müslüman Türklere” vilayette iskân ediliyordu. Söz konusu demografik müdahalelerin yanı sıra şehirde uygulanan ekonomik müdahaleler de dikkat çekicidir. 1925 yılında dönemin Dahiliye Vekili [İçişleri Bakanı] Cemil [Uybadin] Bey tarafından hazırlanan raporda, gayrimüslimlerin ellerindeki sermayenin Türklere “devredilmesi”ne vurgu yapılıyordu: “Gayrimüslim, ecnebi tufeyliler elinde bulunan iktisat ve sanayi kâmilten Türklere hasır ve tahsisine itina edilmeli, resmi ve milli bankalar, şirketler ve ticarethanelerle tedricen bu ümniyenin istihsalı [niyetin gerçekleştirilmesi] temin olunmalıdır.”¹⁹ Sözü edilen demografik ve ekonomik müdahalelerin yanı sıra Cumhuriyet, şehirde seküler bir Türk kimliği inşa etmek adına bir taraftan zorunlu eğitim, Türk Ocağı, Halkevi ve Halkodaları gibi “ideolojik aygıtlar”la endoktrinasyon çalışmaları yaparken, öte taraftan şehirde inşa edilen umumi müfettişlik, karakol, demiryolu ve karayolu gibi “basık aygıtları”yla da rejimin muhkemleşmesi için mesai harcanıyordu. Kısacası, Diyarbakır'da Türkçü ve seküler esaslara dayalı yeni kimlik inşasının “okul, yol, karakol” üçlüsüyle gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak Diyarbakır, tek parti dönemi boyunca devletin, te’dib [terbiye etmek], tenkil [başka bir yere nakletmek, sürmek], temsil [asimile etmek] ve temdin [uygarlaştırma] misyonuyla karşı karşıya kaldı.

Bu çalışmada, tek parti iktidarında Diyarbakır'daki kimlik inşası süreci ve bu sürecin devlet ve halkın nazarında tekabül ettiği siyasal ve toplumsal düzlem ele alınmaktadır. Cumhuriyet'in Diyarbakır'daki kimlik inşası süreci başta siyaset kurumu olmak üzere, umumi müfettişlikler, zorunlu iskân ve sürgün gibi de-

19 Raporun tam metni için bkz. Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe, Şark Islahat Planı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 2008, s. 109-121.

mografik müdahaleler ile zorunlu eğitim, Türk Ocakları, Millet Mektepleri ve Halkevlerinin endoktrinasyonel çalışmalarıyla gerçekleştirilmekteydi.²⁰ Buna ilaveten Cumhuriyet, yeni kimlik inşasında mimarlığı bir ideolojik aygıt olarak kullanarak bölgedeki ulaşım ve yeni imar çalışmalarıyla bir taraftan mekânın ulusallaşmasını, diğer taraftan ise devletin kontrolünde olmasını amaçlamaktaydı.

Yeni ulusal kimliğin inşasında siyasal katılım önemli bir yer tutmaktadır. Bu gerçeklikten hareketle Diyarbakır'da milletvekili genel seçimleri, CHP ile DP'nin Diyarbakır'da örgütlenmesi, rekabeti, mezkûr partilerin Diyarbakır politikaları ile bu süreçte Diyarbakır'ın nüfuzlu aileleri arasında yaşanan çekişme ve çatışmalar, yeni kimliğin inşasında büyük ve önemli bir yer tutmaktadır. CHP teşkilatındaki söz konusu çekişme ve çatışmalar, neredeyse taşradaki parti örgütlerinin tamamında yaşanmaktaydı. Metinsoy'un işaret ettiği üzere taşrada CHP, her ne kadar parti yönetiminde yerel anlamda nüfuzlu ve zengin kişiler/ailelerden mürekkepe de, rakip çıkar gruplarının ve nüfuzlu kişilerin/ailelerin yönetime gelmek için birbiriyle güç ve çıkar rekabetine girdiği bir yapılanma arz etmekteydi. Bununla birlikte toplumun daha alt kesimlerinin farklı grupların bünyelerinde ve farklı saiklerle bu rekabete eklemlendiği; parti üzerinde sürekli bir çatışmanın sürdüğü bir mücadele ve rekabet alanı demekti.²¹ Bunun yanında dikkat çeken diğer bir husus ise tek parti döneminde iktidarı elinde bulunduran siyasal erk ile taşranın nüfuzlu aileleri/eşrafı arasındaki ilişkidir. Söz konusu dönemde hükümetin taşrada iktisadi, toplumsal ve siyasal değişiklik yapmaktan ziyade, yerel eşrafın Kemalist reformlara karşı çıkmamaları koşuluyla onların ayrıcalıklarını korumalarına göz yumduğu görülmektedir. Daha açık bir biçimde belirtmek gerekirse, taşradaki yerel eşrafın Kemalist

20 Cumhuriyet'in Vilayat-ı Şarkiye'deki endoktrinasyon ve Türkleştirme çalışmaları için bkz. Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları ve Kürtçe", Bildiri, Uluslararası Din, Dil ve Kimlik Sempozyumu, 20-21 Eylül 2013, Diyarbakır.

21 Murat Metinsoy, "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum", *Toplum ve Bilim*, sayı 118, s. 127, 2010.

reformları desteklemesine karşılık, Kemalistler de onların toprak, konum ve yerel etkilerini sürdürmelerini sağlamaktaydı. Konuyla ilgili olarak Ergun Özbudun şunları kaydetmektedir:

Yöresel eşrafın desteği, taşrada düzenin sürdürülmesi ve merkez liderliğin çabalarını Batılılaşma programı üzerinde yoğunlaştırabilmesinin sağlanması bakımından yararlı görünmüştür. Buna karşılık, eşraf da, kendi temel çıkarlarına ve yöresel iktidarlarına dokunmayan böyle bir programa karşı çıkma gereğini duymamışlardır. Hatta merkezin güçlenmesi, bir bakıma, merkezle işbirliği halinde bulunan eşrafın iktidarını azaltmamış, arttırmıştır. Böylece iki sosyal grup arasında zımnî bir ittifak ortaya çıkmıştır. Taşra eşrafı ulusal elitin modernleşme çabalarına muhalefet etmemiş, buna karşılık ulusal elit de, taşra eşrafının toprak mülkiyetine, sosyal statüsüne ve yöresel nüfuzuna dokunmamıştır.²²

Tek parti döneminde CHP'nin Diyarbakır teşkilatında, il eşrafından ve yerel nüfuzu olan Pirinçzade, Tigrel ve Uluğ gibi aileler yer almaktaydı. Mezkûr ailelerin fertleri hem genel hem de mahalli seçimlerde boy göstermekteydi. Bu durum, Diyarbakır örneğinde Kemalistlerin yerel nüfuzlu eşrafla olan ilişkilerini ortaya koyması bakımından kayda değerdir.

1923 yılında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olarak kurulan CHP, 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Vilayet-ı Şarkıye'de birçok ilde mevcut teşkilatlarını kapattı ve İkinci Dünya Savaşı'nın nihayetine kadar söz konusu vilayetlerde parti teşkilatı açmadı.²³ Bu sürede bölge illerini Umumi Müfettişlik ve Halkevleri ile yöneten CHP, uyguladığı iki dereceli seçim sistemi ve milletvekillerinin merkezden "seçilmesi" usulüyle bölge halkına yerel siyaset kanallarını tamamen kapattı. CHP, 1944'te parti içi muhalefetin artmasıyla

22 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2005, s. 141. (Ergun Özbudun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, s. 37'den naklen).

23 CHP'nin Doğu teşkilatlanması için bkz. Murat Turan, *CHP'nin Doğu'da Teşkilatlanması (1923-1950)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2011.

bölgede teşkilatlanmaya önem vererek, 16 Eylül 1944 tarihinde Diyarbakır'da teşkilatlandı. CHP'nin Diyarbakır teşkilatında Tigrel, Uluğ ve Pirinççi gibi nüfuzlu aileler etkili oldu. 7 Ocak 1946 tarihinde Türk siyasal hayatına giren DP, kuruluşundan yedi ay sonra, CHP'nin tüm engellerine rağmen, 10 Temmuz 1946'da Diyarbakır'da teşkilatlandı. Bu tarihten itibaren Diyarbakır'da CHP ile DP arasında çok büyük çekişme ve çatışmalar yaşandı. Akabinde, DP'nin politikalarını benimseyen birçok CHP'li, DP saflarında yer almaya başladı. Diyarbakır'daki bu gelişmeler üzerine CHP, DP'yi "bölücülük ve irtica" söylemleri ile suçladı. Ancak bu suçlamalar, DP'nin Diyarbakır'da 14 Mayıs 1950 seçimlerini kazanmasını, CHP'nin bölgedeki etkisinin azalmasını ve hatta bitme noktasına gelmesini engelleyemedi.

Bu arada, 1927 yılında CHP tüzüğünde yapılan bir değişiklikle ülkedeki tek parti rejimi büyük oranda yerleşmeye başladı. Bu değişiklikle milletvekilleri Fırka Reisi tarafından belirlendi. Tüm Vilayat-ı Şarkiye'de olduğu gibi Diyarbakır'da da CHP'nin parti teşkilatı olmadığı için, bu tarihten itibaren Diyarbakır, tamamen merkezden belirlenen ve tamamına yakını da Diyarbakırlı olmayan milletvekilleriyle temsil edildi. Daha da mühimi, tek parti döneminde Diyarbakır'ı temsilen meclise giren milletvekillerinin küçük bir kısmı Diyarbakır'ın nüfuzlu ailelerine mensupken, geriye kalan milletvekillerinin tamamı Atatürk'ün yanında yer alan asker ve sivil bürokratlardan oluşmaktaydı. Bu durum, yerel unsurların siyasete katılmalarını büyük ölçüde engellemekte ve milletvekillerinin temsil oranını düşürmekteydi. Tek parti dönemi boyunca Diyarbakır milletvekilliği yapan yirmi dört milletvekilinden sadece on birinin Diyarbakırlı olması bu durumun açık bir göstergesidir. Tüm bunlar dikkate alındığında Diyarbakır'ın parti içinde ve mecliste zayıf bir biçimde temsil edildiği görülmektedir.

1924 yılından başlamak üzere Ankara'nın, laik ve Türkçü politikalar benimsemesi Diyarbakır'da Şeyh Sait öncülüğünde Kemalist Cumhuriyet'e karşı silahlı bir tepkiye neden oldu. 13 Şubat 1925'te başlayan ayaklanma, yaklaşık iki ay sonra 15 Nisan'da kontrol altına alındı. Ayaklanma nedeniyle Tak-

rir-i Sükûn, Sıkıyönetim ve İstiklal mahkemelerini devreye sokan Kemalist iktidar, kendisine yönelebilecek tüm muhalefeti sindirdi. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Diyarbakır'da başlayan yargılamalar neticesinde çok sayıda kişi hapis, sürgün ve idam cezasına çarptırıldı. Burada dikkat çekilmesi gereken en mühim nokta, verdiği idam kararlarını TBMM'nin onayını almaksızın infaz etme yetkisine sahip olan Şark İstiklal Mahkemesi'nin, yargının araçsallaştırılmasına nasıl ön ayak olduğudur. Ayaklanmayla ilgili oldukları gerekçesiyle idam edilen kırk yedi kişi söz konusu araçsallığın somut örnekleridir.²⁴ Tüm bunların dışında Kemalist Cumhuriyet, Diyarbakır'da 1928 yılına kadar sürecek tedip ve tenkil harekâtı, memnu mıntika uygulaması ve geniş çaplı silah toplama operasyonlarıyla bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmeye uğraş verdi.

Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra hükümetin başvurduğu tedbirlerden biri de, bölgede birkaç ilin yönetiminden sorumlu Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatının ihdas edilmesidir. İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan Umumi Müfettişlikler, bölgelerinde asayiş ve inzibatı temin etmek; kanun ve nizamların tatbik edilmesini sağlamak; iktisadi, sıhhi, içtimai, kültürel ve ümrani tedbirler almak amacıyla kuruldu. 1928 yılında Diyarbakır'da kurulan Birinci Umumi Müfettişlik, Diyarbakır'da asayiş-i sağlama, kaçakçılığı kontrol altına alma, "çete ve eşkıyalar"la mücadele etme, silah ve istihbarat toplama faaliyetlerinin yanı sıra, parti ve iskân işleriyle de doğrudan ilgiliydi.²⁵ Tek parti dönemi boyunca bölgede Birinci Umumi Müfettişlik görevinde bulunan İbrahim Tali Öngören, Hilmi Ergeneli, Abidin Özmen ve Avni Doğan, Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarıydı. Birinci Umumi Müfettişlik başta Diyarbakır olmak üzere bölgede bayındırlık, imar ve iskân gibi faaliyetlerinin yanı sıra "temsil/asimilasyon vazifesi" ve Karaköprü hadisesi gibi kanlı olay-

24 Şark İstiklal Mahkemesi'nin kararları için bkz. Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi 1925-1927*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

25 Birinci Umumi Müfettişlik ve faaliyetleri hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Hüseyin Koca, *Yakın Tarihden Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişliklerden Olaganüstü Hal Bölge Valiliği'ne)*, Mikro Yayınları, Konya, 1998.

lara da karışarak bölgede olağanüstü halin çok önemli bir uygulayıcısı oldu.

Tek parti dönemi boyunca Diyarbakır'daki yeni kimlik inşası nüfus, iskân ve zorunlu göç politikaları, daha açık bir ifadeyle, “etnisite mühendisliği”ne varan demografik müdahalelerle desteklenmeye çalışıldı. 1927-1950 yılları arasında yapılan beş nüfus sayımının sonuçları, Kemalist Cumhuriyet'in Diyarbakır'daki nüfus yapısının, nüfus hareketlerinin, nüfusun etnik ve dinsel yapısının ve en nihayetinde söz konusu etno-dinsel yapının Türklüğe ve Müslümanlığa evrilmesi için yeni politikalar devreye koymasına “imkân” tanıdı. Bu politikalar arasında, bilhassa Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra hazırlanan raporlar ve iskân kanunları esas alınarak Diyarbakır'daki iskân ve zorunlu göç politikaları önemli bir yer tutmaktadır. Bu politikanın başarıya ulaşması için bir taraftan Balkanlardan getirilen muhacirler Diyarbakır'a yerleştirilirken, diğer taraftan vilayetdeki ağa, şeyh ve aşiret reisi gibi nüfuz sahibi kişi ve aileler Batı vilayetlerine sürgüne gönderildi. Bu politikayla hükümet, ileride kendisine karşı muhalefet ve toplumu kanalize etme gücüne sahip olanları zayıf düşürmeyi ve bölgenin Türkleşmesini sağlayarak bölgede ulus-devleti muhkemleştirmeyi gaye edindi. Bu politikanın bir devamı olarak vilayet, gayrimüslim unsurlardan ayıklanmış hale getirilmeye çalışıldı. 1925 yılında Cemil [Uybadin] Bey tarafından hazırlanan raporda, “Diyarbakır'da eşrafın himayeleriyle toplanmış olan iki üç bin kadar Ermeni ile diğer şehirlerde mevcut Ermeni, Süryani, Keldani, Nasturi ve sair Hristiyanların daima meş'um [kötü] neticeler veren tezayüt ve tekâsüflerinin meni [artma ve yoğunlaşmalarının engellenmesi] ve her halde İngilizlere alet olan bu anasır-ı muazzirenin [zararlı unsurların] kur'daki [köylerdeki] Süryani ve Yezidilerin bu mıntıkadan çıkarılması”nın sebeplerinin oluşturularak vilayetdeki gayrimüslimlerin bölgeden uzaklaştırılması gündeme alındı.²⁶ Açık bir biçimde belirtmek gerekirse, demografik müdahalelerle, zorunlu göç ve “kat'i iskâna” tabi tutulan Diyarbakır'da, sosyal, siyasal ve iktisadi bir

26 Bkz. Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 109-121.

dönüşüm sağlanması hedeflenerek Diyarbakır, yaratılmaya çalışılan “yeni ulusun” ve dolayısıyla yeni kimliğin bir parçası kılınmak istendi.

Yeni kimliğin inşasında eğitimin ve kültürel faaliyetlerin rolü vazgeçilmezdir. Malum olduğu üzere modern devletlerde zorunlu eğitim, en etkili uluslaştırma araçlarından biri olup toplumda ortak bir dilin yaygınlaştırılması ve ulusal bilinç kazandırılması bakımından müstesna bir yere sahiptir. Kemalist Cumhuriyet’in esas gayelerinden biri de, eğitim yoluyla toplumun sekülerleştirilerek Türkleştirilmesi ve homojen hale getirilmesiydi.²⁷ Bu nedenle Cumhuriyet, Türkçenin yaygın bir kullanıma sahip olması ve Türkleştirme politikalarının başarıya ulaşması için zorunlu eğitime ayrıcalıklı bir rol biçmiştir. Buradan hareketle, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Diyarbakır’da açılan bilhassa yatılı ve kız okulları ile ilk, orta, lise, mesleki ve teknik okullar, Millet Mektepleri ve Dicle Köy Enstitüsü gibi kurumların halka yeni kimliğin benimsetilmesi konusunda büyük çaba harcadığını belirtmek gerekir. Ayrıca, Diyarbakır’daki eğitim kurumlarının dışında, faaliyet gösteren başta Türk Ocağı ve Halkevleri/Halkodaları olmak üzere çok sayıda dernek, kulüp, cemiyet ve basın organı da yeni kimliğin inşasında önemli bir rol üstleniyordu.

Yeni kimliğin inşasında bilhassa Diyarbakır Türk Ocağı ve Halkevi hususi bir önem taşımaktadır. Diyarbakır Türk Ocağı, halka Kemalist devrimleri benimsetme ve “temsil/asimilasyon vazifesi” konularında mesai harcıyordu. Ocak, çeşitli kurslar, konferanslar, müsabakalar ve yayınlarla bunu gerçekleştirmeye çalışıyordu. Türk Ocaklarının devamı olarak açılan Halkevlerinin nihai amacı da, halkı “terbiye etmek” ve “Cumhuriyet moralitesi” doğrultusunda yetiştirmektir.²⁸ Bu amaca matuf olarak Diyarbakır Halkevi bir taraftan şehirde “tek bir peçeli ve çarşafli kadının” kalmaması, diğer taraftan “dillerini unutup dağ Türkçesi” konuşan halkın “öz Türkçe” konuşmaları

27 Ahmet Yıldız, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene”: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İletişim Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2010, s. 280.

28 Bkz. CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Ankara, 1940, s. 14, 31.

için seküler ve milliyetçi saiklerle faaliyette bulunuyordu. Ayrıca Halkevi, Diyarbakır'da eğitim, sağlık ve toplumsal konularda da çalışmalar yaparak topluma yeni bir kimlik kazandırma misyonu taşıyordu.

Diyarbakır'da yeni kimliğin inşasında ulaşım ve bayındırlık faaliyetleri ve bu faaliyetler neticesinde yaşanan değişim ve dönüşümler önemli bir yer tutmaktadır. Şüphesiz, modern imar girişimlerinin üç önemli sembolü yeni yollar, yeni kamu binaları ve yeni konutlardır.²⁹ Cumhuriyet'le birlikte başta Ankara olmak üzere, diğer Anadolu kentlerinde modern veya literatürdeki adıyla asri mimari, söz konusu yapılar üzerinden gerçekleştirilmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha çok "asayiş" kaygısıyla demiryolu ulaşımına önem verildiğinden söz konusu yıllarda demiryolu hatları büyük oranda Vilayat-ı Şarkiye'de inşa ediliyordu. "Milli ittifadı sağlamak" amacıyla inşa edilen demiryolları, aynı zamanda sosyal ve iktisadi sirkülasyona da ivme kazandırıyor. Demiryolu ile ilgili söylenmesi gereken başka bir husus ise demiryolunun toplumda büyük oranda zaman ve mekân algısını değiştirmiş olduğu gerçeğidir. Demiryolu toplumdaki zaman ve mekân algısını büyük ölçüde değiştirerek "ezani vakit"ten "zevali vakit"e bir geçiş sağlayıp istasyonu şehrin merkezi haline getirerek toplumda cami merkezli mekân algısını değiştirdi. Bu bağlamda, Fevzipaşa-Diyarbakır ve Diyarbakır-İran-İrak demiryollarının hem bölgeyi devletin erişimine açma, hem de toplumsal, kültürel ve iktisadi sirkülasyon işlevi görerek modernleşmeye kapı aralama gerçeği akılda tutulmalıdır. Açıkçası Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük oranda Doğu'da inşa edilen demiryolları insanın zaman ve mekân ile ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açarak modernleştirici ve en nihayetinde sekülerleştirici bir işlev görüyordu.³⁰ Son olarak, 1925'ten sonra başlamak üzere Diyarbakır ile böl-

29 Konuyla ilgili detaylı bir çalışma için bkz. İhsan Bilgin, "Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 255-277.

30 Cumhuriyet, demiryolu ve modernite ilişkisi için bkz. Zafer Toprak, "Cumhuriyet, Demiryolu ve Laiklik: Bir 'Modernite' Metaforu", *Toplumsal Tarih*, sayı 168, s. 26-31, Aralık 2007.

ge vilayetlerinin bağlantısını sağlayan karayollarının inşa edilmesi de devletteki güvenlik kaygısının bir tezahürü olarak öne çıkmaktadır.

Kemalist Cumhuriyet, kendisini Diyarbakır'da görünür kılmak ve “geçmişin izlerini silmek” için mimariye büyük önem veriyordu. Diyarbakır'da inşa edilen hastane, okul, gar, park, Halkevi, hükümet konağı, Birinci Umumi Müfettişlik ve diğer kamu mekânları Cumhuriyet'in “yeni” ve “asri” yüzünü simgeliyordu. Ayrıca Suriçi'ne alternatif olarak Yenişehir'de inşa edilen yapılar, modernist bir proje olup eski kent dokusundan tamamen farklılaşıyordu. Kısacası, modern öncesi dünyada, mevcut iktidar yapılarını meşrulaştırmak için bir araç olarak kullanılan mimarlık, modernleşmeyle birlikte iktidar yapılarının yanı sıra yeni bir toplumsal programın meşrulaştırılmasının ve onaylatılmasının da aracı olmaktaydı.³¹

Özetle ifade edersek, modern dönemde şehirdeki kamu binaları, parklar, bulvarlar ve meydanlar ile diğer mimari öğeler, yeni bir toplumun inşasında önemli bir işleve sahip olup modern dönemde mekânlar ve dolayısıyla şehirler, ulus inşa sürecinde ve yeni ulusal kimliğin tanımlanmasında vazgeçilmez birer araç durumundadır. Cumhuriyet, söz konusu öğelerin yanı sıra, “devletin ideolojik ve baskı aygıtları”, yani “okul, yol ve karakol” ile bir imparatorluk şehri olan Diyarbakır'da, milliyetçi/Türkçü ve modern/seküler sabitelere dayanan yeni bir kimlik inşasına girişti. Bunun ne ölçüde başarıldığı ise bugün halâ tartışma mevzuudur. Bu çalışma ile Kemalist Cumhuriyet'in Diyarbakır örneğinde mekânı ve insanı ulusallaştırması üzerinden giriştiği kimlik inşası ve merkez-periferi ilişkileri ele alınmaktadır.

31 Mimarlık ve modernizm ilişkisi için bkz. Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, Metis Yayınları, İstanbul, 2002; Uğur Tanyeli, “Mekânlar, Projeler, Anlamları”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, Ed. Uğur Tanyeli, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 101-108.

“OYBİRLİKLİ DEMOKRASİ”: SEÇİMLER, MİLLETVEKİLLERİ VE PARTİLER

Diyarbakır’da seçimler

Tek parti dönemindeki seçimler,¹ özgür ve demokratik seçimler olmaktan ziyade, iktidarı elinde bulunduran CHP tarafından belirlenen adayların ikinci seçmenlere onaylatılmasından ibaretti. Bu nedenle tek parti döneminde seçimler, büyük ölçüde biçimsel düzeyde gerçekleşiyordu. Mete Tunçay’ın “oybirlikli demokrasi” şeklinde adlandırdığı² tek partili dönemde yapılan altı genel seçimde uygulanan iki dereceli seçim sisteminde, ilk olarak birinci seçmenler, yani halk, ikinci seçmenleri seçiyor ve daha sonra ikinci seçmenler de milletvekillerini seçiyordu. Bu sistem, halkın doğrudan milletvekili seçmesi için henüz “reşit olmadığı” ve “doğru olanı” seçecek bir “yetkinliğe” ulaşamadığı düşüncesinin bir ürünüdür. Bu nedenle tek partili dönem boyunca uygulanan iki dereceli seçim sistemi, genel oya

1 Tek parti döneminde 1946 yılına kadar yapılan seçimler, iki dereceli ve açık oy-gizli sayım usulüne göre yapılıyordu. 1946’da tek dereceli seçim sistemi, 1950’de ise gizli oy-açık sayım ilkesi benimsendi. Konu hakkında mühim bir çalışma için bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

2 Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması*, s. 314.

duyulan güvensizliği yansıtıyordu.³ Zaten, CHP'nin önemli simalarından Mazhar Müfit [Kansu] Bey, halka seçim hakkı verilirse, meclise hacılar, hocalar ile şeyhlerin geleceğini ve bunların ilerlemenin en büyük düşmanları olduğunu ifade ediyor⁴ ve halka “güvenilemeyeceğini” açıkça dile getiriyordu. İki derece seçim sisteminde milletvekillerini seçen ikinci seçmenler, CHP üyesi olup parti tüzüğü gereği parti üyelerine oy vermek mecburiyetindeydi. Dolayısıyla seçimler, CHP'nin milletvekili listesini onaylamaktan ibaretti. Daha da mühimi, milletvekilleri oy birliğiyle seçiliyordu.⁵ Açıkçası, iki dereceli seçim sisteminde, CHP'nin ülkedeki tek parti olması, milletvekili seçimlerinin baştan garantiye alınması anlamına geliyordu.⁶

CHP'nin kuruluş yılı olan 1923 yılı, aynı zamanda ülkede tek parti iktidarının başladığı tarihtir. 1923 seçimlerinde İkinci Grup'un tasfiye edilmesiyle, ülkede hızla “otoriter bir tek parti yönetiminin” temelleri atıldı.⁷ CHP, 1923 seçimlerinde aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu on bir seçim çevresinde beşer aday göstererek seçime girdi. Diyarbakır'daki CHP adayları Feyzi [Pirinçcioğlu] Bey, Ziya [Gökalp] Bey, Zülfü [Tigrel] Bey, Şeref [Uluğ] Bey ve Mehmed Nuri [Budak] Bey'den mürekkepti. Ağustos 1923'te yapılan seçimler sonunda mezkûr adayların tamamı Diyarbakır'ı temsilen TBMM'ye milletvekili olarak seçildi. Ancak Ziya Bey ile Mehmed Nuri Bey'in mil-

3 Erol Tuncer, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler (1877-1922)*, TESAV Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2003, s. 115-126; Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, c. XXIII, 2006, s. 153.

4 Bkz. Sabiha Sertel, *Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 68.

5 Tek Parti seçimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*; Hakkı Uyar, “Tek Parti Döneminde Seçimler”, *Toplumsal Tarih*, sayı 64, s. 21-31, Nisan 1999, Cemil Koçak, “Parliament Membership during the Single-Party System in Turkey (1925-1945)”, [Erişim Tarihi: 12 Nisan 2011], *European Journal of Turkish Studies* [Online], sayı 3, [2005], <http://ejts.revues.org/index497.html>.

6 Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 154.

7 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefât İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2009, s. 598.

letvekiliyken vefat etmeleri üzerine 1924 yılında yapılan ara seçimle Cavit [Ekin] Bey, 1926 yılında yapılan ikinci ara seçimle İbrahim Tali [Öngören] Bey Diyarbakır milletvekili olarak TBMM üyesi seçildi.⁸

TBMM'nin üçüncü dönem seçimleri 30 Temmuz-5 Ağustos 1927 tarihleri arasında ikinci seçmenlerin seçiminin yapılması ve akabinde Eylül ayının ilk haftasında milletvekili seçimlerinin yapılmasıyla gerçekleşti. 1927 seçimlerinde Diyarbakır'daki milletvekili adayları İshak Refet [İşıtman] Bey, İbrahim Tali [Öngören] Bey, Mithat [Kalabalık] Bey ve Zekai [Apaydın] Bey idi. Seçimlerin yapılmasından sonra, 2 Eylül 1927 tarihinde Diyarbakır'dan CHF Katib-i Umumiliği'ne gönderilen telgrafta, Diyarbakır'da yapılan seçimlerde Mustafa Kemal Paşa'nın istediği kişilerin "ittifakla" milletvekili seçildikleri bildiriliyordu.⁹ Birkaç ay sonra Diyarbakır milletvekillerinden İbrahim Tali Bey'in Birinci Umumi Müfettişliğe, Mithat Bey'in ise İstanbul valiliğine atanmasıyla mezkûr milletvekilleri, milletvekilliği görevinden istifa etti.¹⁰ İstifa eden iki milletvekilinin yerine 1928 yılında yapılan ara seçimlerde sekizinci fırka kumandanı Kazım [Sevüktekin] Paşa ve Vakıflar Genel Müdürü Rüştü [Bekit] Bey Diyarbakır'dan milletvekili seçildi.¹¹ 1927-1929 yılları arasında Nafia [Bayındırlık] Bakanı olarak görev yapan Diyarbakır milletvekili Zekai Bey, daha sonra da Milli Müdafaa Vekilliği [Milli Savunma Bakanlığı] görevinde bulundu. 1927 seçimlerinde Diyarbakır'da dikkat çeken en önemli husus, Diyarbakır milletvekilliği yapmış kişilerin hiçbirinin Diyarbakırlı olmaması hususudur. Bunun temel sebebi, milletvekillerinin parti başkanı tarafından seçilmesi, yani merkezden atanmasıdır. Kuşkusuz bu durum, ülkede artık tartışılmaz bir tek parti iktidarının mevcut olduğunu göstermesi bakımından oldukça önem taşımaktadır.

8 TBMM Albümü (1920-2010), Ed. Sema Yıldırım-Behçet Kemal Zeynel, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2. baskı, c. I, [1920-1950], Ankara, 2010, s. 91.

9 BCA, 030.10/4.24.35.

10 BCA, 030.10/4.124.13; BCA, 030.10/74.486.11.

11 BCA, 030.10/74.486.15.

TBBM dördüncü dönem seçimleri 1931 yılında yapıldı. Bu seçimlere ilk kez “müstakil” milletvekilleri katıldı.¹² Bunun bir neticesi olarak bu seçimlerde CHP milletvekili adayları, ilk kez her seçim bölgesinde ikinci seçmenlerin tüm oylarını alamadı.¹³ 25 Nisan 1931 tarihinde yapılan seçimlerde Diyarbakır’dan Kazım [Sevüktekin] Paşa, Rüştü [Bekit] Bey, Zekai [Apaydın] Bey, Zülfü [Tigrel] Bey ve Zeki Mesut [Alsan] Bey olmak üzere beş milletvekili seçildi.¹⁴ Bu dönemde de Milli Müdafaa [Savunma] Bakanı olan Diyarbakır milletvekili Zekai Bey, 1935 yılına kadar bu görevi sürdürdü.¹⁵

TBMM beşinci dönem seçimleri için ikinci seçmen seçimleri 16 Ocak 1935 tarihinde başladı. Milletvekili seçimi ise 8 Şubat 1935’te yapıldı. Yapılan seçimler neticesinde Diyarbakır’dan Aziz Zekai Apaydın, Huriye Öniz Baha, İbrahim Tali Öngören, Mehmet Kazım Sevüktekin, Mehmet Tevfik Bilge, M. Zeki Mesut Alsan ve Rüştü Bekit seçildi.¹⁶ 1935 seçimlerinde Diyarbakır’dan ilk kadın milletvekili sıfatıyla seçilen Huriye Öniz Baha, seçim bölgesi olan Diyarbakır’ın sorunlarıyla ilgili rapor hazırlayarak TBMM’ye sundu. Öniz ve diğer Diyarbakır milletvekillerinin 1935 yılında müşterek olarak hazırladıkları raporda, Diyarbakır’da halkın il ve ilçe merkezleri dışında kırsal kesimlerde Kürtçeden başka dil bilmediklerini, toprak ağalarının bölge halkı üzerinde etkisinin çok fazla olduğunu ve bundan dolayı bölgede eğitim seviyesinin oldukça düşük olduğunu belirtti-

12 Cumhuriyet döneminde ilk kez 1931 seçimlerinde bazı seçim bölgelerinde CHP dışında müstakil adaylar seçime girmiş ve milletvekili seçilmiştir. 1935 seçimlerinde de “müstakil mebusluk” uygulaması devam etmiştir. 1939 yılında Tek Parti yönetimi, meclisi ve hükümeti murakabe etmek [denetlemek] amacıyla CHP’ye bağlı “müstakil” bir grup kurmuştur. “Müstakil grup”, 1939 ve 1943 seçimlerine girmiş, 1946’da çok partili sisteme geçilmesiyle “müstakil” grup kaldırılmıştır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Yılmaz, “Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

13 Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Seçimlerin Kısa Tarihi”, *Görüş Dergisi*, Mayıs 1999, s. 52.

14 TBMM Albümü (1920-2010), s. 197.

15 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: IV, c. 1, s. 6.

16 BCA, 030.10/75.492.17; BCA, 490.01/342.1434.1.

yordu. Söz konusu raporda, bölgede eğitim seviyesini yükseltmek ve yer sıkıntısını gidermek için okullarda ikili eğitim yapılması öneriliyordu.¹⁷

Altıncı dönem TBMM seçimleri 1939 yılının Mart ayında yapıldı. 1939 seçimlerinde Diyarbakır milletvekilliği adaylığı için yapılan çok sayıda başvuru arasından İbrahim Tali Öngören, Kazım Sevüktekin, Rüştü Bekit, Tahsin Cahit Çubukçu, Veli Necdet Sünkitay, Zeki Mesut Alsan ve Zülfü Tigrel CHP'den milletvekili adayları olarak belirlendi.¹⁸ 15 Mart 1939 tarihinde ikinci seçmenlerin seçimi, 26 Mart 1939 tarihinde ise milletvekili seçimleri yapıldı ve mezkûr yedi aday TBMM üyeliğine seçildi.¹⁹ 29 Ekim 1940 tarihinde Zülfü Tigrel'in vefat etmesi üzerine altıncı dönem ara seçimlerinin yapılması kararlaştırıldı. Altıncı dönem ara seçimlerinde Diyarbakır milletvekilliği için çok sayıda kişi aday oldu. Altıncı dönem ara seçimleri için Diyarbakır'dan aday olanlar şunlardır: Hamid Tigrel, İhsan Hamid Tigrel, Yusuf Sıdkı Hatunoğlu, Refet Kutbay, Şevket Üngan, Şevket Çolak, Celal Ağâh Uyanık, Ali Fırat, Süleyman Sabay, Cafer Özelçi, Tahsin Turuthan, Namık Taptık, Muhittin Çağrı [?], Ali Rıza Ceylan, İbrahim Hatunoğlu, Mürsel Baku, Mithat Kalabalık, Şemsettin Gökçimen, Abdurrezak Satana, Müslüm Akgündüz, Nafi Duransoy ve Ahmet Şükrü Emed.²⁰ 2 Ocak 1941 tarihinde yapılan ara seçimlerde Ahmet Şükrü Emed Diyarbakır'dan "ittifakla" milletvekili seçildi.²¹

TBMM'de yedinci dönem seçim tarihinin kararlaştırılması üzerine Diyarbakır'da da seçim çalışmalarına başlandı. 1943 seçimlerinde Diyarbakır'da CHP adayları milletvekili adaylığı için başvururken, vilayette herhangi bir müstakil aday başvurusu olmadı.²² Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen tarafından 19 Ocak 1943 tarihinde bölgedeki valiliklere gönderilen yazıda,

17 BCA, 490.01/725.4841.

18 *Yeni Sabah*, 25 Mart 1939.

19 BCA, 030.10/75.497.16; BCA, 490.01/342.1434.1.

20 BCA, 490.01/297.1196.2.

21 BCA, 030.10/76.502.9.

22 BCA, 490.01/365.1536.2.

bölgede parti teşkilatı olmadığından dolayı vali, belediye başkanı, halkevi başkanı, vilayet ve belediye daimi encümenleri mevcut ikinci seçmen listesini göz önünde bulundurarak “Kemalizm rejimine ve C.H.P prensiplerine sadık parti namzetlerinin tespit ve ilk müntahiplere arz etmeleri” bildiriliyordu. Yedinci dönem TBMM seçimleri kapsamında Abidin Özmen tarafından 22 Ocak 1943 tarihinde bölgedeki valiliklere gönderilen bir diğer yazıda ise, halkevleri ve halkodaları hatipleri tarafından ülke ve dünya vaziyeti hakkında konuşmalar yapılması ve hükümetin aldığı dahili tedbirlerden bahsedilmesi isteniyordu.²³ Seçim hazırlıkları kapsamında Diyarbakır’da yapılan çalışmalardan biri de, halkevinin seçim konusunda halka “telkin ve irşat”ta bulunmasıydı. Bu cümleden olarak, Antalya mebusu ve Elazığ bölge müfettişi Dr. Münir Soykan, CHP Genel Sekreterliği’ne gönderdiği yazıda, 15-19 Şubat 1943 tarihleri arasında halkevinin görevli dört kişilik bir grubun her akşam saat 19.30’da halka “telkin ve irşat”ta bulunacağını ifade ediyordu. Soykan, ayrıca halkevi ile belediyenin karşısına konulacak seçim sandıklarının başında birer görevli bulunarak her gün halka hitap edeceklerini ve halkevinin seçime toplu bir şekilde iştirak edilmesi için gerekli tedbirlerin alındığını belirtiyordu.²⁴

Bu arada, yedinci dönem milletvekili seçimleriyle ilgili bahsedilmesi gereken bir husus da, aday başvurusu ve aday belirlemesi meselesidir. Şüphesiz bu mesele, tek partili dönemin en meşakkatli işleri arasında yer alıyordu. Bu durum, Diyarbakır gibi nüfuzlu ailelerin çatışma alanı olan yerlerde kendisini daha fazla hissettiriyordu. CHP genel merkezi ile Diyarbakır vilayeti arasında yapılan yazışmalar, aday belirleme işi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mesela, 25 Şubat 1943 tarihinde CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal tarafından Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen’e gönderilen yazıda, aday listesinde yer alan Cahit Çubukçu’nun mebus seçilmemesi isteniyordu. Yazıda, son günlerde hakkında çıkan bir tahkikat dolayısıyla Cahit Çubukçu’nun milletvekili çıkarılmamasının

23 BCA, 490.01/365.1536.1.

24 BCA, 490.01/365.1536.1.

Genel Başkanlık Divanı tarafından kararlaştırıldığı ifade ediliyordu. Esendal, Çubukçu'nun adının aday listesinde kalmasını, ancak seçilmemesi için ikinci seçmenler nezdinde "münasip surette irşadat yapılmasını" istiyordu. Söz konusu yazı üzerine Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, 26 Şubat 1943 tarihinde CHP Genel Sekreteri M. Şevket Esendal'a gönderdiği cevabi telgrafta, "ikinci seçmenler nezdinde icap eden teşebbüse geçildiğini" belirtiyordu. Aynı yazıda Özmen, Diyarbakır milletvekilleri hakkında "mühim" bilgi veriyordu. Özmen, Diyarbakır'daki adayların dördünün yerli, diğer dördünün dışarıdan eski milletvekilleri ve birinin de komşu vilayetin [Elazığ] belediye başkanı olduğunu, yerlilerin Diyarbakırlı olan Çubukçu'yu himaye ettiklerini söylüyordu. Diyarbakırlı olan Osman Ocak ve Şeref Uluğ'a itiraz edilmeden oy verileceğini belirten Özmen, Avukat Muhittin Çağın'ın adaylığının "muhitte fena tesir yaptığını" belirtiyordu. Özmen, Çubukçu'nun "sessiz ve mültefit" olduğundan Diyarbakır'da sevildiğini, Muhittin'in ise "ahlak ve karakteri" nedeniyle Diyarbakır'da sevilmediğini ifade ediyordu. Elazığ belediye başkanı Kemal Şedele'nin adaylığının şehirde iyi karşılandığı, Rüştü Bekit ile Kazım Sevüktekin arasında rekabet olduğu, Zeki Mesut ile İbrahim Tali'nin zayıf olduğunu belirten Özmen, bu vaziyet karşısında Diyarbakır listesinin "tashih edilerek" ilan edilmesini öneriyordu.²⁵ Partideki gelişmelerden haberdar olan Cahit Çubukçu, bir gün sonra adaylıktan çekilme kararı aldı. Çubukçu, konuyla ilgili olarak Abidin Özmen'e bir mektup yazarak şahsi ve ailevi işleri nedeniyle Diyarbakır'dan ayrılamayacağını, bu nedenle milletvekili adaylığından çekileceğini, bununla birlikte, "her zaman Yüce Parti'nin vereceği her vazifeyi yapmaya hazır olduğunu" belirtiyordu. Buna karşılık Abidin Özmen, "zamanın darlığından dolayı" durumu Ankara'ya bildirme gereği duymadan Çubukçu'nun adaylıktan çekilmesini uygun görerek Diyarbakır merkez ve kazalara gönderdiği yazıyla Çubukçu'nun aday olmadığını bildiriyordu.²⁶

25 BCA, 490.01/365.1536.1.

26 BCA, 490.01/365.1536.1.

Bu hazırlıklardan sonra Diyarbakır'da 15 Şubat 1943 tarihinde başlayan ikinci seçmenlerin seçimi 18 Şubat 1943'te sona erdi. Diyarbakır'da ikinci seçmen seçimlerinde oy kullanacak toplam 123.675 seçmenden ancak 98.089 kişi seçime katıldı. Bu durum, Diyarbakır'da seçime katılımın % 79,31 oranında gerçekleştiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁷

Tek parti döneminde bir seçim bölgesinde, seçilecek milletvekili sayısınınca aday ilan ediliyordu. İlk defa 1943 seçimlerinde, otuz sekiz ilde, seçilecek milletvekili sayısından fazla aday gösterilerek ikinci seçmenlerin adaylardan birini tercih etme imkânı tanındı.²⁸ 1943 seçimlerinde altı milletvekilinin seçileceği Diyarbakır'da, adaylıktan çek[tir]ilen Tahsin Cahit Çubukçu dışında, Şeref Uluğ, İbrahim Tali Öngören, Mehmet Kazım Sevüktekin, Mehmet Kemal Şedele, Mehmet Rüştü Bekit, Osman Ocak, Zeki Mesut Alsan ve Muhittin Çağın olmak üzere sekiz kişi adaylığını ilan etti. 28 Şubat 1943 tarihinde yedinci dönem milletvekili seçimleri yapıldı. Aynı gün Diyarbakır belediye başkanı Nazım Önen tarafından CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a gönderilen telgrafta, ikinci seçmen sayısının 133 olduğu ve bunlardan 120'sinin seçime katıldığı belirtiliyordu.²⁹ Yapılan seçim neticesinde CHP adaylarından Zeki Mesut Alsan ve Avukat Muhittin Çağın dışında diğer altı aday milletvekili olarak seçildi.³⁰

Sekizinci dönem milletvekili seçimleri için TBMM'de erken seçim kararının alınmasından sonra, CHP Diyarbakır'da aday belirleme çalışmalarına başladı. Dönemin yazışmaları, CHP'nin Diyarbakır'da aday belirleme aşamasında ciddi sıkıntılar yaşadığını göstermektedir. Bilhassa, Şeref Uluğ'un parti müfettiş yardımcısı olarak atanması şehirde tepkiyle karşılandı. Diyarbakır'dan, CHP Genel Sekreterliği'ne ve Başbakanlığa gönderilen şikâyet mektupları bu durumu gözler önü-

27 BCA, 490.01/365.1536.1.

28 Bkz. Alkan, "Türkiye'de Seçim Sistemi Tercihinin Misyona Boyutu", s. 157.

29 BCA, 490.01/365.1536.1.

30 BCA, 490.01/365.1536.1; BCA, 030.10/76.504.7.

ne sermektedir. Bu bağlamda, 11 Temmuz 1946 tarihinde Abdulkadir Cizrelioğlu tarafından Başbakanlığa gönderilen mektupta, Şeref Uluğ'un "genel sekreter ile olan arkadaşlığından dolayı", parti müfettiş yardımcısı olarak atandığı iddia ediliyordu. Cizrelioğlu'na göre, bu beklenmeyen tayin şehirde tepkiyle karşılandığından CHP'den çok sayıda kişi istifa ederek DP'nin Diyarbakır'da kurulması için çalışıyordu. Cizrelioğlu, bu atamayla, CHP'de "var olan vahdet"in bozulduğunu ifade ederek, bir partili olarak vazifesinin hadiseleri vaktinden evvel arz ve izah etmek olduğunu söylüyordu. Cizrelioğlu'na göre, Şeref Uluğ'un mutlaka milletvekili olması gerekiyorsa onu başka bir vilayetten milletvekili çıkarmak halkın infialini teskin edecekti.³¹ Abdulkadir Cizrelioğlu, söz konusu mektuptan beş gün sonra 16 Temmuz 1946 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne de bir mektup göndererek Şeref Uluğ'un adaylığının yanlışlığına dikkat çekiyordu. Cizrelioğlu mektubunda, "halkın arzusu hilafına Genel Sekreterin Şeref Uluğ üzerinde ısrar etmesinin partimizin münevver muhitinde bile" rahatsızlığa yol açtığını belirtiyordu. Tüm bu şikâyetlere rağmen, Diyarbakır'dan CHP milletvekili adayı olan Şeref Uluğ, Diyarbakır milletvekili seçildi.³²

Bu arada belirtilmesi gereken bir husus da, 1946 seçimlerine DP'nin de girecek olmasıydı. Bu nedenden ötürü CHP, seçim çalışmalarına hız vererek, seçimi kazanma konusunda bütün teşkilatlarını harekete geçirdi. CHP Genel Sekreterliği tarafından 17 Haziran 1946 tarihinde yayımlanan genelge ve 22 Haziran 1946'da vilayetlere gönderilen telgraf, seçim çalışmalarıyla ilgiliydi. Bu genelge ve telgraftan sonra CHP Diyarbakır teşkilatı da çalışmalara başladı. Bu bağlamda, 24 Haziran 1946 tarihinde CHP İl Başkanı Cahit Çubukçu tarafından CHP ilçe başkanlıklarına gönderilen yazı önemli bilgiler içeriyordu. Yazıda, 21 Temmuz seçimlerinin, Türkiye'deki ilk çok partili seçim olması hasebiyle CHP'nin büyük bir imtihanı olacağı, bu nedenle birlik ve beraberlik içinde çalışarak "karşı partinin" tüm iddia-

31 BCA, 490.01/365.1536.1; BCA, 490.01/365.1536.2.

32 BCA, 490.01/365.1536.2.

larını açık bir şekilde çürütmek gerektiği ifade ediliyordu. Ayrıca yazıda, partinin, “şerefini korumak, her partili arkadaşın ve hüsnüniyet sahibi her vatandaşın en önemli vazifesidir” deniliyordu. Yazıda, seçimin kazanılması için Diyarbakır’daki halkevleri ve halkodalarında sürekli toplantılar tertip edilmesi ve seçim çalışmalarına aralıksız devam edilmesi isteniyordu.³³ Bu doğrultuda Diyarbakır Halkevi’nde 21 Temmuz seçimleriyle ilgili birçok toplantı ve konferans düzenlenerek seçimlerde halkın oy kullanması teşvik ediliyordu.³⁴ Bu çalışmaların dışında CHP, partinin propagandasını yapmak ve Diyarbakır’da seçimleri kazanmak gayesiyle haftada üç kez uçakla *Ulus* gazetesini Diyarbakır’a göndermeye başladı.³⁵

21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan sekizinci dönem TBMM seçimlerinde tek dereceli, açık oy-gizli sayım ve liste usulü basit çoğunluk sistemi³⁶ uygulandı. 1946 seçimlerinde Diyarbakır’da yedisi CHP, ikisi DP ve üçü de bağımsız olmak üzere on iki aday seçime girdi. Osman Ocak, Şeref Uluğ, Fazıl Ahmet Aykaç, Feyzi Kalfagil, Vedat Dicleli, Cavit Ekin ve İhsan Hamit Tığrel CHP’den; Kamil Tayşı ve Nazım Göksu DP’den ve Dr. Muharrem, tahrirat kâtibi Hamdi ve Kazım Ural ise bağımsız listeden seçime girdi.³⁷ 1946 milletvekili seçiminde Diyarbakır’da seçmen sayısı 104.477 olup bunlardan 80.228’i seçime

33 BCA, 490.01/365.1536.2.

34 Karacadağ, C. 8, sayı 91, Temmuz 1946.

35 BCA, 490.01/365.1536.2.

36 Bu sistemde, her il bir seçim çevresi olarak belirlenir ve her bir seçim çevresi için partiler kendi milletvekili listelerini hazırlar. Seçim sonunda o çevrede en çok oyu alan partinin listesi seçilmiş sayılır. Başka bir deyişle, her seçim çevresinden yalnızca bir partinin adayları seçilir. Bu sistemde partilerin seçmene sunduğu milletvekili sayısı, söz konusu seçim bölgesinden seçilecek milletvekili sayısına eşittir. Seçmen, oy pusulasını liste halinde kullandığı için bu sisteme Listeli Seçim, birden çok adaya oy verdiği için de Çok İsimli Seçim Usulü de denir. Kısacası “Liste usulü çoğunluk sistemi” en çok oyu alan partinin seçilmesi ilkesine dayanan bir sistemdir. Bkz. Saim Sezen, *Seçim ve Demokrasi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994, s. 166-167. Bu sistem, 1946, 1950, 1954 ve 1957 seçimlerinde uygulanmıştır. CHP’nin, DP’den biraz daha fazla oy alarak mecliste geniş hâkimiyet kurma planıyla getirdiği bu sistem, ilerleyen süreçte DP’nin güçlenmesiyle CHP’nin aleyhine işlemiştir.

37 BCA, 490.01/342.1434.1.

katıldı. 1946 seçimlerinde Türkiye genelinde seçimlere katılma % 75 iken,³⁸ Diyarbakır'da seçime katılım oranı % 77 olup, seçime katılanlardan % 87'si tercihini CHP'den yana kullandı. 22 Temmuz 1946 tarihinde CHP Diyarbakır İl Başkanlığı'ndan CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, "seçimin tam bir sükûnet içinde cereyan ettiği" ve CHP'nin tüm adaylarının milletvekili seçildikleri bildiriliyordu.³⁹

Kuşkusuz, CHP'nin Diyarbakır'da ve diğer birçok ilde seçimden galip çıkmasının en önemli sebeplerinden biri, DP'nin Türkiye genelinde teşkilatlanmasına fırsat vermeden erken seçim kararı almış olmasıdır. Bu nedenle DP, on altı ilde seçime giremediği gibi, seçime girdiği illerde de seçim sistemi ile bürokrasinin tavrından dolayı istediği başarıyı elde edemedi. Bu nedenle DP, seçimlere hile ve yolsuzluk karıştığını iddia ederek aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu bazı illerde seçimin yenilenmesini talep etti. 29 Temmuz 1946 tarihinde Diyarbakır DP İl Başkanı tarafından TBMM Başkanlığı'na gönderilen yazıda, "kanun ve nizamların hudutları dışına çıkmış olduğu, Anayasa ile Türk vatandaşına verilen hakların kullandırılmadığı, en büyük idare, zabıta âmir ve memurlarının fiili müdahaleleri olduğu ve seçime iştirak etmeyenlerin yerine başkalarının parmak basarak oy attıkları, Demokrat Parti'ye oy vermek isteyenlerin defterde isimleri bulunmadığı" belirtilerek seçimin feshedilmesi isteniyordu. Ancak, yapılan inceleme sonucunda hazırlanan raporda, "[...] bu itirazlar[ın] intihabın neticesine müessir bir mahiyet taşımadığı" ifade edilerek, seçim sonuçlarının geçerli olduğu söyleniyordu.⁴⁰ Fakat DP, seçimden bir yıl sonra dahi, seçim sürecinde yargı ve seçim güvencesinin sağlanmadığını, hükümet ile memurların tarafsız kalmadığını, seçimlerin CHP'nin baskı ve müdahalesi altında geçtiğini iddia ediyordu.⁴¹ Bu bağlamda, 9 Mayıs 1947'de Celal Bayar, başbakan Recep Peker'e otuz ilde seçimlerin "bozuk" olduğunu ifade

38 Öz, *a.g.e.*, s. 160.

39 BCA, 490.01/365.1536.2.

40 TBMM *Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, c. 1, s. 209.

41 Alkan, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi", s. 53-54.

ettiye de herhangi bir netice alamadı. Bunun üzerine DP, birkaç gün sonra, aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu otuz altı ilin seçim sonuçlarına itiraz etti. Çoğunluğunu CHP'nin oluşturduğu bir komisyon tüm itirazları reddederek söz konusu illerdeki seçimlerin geçerli olduğunu ilan etti. Buna mukabil, milletvekillerine karşı yapılan itirazlar neticesinde birkaç DP'li milletvekilinin mazbatası, Toker'in ifadesiyle “sudan sebeplerle” iptal edildi.⁴²

Diyarbakır milletvekilleri

Tek parti iktidarı boyunca milletvekili adaylarının seçimi büyük önem taşıyordu. 1923 seçimlerinde milletvekili adaylarının belirlenmesi Fırka Divanı veya sonradan Umumi Riyaset Heyeti adını alan birimin yetkisi dahilindeydi. Bu heyet CHP Genel Başkanı, CHP Genel Başkan Vekili ve CHP Genel Sekreteri'nden oluşuyordu. 1927 seçimlerinde ise CHP nizamnamesinde yapılan değişiklikle milletvekillerini belirleme yetkisi parti divanından alınarak doğrudan parti başkanına verildi. Milletvekili adaylarının belirlenmesi ile ilgili olarak tüzükte yapılan değişiklik şöyleydi: “Fırka namına mebus namzetlerinin tespiti ve ilanı umumi reise aittir. Umumi reis mebus namzetlerini ya bizzat imzasıyla ilan eder veya umumi reis vekiline ilan ettirir. Umumi reis BMM intihabatını umumi reis vekili ve kâtip-i umumi ile beraber ilan eder.”⁴³ Bu durumda, milletvekillerinin belirlenmesinde 1938'e değin Atatürk, 1938'den itibaren ise İnönü son sözü söylemekteydi. Bir örnek olması açısından 25 Nisan 1931 seçimleri öncesinde adayların belirlenmesi hususunda 20 Nisan 1931 tarihli Akşam gazetesinde yer alan haberi vermekle yetineceğiz. Aday belirlenmesi ile ilgili olarak gazeteye yansıyan haber şöyledir: “Dün gece reiscumhur hazretlerinin Çankaya Köşklerinde Gazinin riyasetinde başvekil İs-

42 Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s. 193-194.

43 Bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması* (1923-1931), s. 180.

met paşa ve kâtibi umumi Recep beyden mürekkep Fırka Divanı içtima etmiş ve fırkanın namzetler listesini tespit etmiştir.”⁴⁴ Tek parti döneminde milletvekili adaylarının belirlenmesinde asker, bürokrat, çiftçi, yazar, gazeteci ve tüccar gibi adayların tercih edildiği görülmektedir. Adaylarda aranacak hususların başında, “milliyetperver ve beynelmilel cereyanlara aleyhtar olması” gelmekteydi. Bununla birlikte adayların, “CHF’ye ve onun bütün prensiplerine, akidelerine, hareketlerine tam sadakat sahibi olması, Milli Mücadele’de bir lekesi olmaması, mütegalibe olmaması, Fırka’ya hizmet etmiş olması veya muhalif olmaması” aranan temel şartlardandı.⁴⁵

Elbette Diyarbakır, Cumhuriyet dönemi siyasal hayatında önemli bir yere sahipti. Bu önemli konumundan dolayı Diyarbakır, Cumhuriyet tarihi boyunca siyasi partilerin ve milletvekili adaylarının “çekişme ve çatışma” alanı oldu. Bununla birlikte, tek parti dönemi olarak ifade edilen 1923-1946 döneminde Diyarbakır’dan seçilen tüm milletvekilleri CHP adayydı. Bu arada belirtmemiz gereken önemli bir husus, tek parti döneminde milletvekilleri adayları merkezden belirlendiği için milletvekillerinin büyük çoğunluğu Kemalist harekette yer alan asker ve bürokratlardan oluşması gerçeğiydi. Bununla birlikte Diyarbakır’da yerel burjuvazi olarak adlandırılan “çıkar gruplarına mensup” nüfuzlu kişilerin milletvekili olarak seçildikleri görülmektedir. Tek parti iktidarı boyunca asker, bürokrat ve yerel nüfuzlu milletvekilleri, beş dönem gibi uzun bir süre Diyarbakır milletvekilliği yaptı. Bu da, tek parti dönemi boyunca milletvekilliğinin belirli kişi ve ailelerin tekelinde olduğuyla ilgili yerinde bir eleştiriye yol açıyordu.

1923-1946 yılları arasında yapılan yedi milletvekili genel seçiminde Diyarbakır’dan toplam kırk beş milletvekili Meclis’e girdi. Bu durumda her dönem için Diyarbakır’dan ortalama 6,5 milletvekili seçilmiş oluyordu. Ancak birçok milletvekili birkaç

44 Akşam, 20 Nisan 1931.

45 Hakkı Uyar, “Türkiye’de Tek Parti Dönemi’nde İktidar ve Muhalefet (1923-1950)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1998, s. 191-193.

dönem seçildiğinden, tek parti dönemi boyunca Diyarbakır'dan TBMM'ye giren milletvekili sayısı toplamda yirmi dört idi. Tek parti döneminde Diyarbakır milletvekillerinden dokuz, iki ve daha çok kez milletvekilliği yaptı. Diyarbakır'da iki ve daha fazla dönem milletvekili seçilen şahıslar, genelde asker, bürokrat ve yerel nüfuzlu eşraftan oluşuyordu. Asker ve bürokrat milletvekillerinden İbrahim Tali Öngören, Kazım Sevüktekin ve M. Rüştü Bekit beş, bürokratlardan Aziz Zekai Apaydın üç, Zeki Mesut Alsan iki, eşraftan Zülfü Tigrel ve Şeref Uluğ üç, Cavit Ekin ve Osman Ocak iki dönem milletvekilliği yapmış Diyarbakır milletvekilleri idi.

Milletvekillerinin seçim bölgesinin aynı zamanda doğum yeri olması, lokalite/yerellik ve siyasi temsil oranını artırmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, merkez yoklamalarla milletvekili tayin ve tespit etmeyen demokratik sistemlerde kişinin milletvekili olması, seçim bölgesindeki etkinliği, tercihleri ve çevreye aşinalığı ile doğru orantılı olmaktadır.⁴⁶ Tek parti dönemi boyunca milletvekilleri merkezden belirlendiği için bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde milletvekillerinin yerellik ve doğum yeri oranı oldukça düşük bir seviyede kalmış, buna karşılık söz konusu bölgelerde Marmara ve Balkan doğumlu milletvekili oranı oldukça yüksek bir seviyede olmuştur. Bu bağlamda, 1923-1943 yılları arasında yapılan altı seçim sonucu göz önünde bulundurulduğunda Diyarbakır'ın da aralarında bulunduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinin yerellik oranı 1923'te % 66,7, 1927'de % 33,3, 1931'de % 40, 1935'te % 21,1, 1939'da % 22,9 ve 1943'te % 25 düzeyinde kalmıştır. Bilhassa tek parti iktidarının belirginleştiği 1927 yılından sonra Güneydoğu Anadolu bölgesinde yerellik veya lokalite oranı büyük bir düşüş göstermiştir.⁴⁷ Kuşkusuz, bu durum Diyarbakır için de geçerlidir. 1927-1946 yılları arasında Diyarbakır'ı temsilen TBMM'ye giren yirmi dört milletvekilinden on biri Diyar-

46 Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyoloji Açısından Türkiye'de Parlamantonun Evrimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, 185-186.

47 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, s. 52-53, 95-96, 148-149, 202-203, 253-254, 295-296.

bakır doğumluyken, yedisi İstanbul, biri Aydın, biri Gaziantep, biri Harput [Elazığ], biri Manastır, biri Köstence [Romanya] ve biri de Graveska [Bosna] doğumluydu. Bu durumda Diyarbakır milletvekillerinin yarısından fazlası Diyarbakırlı değildi. Daha da önemlisi Diyarbakırlı olmayan milletvekillerinin çoğu Diyarbakır'ı hayatında bir kez bile görmemişti. Bu durum otoriter tek parti döneminin genel bir özelliği idi. Bu konuda Metin Toker şunları yazar: "Parti, aday tespitinde katı tutumunu devam ettiriyordu. Mesela Antalya milletvekilliği için gösterilen aday Erzurum CHP İl Başkanı ve belediye başkanı Mesut Çankaya idi. Erzurum nire Antalya nireydi, ama CHP'nin henüz değişmemiş kabuğunun tabiatı buydu."⁴⁸ Aday belirleme konusunda bir başka eleştiri 1 Ekim 1948 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde gündeme gelmiştir. Yazıda, konuyla ilgili olarak şöyle deniyordu:

[...] Şekil ne olursa olsun bugün üstünde duracağımız dava, bu namzedlerin, hatta alelumum namzedlerin intihabında takib edilen usuldür. Bu usule göre, bu zümreler, kendilerine arz edilmiş olan namzedleri dinlemeden, siyasi mütalaalarını öğrenmeden, hatta birçoğunun şahıslarını görüp, seslerini işid[t]meden haklarında rey vermek durumundadırlar. [...] bu iş sadece bir merasimden, bir formaliteden ibaret kalır. [...] Namzed seçmek için toplanmış olan yüzlerce kişi önüne isimlerini bile ancak o gün öğrendikleri –velev ki kendi zümrelerine mensub dahi olsa– kanaat ve liyakati tamamen meçhul namzed sürmekte hiçbir ameli fayda yoktur. [...] Bugünkü hali[y]le bu usul, eski izdivaclara benzer. Gelin ve güveyi birbirlerini ancak koltukta görür, gerdekte tanırırlar.⁴⁹

Tek parti dönemi boyunca seçilen Diyarbakır milletvekillerinin yarısından fazlası seçim bölgeleri olan Diyarbakır'dan olmadığı için bu durum seçmenler açısından çok düşük bir siyasi temsil sağlıyordu. Bilhassa tek parti iktidarının iyice yerleşmiş olduğu 1927-1943 yılları arasında yapılan beş seçimde Diyar-

48 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 50.

49 *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1948.

bakır'dan seçilen otuz bir milletvekilinden sadece beşinin Diyarbakırlı olması bunu göstermektedir.

Tek parti dönemi boyunca görev yapan yedi mecliste eğitim düzeyi oldukça yüksekti.⁵⁰ Buna bağlı olarak Diyarbakır milletvekillerinin eğitim düzeyi de büyük oranda eğitim seviyesi yüksek kişilerden oluşuyordu. Diyarbakır milletvekillerinin beşi askeri okullar [Askeri İdadi, Askeri Tıbbiye ve Harbiye Mektebi], beşi Mülkiye Mektebi, dördü Hukuk Mektebi, üçü İdadi Mektebi, ikisi Dar'ül Fünun, ikisi Rüşdiye Mektebi, biri Medrese, biri Evkaf İhtisas Mektebi ve biri de Kolej'den mezundu. Diyarbakır milletvekilliği yapmış bir kişi de özel eğitim almıştı.⁵¹ Bu durumda, tek parti döneminde Diyarbakır milletvekilleri arasında ilk sırada askeri okul ve mülkiye mezunları yer alırken, ikinci sırada hukuk mezunları yer alıyordu.

Tek parti dönemi meclislerinde bürokrat, asker, eğitimci ve eşraf olarak nitelendirilen çiftçi-tüccar gibi meslek sahipleri çoğunlukta idi. Meslek itibarıyla Diyarbakır milletvekilleri arasında ilk sırada bürokratlar [sekiz kişi], ikinci sırada eşraf denilen çiftçi/tüccarlar [dört kişi] ve üçüncü sırada ise eğitimciler ve askerler [üçer kişi] yer alıyordu. Mesela tek parti iktidarı boyunca Diyarbakır'da beş dönem milletvekilliği yapan İbrahim Tali Öngören ve Kazım Sevüktekin, Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşlarında önemli görevlerde bulunmuş asker kökenli milletvekillerindendi. Diyarbakır milletvekillerinden Feyzi Pirinçizade Bey Askeri İdadi, Mehmet Tevfik Bey Topçu Harbiye Mektebi, Zülfü Bey ve Ziya Bey Askeri Rüşdiye mezunuydu. Feyzi ve Zülfü Beyler aynı zamanda ticaretle uğraşan Diyarbakır eşrafı arasında yer alıyordu. Beş dönem Diyarbakır milletvekilliği yapan Rüştü Bekit de uzun bir süre Vakıflar Bakanlığı'nda bürokrat olarak çalışmıştı. Söz konusu meslek gruplarının dışında Diyarbakır milletvekilleri arasında fikir adamı, gazeteci, doktor, avukat ve müteahhit de bulunuyordu.

50 Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı*, s. 326.

51 A. Şeref Uluğ, hem medrese hem de İdadi okumuş olduğundan iki kez sayılmıştır.

Diyarbakır'da partiler

Cumhuriyet Halk Partisi

Türkiye'nin ilk siyasal partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi [CHP], Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin devamı olup 9 Eylül 1923 tarihinde Halk Fırkası tüzüğünün kabul edilmesinden sonra 23 Ekim 1923'te kuruldu.⁵² Vilayat-ı Şarkîye'de teşkilatlanması düşük bir seviyede olan CHP'nin bölgedeki parti teşkilatlarının ekserisi Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra kapatıldı. Bölgede Kürt nüfusun yoğunluğu, aşiret yapısının varlığı ve parti örgütünün dayanacağı güçlü devlet bürokrasisinin olmayışı, Vilayat-ı Şarkîye'deki CHP örgütlerinin kapatılmasının nedenleri arasında zikredilebilir.⁵³

CHP hakkında yapılan çalışmalar Cumhuriyet'in ilk yıllarında Vilayat-ı Şarkîye'de birçok vilayette Müdafa-i Hukuk teşkilatı ve CHP örgütünün mevcut olduğunu göstermektedir.⁵⁴ Ancak Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra CHP'nin Doğu vilayetlerinin birçoğunda teşkilatlarını kapattığı görülmektedir. Çünkü 1930-1945 yılları arasında bölgedeki birçok vilayet için "Parti teşkilatı yoktur" ibaresi yaygın bir kullanım alanına sahipti. 1931 yılında yapılan CHP Üçüncü Büyük Kurultayı açılış konuşmasında Recep Peker, "[...] Beyazıt [Ağrı], Diyarbakır, Elaziz, Hakkâri, Mardin ve Urfa vilayetlerinde Fırka teşkilatımız vücutlanmamıştır"⁵⁵ demesi, parti teşkilatının bulunduğu vilayetlerde de teşkilatın kapatıldığını göstermektedir. Ayrıca CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in 12 Temmuz 1933 tarihinde CHF İdare Heyeti Reisliği'ne gönderdiği yazı,

52 Bkz. Cemil Koçak, *CHP 9 Eylül'de Kurulmadı*, Star, 8 Eylül 2012. 10 Kasım 1924'te Halk Fırkası'nın başına Cumhuriyet kelimesinin eklenmesiyle fırkanın adı CHF olmuştur. 1935 yılında yapılan CHF dördüncü kurultayında Arapça Fırka kavramı yerine Fransızca Parti kavramı kabul edilmiş ve partinin adı CHP olarak literatüre girmiştir. Halk Fırkası'nın kuruluşu hakkında bkz. Tunçay, a.g.e., s. 40-52; Öz, a.g.e., s. 69-88.

53 Bkz. Hakkı Uyar, "Türkiye'de Tek Parti Döneminde CHP'nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmenler Örneği (1935)", *Bilgi ve Bellek*, yıl 1, sayı 2, Yaz 2004.

54 Bkz. Murat Turan, a.g.e.

55 CHF Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s. 18.

Vilayat-ı Şarkîye'deki teşkilatlar hakkında önemli bilgiler içermektedir:

Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasındaki dokuz vilayetten Hakkâri, Elaziz, Bayezit, Urfa, Mardin, Diyarbekir vilayetlerinde teşkilatımız yoktu. Bu mıntıkanın Van, Siirt, Muş vilayetlerindeki teşkilatımızda Fırka'nın nizamlı çalışmasında faydalı olacak bir yürüyüşle gidemiyorlardı. Vaziyet [...] Umumi İdare Heyeti'nde görüşüldü ve bu üç vilayetteki teşkilatımızın kaldırılmasına karar verildi. Ve bu karar Umumi Riyaset Divanınca tasdik olundu. İş bu karara göre teşkilatımız bulunmayacak olan bu vilayetlerde kurulma ve açılma şartları tamam oldukça Halkevleri açılacak ve bilumum intihapların idari işlerindeki Fırka'ya ait vazifeleri Halkevleri reisleri idare edecektir. Umumi Müfettiş'in Fırka işleriyle Halkevleri üzerindeki mesaisinin muhabere ve muamelelerini yapmak üzere Umumi Müfettişin emrine bir de Fırka Kâtibi gönderilmiştir.⁵⁶

1935 yılında Umumi Müfettişlik bünyesinde Parti İşleri Bürosu'nun açılması, parti işlerinin tamamen Umumi Müfettişlik tarafından icra edildiğini göstermekteydi: "Birinci Umumi Müfettişlik bölgesini teşkil eden 8 vilayetin Parti ve Halkevleri işlerini tedvir etmek üzere 1935 yılı sonunda Müfettişlikte bir büro kurulmuş ve 24.06.1938 tarih ve 3484 numaralı kanun ile tespit edilen kadroda Cumhuriyet Halk Partisi işleri bürosunun vaziyeti kesbi katiyet etmiştir."⁵⁷

CHP'nin kuruluşunun üzerinde on yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen Vilayat-ı Şarkîye'de birçok ilde parti teşkilatı kurulmadı. 1936 yılı verilerine göre, ülkedeki altmış iki ilden ellisinde CHP örgütü vardı, on ikisinde yoktu. Bu on iki ilin tamamı da Vilayat-ı Şarkîye'de yer alıyordu. 22 Haziran 1936 tarihli bir arşiv belgesi, CHP'nin, Vilayat-ı Şarkîye'de Beyazıt [Ağ-

56 Cumhuriyet Halk Fırkası Katibiumumiliğinin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı, Temmuz 1933'ten Birinci kanun 1933 sonuna kadar, (Mahremdir. Hizmette mahsustur. Fırka Bürolarında kullanılacaktır.), Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1934, c. 3, s. 9.

57 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939, s. 433.

rı], Çapakçur [Bingöl], Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli, Urfa ve Van'da parti teşkilatının olmadığını göstermektedir.⁵⁸ Cumhuriyet'in on beşinci yılında, yani 1938'de bile, mezkûr on iki ilde CHP teşkilatı kurulmamıştı. 26 Aralık 1938'de Ankara'da yapılan *CHP Birinci Üsnomal [Olağanüstü] Büyük Kurultayı*'nda yukarıdaki on iki ilin delegesi yoktu ve bu iller milletvekilleri tarafından temsil ediliyordu.⁵⁹ 18 Ağustos 1938 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'nden vilayetlere gönderilen bir yazıda, Ağrı, Bingöl, Tunceli, Hakkari, Bitlis, Çanakkale, Diyarbakır, Elazığ, Malatya, Mardin, Muş, Siirt, Urfa, Van ve Kırklareli illerinde parti teşkilatı kurulması isteniyordu.⁶⁰ Buna rağmen, 1941 yılına gelindiğinde aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu Bingöl, Hakkari, Tekirdağ ve Tunceli illerinde hâlâ CHP teşkilatı bulunmuyordu.⁶¹

CHP, parti teşkilatı olmayan söz konusu illerde parti teşkilatı kurmak için belli aralıklarla bölgeye "tetkik seyahatleri" düzenliyordu. Bu seyahatlerden biri, 1942 yılında CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal tarafından gerçekleştirildi. Esendal, söz konusu "Şark Vilayetleri Gezisi"ni daha sonra raporlaştırdı.⁶² Esendal, Şark seyahatine çıkmasında temel iki amaç olduğunu belirtiyordu. Söz konusu iki amaçtan ilki, "doğu vilayetlerinde parti teşkilatı kurarak buraların ülke birliği ve bütünlüğü içinde bir yama gibi olmaktan kurtarmaya bir yol aramak" olduğunu ifade ediyordu. Gezinin ikinci amacı ise iki yıldan beri bölgede süren kuraklık ve süne böceği ne-

58 BCA, 490.01/284.1139.4.

59 Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, 4. baskı, c. I, İstanbul 2008, s. 157-163.

60 BCA, 490.01/284.1140.1.

61 Aslı Altun, "Türkiye'de Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Örgütlenmesi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2006, s. 121.

62 Mayıs 1942'de CHP Genel Sekreterliği'ne atanan Esendal, aynı yılın Eylül ve Ekim aylarında beş hafta sürecek bir "Şark Vilayetleri Gezisi"ne çıkmış ve geziye dair gözlemlerini raporlaştırmıştır. Rapor hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Nizam Önen, "Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet'in "Doğu" Meselesi ve Bürokrasinin Hali: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 12, s. 153-198, Bahar 2011.

deniyle ürün alınamamasını yakından görmek ve bu hususta hükümete yardımcı olmaktı. Esendal, Doğu vilayetlerinde parti teşkilatının olmaması ve etnik nedenlerden ötürü buraların bir “yama” olduğunu söylüyordu: “bu bakımdan bu vilayetlerimiz yalnız görünüşte değil gerçek olarak da ülkemiz üstünde bir yama olarak durmaktadır.” Bölge vilayetlerinde parti teşkilatı kurmak için geziye çıkan Esendal, gezdiği on iki vilayetten⁶³ sadece Elazığ ve Urfa’da parti teşkilatının kurulması talebiyle karşılaştığını belirtiyordu. CHP Genel Sekreteri, partiye karşı bu kayıtsızlığın temel nedeninin bölge halkının parti teşkilatının açılacağını ummaması ve dil farklılığı olduğunu ileri sürüyordu:

Parti teşkilatını taşıma elverişli olmayışı vilayetlerden kazalara ve nahiye ve köylere doğru indikçe, okuyup bilenlerin azlığı değil ya, Türkçe dilini bilir insanların bulunamamasından ileri gelmiş olsa gerektir. [...] İş böyle olunca parti kurumundan önce birer kültür kurumu olan Halkevleri açmak ve dil ve bilgi yayımı için çalışıldığını istemek çok doğrudur.

Buna rağmen Esendal, Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Bitlis ve Van ile “ev dilleri” Türkçe olan kazalarda kademeli olarak parti teşkilatının kurulmasının partinin gelecek kongresinde kararlaştırılarak Vilayat-ı Şarkiye’de parti teşkilatının açılmasının faydalı olacağını belirtiyordu.⁶⁴

Söz konusu vilayetlerde parti teşkilatı açmak için bölgeyi ziyaret eden önemli simalardan biri de CHP Diyarbakır bölge müfettişi, Konya Mebusu Sadi Irmak idi. 1944 yılında bölge vilayetlerini gezerek hazırladığı raporunda Irmak, Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Siirt gibi Kürt ve Arap nüfusun yoğun olduğu illerde parti teşkilatı kurmanın, bölge halkının asimile edilerek Türkleştirilmesinde ve devlete daha sıkı bağlanmasında etkili olacağını söylüyordu. Irmak, CHP Genel Sekreterliği’ne gönderdiği raporunda, konu hakkında şöyle demektedir:

63 Esendal’ın gezdiği on iki vilayet Elazığ, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Antep, Maraş ve Malatya illeriydi.

64 BCA, 490.01/571.2274.1.

Filhakika bu teşkilatı kurmak sayesinde memleketin her tarafını eşit bir kıymette saydığımızı bir kere daha gösterecek, bu havali halkının bazı endişelerini bertaraf edecek, partimize yeni kudretler kazandıracak, temsil ve Türkleştirme faaliyetlerimize hız verebilecek, zararlı düşünceleri daha kolay sezebilecek, vatanın bu uzak bölgesini devlet merkezimize ve milli iradeye daha sıkı bağlamak imkânlarını elde edeceğiz.⁶⁵

Tüm bu çalışma ve hazırlıklardan sonra Vilayat-ı Şarkıye'deki söz konusu illerde teşkilatlanma çalışmaları ancak 1944 sonbaharında başladı, ilçe ve kasaba gibi küçük yerleşim birimlerinde teşkilatlanma ise ancak 1950'de tamamlandı.⁶⁶

CHP'nin parti teşkilatı olmayan illerde teşkilatlanması ancak İkinci Dünya Savaşı'nın bitimine doğru gerçekleşti. Bilhassa, 1943 yılında taşrada birçok ilçe ve bucakta parti teşkilatı kurmak için çalışmalar yapıldı.⁶⁷ Daha da önemlisi, 1944 yılında CHP'deki muhaliflerin ayrılması ve yeni bir parti kurmaya yönelik teşebbüsleri, CHP'nin, teşkilatı olmayan illerde parti teşkilatı kurmasına ivme kazandırdı. CHP'nin parti teşkilatının olmadığı Diyarbakır'da da 1944 yılına kadar parti teşkilatı bulunmuyordu. CHP'nin Diyarbakır teşkilatı ancak 10 Eylül 1944'te açıldı ve 16 Eylül 1944'te tescillendi. CHP Diyarbakır teşkilatının ilk başkanlığına Adil Tigröl seçilirken, il idare kurulu üyeliklerine Nedim Pirinçcioğlu, Agâh Arman, Reşat Köksal ve Abdullah Pirinççi seçildi.⁶⁸

CHP, Diyarbakır'da 1944 yılında kurulmasına rağmen partinin ilk kongresi 1945 yılında yapıldı. CHP Diyarbakır İl Başkanı Adil Tigröl tarafından Genel Sekreterliğe gönderilen 31 Ağustos 1945 tarihli yazıda, parti teşkilatının yıllık kongresinin 2 Aralık 1945 tarihinde yapılacağı bildiriliyordu. Ancak CHP Genel Sekreterliği'nden gönderilen 20 Eylül 1945 tarihli cevabi yazıda, parti kongresinin 1 Eylül-30 Ekim tarihleri ara-

65 BCA, 490.01/152.609.1.

66 Murat Turan, *a.g.e.*, s. 224.

67 1943 yılında birinci ve ikinci dereceden acilen parti teşkilatı kurulması istenen yerler için bkz. BCA, 490.01/284.1141.2.

68 BCA, 490.01/277.1112.2.

sında yapılması bildiriliyordu. Vilayet merkezindeki her partinin kongre üyesi olduğu belirtilen yazıda, her üyenin kongreye katılma, oy kullanma ve seçilme hakkına sahip olduğu belirtiliyordu.⁶⁹ Bu yazıya binaen 16 Ekim 1945 tarihinde Diyarbakır'da yapılan ilk CHP kongresinde Diyarbakır il idare kuruluna asıl üyeler olarak Tahsin Cahit Çubukçu [başkan], Abdullah Pirinççi, Nazım Önen, Nedim Pirinçcioğlu, Sabir Karaozan, Sedat Dicleli ve Zekai Arman [üyeler] seçildi. Diyarbakır il idare kuruluna yedek üyeler olarak ise Tahir Direkçi [başkan], Abdürrezak Topaloğlu, Ahmet Esmer, Adil Tigrel, Aziz Tuglar, Behzat Ülgen ve Muhittin Çağın [üyeler] seçildi.⁷⁰

1945 yılında Diyarbakır merkez teşkilatını kuran CHP, 1946'da Bismil, Çermik, Çınar, Eğil, Ergani, Kulp, Lice ve Silvan ilçeleri ile Dicle, Hani, Hazro ve Behramki [Tepe] bucaklarında teşkilatlandı. CHP, aynı yıl Çınar ilçesine bağlı Şükürlü Köyü'nde parti teşkilatını kurdu. 1947 itibariyle CHP, Diyarbakır merkez ilçesi dahil dokuz ilçe ve dört bucakta teşkilatını tamamladı. 1947'de CHP'nin Diyarbakır'da merkez, Mermer, Pirinçli, Bismil'de merkez; Behramki, Sinan; Çermik'te merkez; Gündüç, Yoğun; Çınar'da merkez, Kılvan; Eğil'de merkez, Dicle; Ergani'de merkez, Zangetil; Kulp'ta merkez, Akçasır, Bahamdan, Cıksı; Lice'de merkez, Hani, Hezan ve Silvan'da merkez, Basnik ve Hazro bucaklarında parti teşkilatı faaliyetliydi. 1946 yılında CHP Bismil ilçesi Şeyhmus Arslan [başkan], Çelebi Ortabay, Lütfi Sümer, Şeref Çetin ve Şeyhmus Karakoç [üyeler]; Lice ilçesi Rıza Işık [başkan], Kamil Güven, Kasım Tekin, Mehmet Dünder ve Sait Ergün [üyeler]; Silvan ilçesi Mahmut Aziz [başkan], Ahmet Akülke, Cemil Ölçer, Faik Toprak ve Mustafa Çelik'ten [üyeler] müteşekkildi.⁷¹

CHP'nin Diyarbakır'daki teşkilatlanma çalışmalarından sonra 1947 yılı kongrelerinin hazırlığı yapıldı. Eylül ve Ekim aylarında gerçekleşen kongrelere katılımın çok düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu Baş-

69 BCA, 490.01/152.608.1.

70 BCA, 490.01/277.1112.2.

71 BCA, 490.01/277.1112.2.

kanı Adil Tigrel tarafından Diyarbakır Valiliği, Birinci Umumi Müfettişlik, CHP Diyarbakır Bölge Müfettişliği ve Genel Sekreterliğe 6 Kasım 1947 tarihli yazıyla ayrıntılı bir şekilde ifade ediliyordu. Buna göre, kongre tarihlerinin üyelere imza karşılığında bildirildiği halde kongreye katılım büyük ölçüde gerçekleşmemiş, ancak üyelerin % 5'i kongreye katılmıştır. Bu durumun en üzücü tarafının geçen dönem il idare kurulunda yer alanlar ile parti sayesinde "bir mevki kazanmış olanların" kongrelere ilgisiz kalmış olmalarıdır. Adil Tigrel, yazının sonunda "ipliğini boyadıktan sonra partiden yüz çevirenler hakkında verilecek hükmü" amirlerinin takdirine bırakıyordu. CHP Diyarbakır İl İdare Kurulu'nun 26 Kasım 1947 tarihli yazısına göre, 1947 yılı kongrelerinde Dağkapı Ocağı'nın 306, Yenikapı Ocağı'nın 221, Urfakapı Ocağı'nın 195 ve Mardinkapı Ocağı'nın yetmiş iki kayıtlı üyesi mevcut olmasına rağmen Dağkapı'dan on bir, Yenikapı'dan on bir, Urfakapı'dan on yedi ve Mardinkapı'dan altı kişi kongreye katılmıştı.

Bir yıl önceki "tatsız" kongreden sonra 1948 yılı kongresi 4 Nisan 1948 tarihinde yapıldı. Bu kongreye Diyarbakır milletvekilleri Osman Ocak, Şeref Uluğ, İhsan Tigrel, Feyzi Kalfağil ve Vedat Dicleli ile Amasya milletvekili Esat Uras müşahit olarak katıldı. Kongre, 4 Nisan 1948 tarihinde Diyarbakır Halkevi salonunda merkez ve ilçelerden gelen kırk yedi delega ile diğer misafirlerin katılımıyla gerçekleştirildi ve on bir kişiden mürekkep il idare kurulu seçildi. Osman Ocak, 1948 yılı İl Kongresi'yle ilgili gözlemlerini 7 Mayıs 1948 tarihli raporla Genel Sekreterliğe sundu. Milletvekili Ocak, kongrenin "müsaait bir hava" içerisinde geçtiğini, buna mukabil on bir kişilik il idare kuruluna seçilmeyen bazı kimselerin partiden ayrıldığını, Diyarbakır'da partiliğin yeni olduğunu, hâlâ CHP'nin tam olarak ilçe ve köylerde teşkilatlanamadığını ve prensiplerini yeterince anlatamadığını ifade ediyordu. Osman Ocak, Diyarbakır'da halkın büyük bir kısmının okuma yazma ve Türkçe bilmediğini ve bu durumun partinin tanıtımını güçleştirdiğini belirtiyordu. Milletvekili Ocak, CHP'nin ilçe ve bucaklarda yeterince teşkilatlanamadığını, buna mukabil DP'nin Diyarba-

kır'da büyük ölçüde teşkilatlandığını ve köylere sık sık geziler düzenlediğini, bu durumun da köylüleri CHP'den kopardığını ifade ediyordu. Osman Ocak, ilçe ve bucaklarda teşkilatlanmaya hız verilmesi, köylere ziyaretlerin yoğunlaştırılması ve partiyi bölgede tanıtmak için Diyarbakır teşkilatının maddi ve manevi olarak desteklenmesi halinde partinin Diyarbakır'da "mühim bir gelişme" göstereceğini söylüyordu.⁷²

CHP'nin 1949 yılı Diyarbakır kongreleri Eylül ayında gerçekleşti. Dağkapı semt ocağı kongresinin 18 Eylül 1949 tarihinde halkevi salonunda yapılması kararlaştırıldıysa da⁷³ söz konusu tarihte yeterli çoğunluk sağlanamadığından kongre bir gün sonraya, 19 Eylül 1948 tarihine ertelendi. Ertesi gün yapılan kongrede birinci başkanlığa Gani Yıldız, ikinci başkanlığa Mehmet Burç, kâtipliklere Emin Kürkcü ve Şakir Yorulmaz seçildi. Gizli oyla gerçekleştirilen semt ocağı asıl üyeliğe Edip Pirinçcioğlu, Tahir Gerçek, Mehmet Burç ve Behzat Ülgen, yedek üyeliğe Hakkı Altınbozar, Emin Kürkcü, Şakir Yorulmaz, Sami Çayırhan ve Makbule Kalenden seçildi. Ayrıca kongrede, Numune Hastanesi'nin yolunun yapılması ve elektrikle aydınlatılması, yeni yerleşime açılan Bağlar'daki evlerin su ihtiyacının karşılanması, belediye otobüslerinin çeyrek saatte bir şehre gidiş-geliş yapması ve otobüs ücretlerinin düşürülmesi ile Orman İdaresi'nin halkın odun ve kömür ihtiyaçlarını zamanında karşılaması gündeme getirildi. Kongrede gündeme getirilen konulardan biri de, kahvehanelerde iskambil oyununun valilik kanalıyla yasaklanması talebiydi.⁷⁴

Kongreler aynı zamanda parti teşkilatında yaşanan çatışma ve çekişmelerin gün yüzüne çıkması demektir. Bu bağlamda, Dağkapı semt ocağı idare heyeti üyesi Mehmet Burç tarafından 20 Eylül 1948 tarihinde CHP Genel Sekreterliği, CHP Diyarbakır Bölge Müfettişliği ve çeşitli basın kuruluşlarına gönderilen şikâyet dilekçesi ve bunun üzerine yapılan tetkikat, bu bakımdan önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Mehmet Burç, dilekçesinde 18

72 BCA, 490.01/152.608.1.

73 *Diyarbakır Gazetesi*, 1 ve 3 Eylül 1948.

74 BCA, 490.01/152.608.11.

Eylül 1948 tarihinde yapılan Dağkapı semt ocağı kongresinin üyelere hiçbir davetiye gönderilmeden ve kongre tarihinin ilan edilmeden yapıldığını ileri sürüyordu. Buna karşılık CHP Diyarbakır bölge müfettişi H. Fırat, konuyla ilgili olarak CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, kongreye okuryazar olmayan Mehmet Burç adlı şahsın katıldığını, idare heyeti asil azalığına seçildiğini, ancak seçimde yedek delege olduğunu ve bu nedenle söz konusu şikâyet mektubunu yazdığını belirtiyordu. Fırat, Mehmet Burç'un delegeliğe seçilmemesinde isabet olduğunu ve "hakikatin hilafına ihbarda bulunan zayıf karakterli şahsa ocak idare azalığının dahi fazla olduğunu" söylüyordu.⁷⁵

Kongrelerle ilgili son bir not olarak şunu hatırlatmanın faydası var: Yazışmalardan izlediğimiz kadarıyla Diyarbakır'da CHP'nin bazı ilçe kurul üyeleri tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen mektuplarda kendi bölgelerinde kongre yapılmayışına tepki gösterilmekteydi. Bu bağlamda, Ergani'den CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen bir mektupta şöyle deniyordu: "Türkiye'nin her tarafında yapılan CHP kongreleri maalesef kazamıza gelen ve soran olmadığı için yapılmıyor. Halk efkârı, kongre yapılmadığı için teessür duymaktadır. DP kongresi bir hafta evvel yapıldığı halde parti müfettişimiz, memleketimize gelmekten her halde rahatsız oluyorlar."⁷⁶

1949 yılına gelindiğinde Diyarbakır'da hâlâ CHP teşkilatının çok zayıf olduğu görülmektedir. Hazırlanan rapor ve Genel Sekreterliğe gönderilen mektuplarda, Vilayat-ı Şarkiye'de CHP teşkilatının zayıf olmasının temel sebepleri arasında, parti içi gruplaşmalar ile "itibar sahibi olmayan, zayıf karakterli, mahalli nüfuz sahibi mütegalibe ve okuryazar olmayanların" partide etkili olmaları gösteriliyordu. 11 Kasım 1949'da CHP'ye sunulan raporda konuyla alakalı olarak şunlar söyleniyordu:

Tereddütsüz denilebilir ki Doğu Anadolu'da C.H.P teşkilatımız çok zaif ve verimli olmaktan uzaktır. Birçok yerlerde parti teşkilatımız o memleket içinde itibar ve sevgisi bulunma-

75 BCA, 490.01/152.608.1.

76 BCA, 490.01/152.608.1.

yan yahut da hiçbir itibar ve saygıya malik olmayan insanların elindedir. Bunların bir kısmı partimize gerektiği şekilde hizmet etmekten uzaktırlar. Halk yığınları arasına nüfuz ederek orada partimizin sempatisini yaratarak geniş yığınları partimize bağlamaktan aciz kalmışlardır. Parti teşkilatında vazife alan çoğunun hatta okuryazar olmadıklarını gördük. Bunların bir kısmıyla halk adeta alay etmekte, onlara hiçbir itibar göstermemektedir. Mesela Diyarbakır gibi kuvvetli olması icabeden bir merkezde parti, zayıf bir şahsiyetin Tahsin Çubukçu'nun başkanlığı altındadır. Tahsin'in milletvekilliğinden niçin ve hangi sebeplerle ekarte edildiğini bilen bir vatandaşın, onun telkinlerine kıymet vermesine imkân yoktur. Keza Bitlis teşkilatını, Muş teşkilatını, Siirt teşkilatını hep bu zaf içinde gördük. Kazalarda da keyfiyet böyledir ve bu itibardır ki Doğu Anadolu'da partimiz teşkilatı ya idare amirlerinin yahut da mahalli nüfuz sahibi eski mütegalibenin tesirleri altında bulunmaktadır. Kanaatimce şarkta parti teşkilatımızı yeniden gözden geçirmek, o teşkilata yeni bir ruh, yeni bir hayatıyet vermek icab eder. Bunun için de şarkta kuvvetli oldukları kadar o memleketleri iyi bilen şahsiyet sahibi, dinamik parti müfettişleri bulundurmamak, hatta bu müfettişlere o memleketlerde daimi surette oturacak ve çalışacak muavinler tefrik etmek icab eder. [...] Doğu Anadolu'nun muhtelif yerlerinde partimiz, muhtelif sebepler veya şahsi tesirler neticesinde müteaddid hiziplere ayrılmışlardır. Bu durum partimiz bünyesinin kuvvetini azaltmakta, mukabil partilere gelişme imkânları hazırlamaktadır. Bu durumun zararlarını, büyük seçimlerde görmek muhtemeldir. Bu itibarla partimizin içindeki bu kabil parçalanmaların bir an evvel önüne geçmek, teşkilata yeni bir hız vererek mensuplarını birbirleriyle kaynaştırmak ve birbirleriyle anlaştırmak zarureti karşısındayız.⁷⁷

Taşrada birçok şehirde olduğu gibi Diyarbakır'da da partideki en mühim meselelerden biri parti içi çatışma ve gruplaş-

77 Bkz. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan (der.), *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 182-183.

malardır. Vilayet ile ilgili hazırlanan rapor ve Genel Sekreterliğe gönderilen şikâyet mektuplarında bu durum açıkça yer almaktadır. Mesela, Bismil'de CHP İlçe Kurulu üyeleri tarafından Aralık 1949'da Genel Sekreterliğe gönderilen mektupta CHP İlçe Başkanı'ndan kaynaklanan nedenlerden dolayı parti teşkilatında gruplaşmanın olduğu ve bu durumun da partiyi zayıflat-tığı iddia ediliyordu:

Bismil ilçemizin CHP Başkanı Şehmus Aslan, parti başkanlık salâhiyetini şahsi menfaatine hasrederek, partililerimizin birçoğunun arasına nifak koyarak, yekdiğeri aleyhine teşvik ve dolayısıyla istifadesini temin etmekte ve halkımızın birçoğunun partiye karşı olan sevgi ve itimadını kırmaktadır. Bu itibarla iki ay evveline kadar yalnız kaza merkezinde idare kur-lundan maada üyesi bulunmayan DP'lilerin bu yolsuz ve usul-süz hareketinden istifade ederek günden güne artmasına ve hatta ilçe merkezinde CHP'nin semt ocağı bulunmadığı halde, DP'nin semt ocağı açılmış ve birçok köylerde yer yer DP ocak-larının açıldığı görülmüştür. İlçe merkezi ve köylerinde DP'ye intisap edenlerin hiçbir sebep ve maksada müstenit olmayıp sadece ilçe CHP başkanı Şehmus Aslan'ın halka karşı olan bu yolsuz ve usulsüz hareketlerinden ileri geldiği kati ve güneş-ten aydındır.⁷⁸

Buna karşılık CHP Bismil İlçe İdare Kurulu Başkanı Şehmus Aslan 18 Ocak 1950'de Genel Sekreterliğe gönderdiği mektu-bunda parti içindeki gruplaşmaların esas müsebbibinin İl Baş-kanı T. Cahit Çubukçu olduğunu iddia ediyordu:

Partililerimiz vilayet ve ilçelerde birbirlerine girerek zümrelere ayrılmışlardır. İş siyasi particilikten çıkmış; şahsi, mahalli ve eski aile particiliğine dönmüştür. İl başkanı Tahsin Cahit bu görüşlerini devam ettirirse, biz muhaliflerle değil birbirimiz-le mücadele yapacağız ki, partimiz zayıflayacak ve muhalifleri-miz kuvvetlenecek kanaatindeyim."⁷⁹

78 BCA, 490.01./152.607.1.

79 BCA, 490.01./152.607.1.

Tüm bu gelişmelerden sonra CHP, 1950 seçim çalışmalarına bir yıl öncesinden başladı ve seçimleri kazanmak için alınması gereken tedbirleri il teşkilatlarına bildirdi. 4 Temmuz 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'nden Hilmi Uran imzasıyla vilayetlere gönderilen yazıda, yaklaşan 1950 seçimlerini "CHP'nin kazanması için" alınması gereken tedbirler hakkında bilgi veriliyordu. Söz konusu yazıya Diyarbakır CHP il idare kurulu başkanı Cahit Çubukçu tarafından verilen 1 Ağustos 1949 tarihli cevabi yazıda, CHP'nin Diyarbakır'da kazanması için yapması gerekenler şöyle sıralanıyordu: 1. Diyarbakır'da halkı partiye ısındırmak için halkın istek ve ihtiyaçlarını süratle temin etmek, 2. Parti-hükümet işbirliğini güçlendirmek, 3. İktidarı elinde bulunduran CHP'nin politikalarını tatbik etmek, 4. Devlet dairelerinde halka ait işleri süratle neticelendirmek, 5. Görevini suiistimal eden memurları cezalandırmak, rüşvet ve irtikâbı önlemek, 6. Vilayetteki hayvan hırsızlığını önlemek için gerekli yasal tedbirler almak, 7. Halkın güvenliği açısından jandarma karakollarını çoğaltmak ve vilayette oldukça çok olan silahları toplamak, 8. Ormanlar için faydalı sonuçlar vermeyen orman işletmelerini bir an evvel kapatmak, 9. Diyarbakır'da halkın hükümetle olan işlerini süratle ve kolaylıkla görebilmek, 10. Yol, kültür ve iktisadi kalkınma faaliyetlerinin genişlemesini sağlamak için idari teşkilat ünitelerini çoğaltmak, 11. Her yönden önemli olan ve idari taksimatı çok geniş olan Diyarbakır'da bucak sayısını arttırmak ve her bucakta tapu ve nüfus memurları bulundurmak, 12. Vilayette, bilhassa Çermik kazasında yoğun olan ve köylünün emniyetini ihlal eden kan davalarını önlemek için yasaların eksiksiz tatbik edilmesi ve bilhassa Kan Gütme Kanunu'nu Diyarbakır'da tatbik etmek, 13. Diyarbakır'da sıklıkla yaşanan kuraklığın verdiği zararlar için önlem almak ve çiftçiye tohumluk, yemelik ve yemlik yardımlarını süratle yapmak, 14. Çiftçilerin banka ve vergi borçlarının ertelemek, 15. Vilayette sıklıkla yaşanan cinayetler ve adli süreç halkı olumsuz etkilemekte, bu nedenle adaletin süratle tecelli etmesi için adli sistemi revize etmek, 16. Eğitim ve kültür bakımından oldukça geride olan böl-

gede okullaşmayı artırmak ve halkı Türk kültürünün feyizleri içinde yetiştirmek, 17. Köylerde okul açarak halkı eğitmek, 18. Diyarbakır'da Türkçülüğü esas alan bir Doğu Enstitüsünü kurmak, 19. Toprak Kanunu'nu tatbik ederek köylüye toprak dağıtımını yapmak.⁸⁰

CHP, bir yıl öncesinden başlattığı seçim çalışmalarına rağmen 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimleri ülke genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da kaybetti.⁸¹ 14 Mayıs 1950'de yapılan dokuzuncu dönem milletvekilleri seçiminde Diyarbakır'da seçimi DP kazandı. Yapılan seçimlerde Ferit Alpiskender, Kamil Tayşi, Mustafa Ekinci, Mustafa Remzi Bucak, Nazım Önen, Yusuf Azizoglu ve Yusuf Kamil Aktuğ Diyarbakır'dan milletvekili seçildi.⁸²

Özetle ifade etmek gerekirse, Cumhuriyet'in ilk yıllarında CHP teşkilatının Vilayat-ı Şarkiye de dahil olmak üzere ülkenin neredeyse tamamında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Fakat 1925 Ayaklanması'ndan sonra CHP'nin Vilayat-ı Şarkiye'de birçok ilde parti teşkilatlarını lağvettiği görülmektedir. Uzun bir süre CHP teşkilatının bulunmadığı Diyarbakır'da parti işlerini Birinci Umumi Müfettişlik, halkevi ve valilik yürütmüştür. Diyarbakır'da parti teşkilatı ancak 1944 sonbaharında kurulabilmiştir. Diyarbakır parti teşkilatında daha ziyade, büyük toprak sahipleri, çiftçiler, tüccarlar, yerel nüfuzlu, varlıklı kişi ve aileler yer almıştır. Diyarbakır CHP teşkilatı, devamlı olarak söz konusu kişi ve aileler arasında güç ve çıkar mücadelesine sahne olduğundan bu durum parti teşkilatının güç ve çıkar grupları arasında sıkça el değiştirmesine neden oldu. Elbette, bu da "muhalif partinin", yani DP'nin şehirde taraftar bulmasını ve nihayetinde seçimleri kazanmasını beraberinde getirdi.

80 BCA, 490.01/365.1536.2.

81 1950 milletvekili genel seçiminde CHP'nin seçimi kaybetmesi sonrasında Diyarbakır'da halk arasında aşağıdaki mani söylenmeye başlanmıştır: "Kargalar kağır kağır/İsmet kulağın sağır/Celal Bayar kazanmış/Çık damda havar çağır." Bkz. Şeyhmus Diken, "Diyarbakır Diyarım Yitirmişim Yanarım", *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2007, s. 233-248.

82 TBMM Albümü (1920-2010), c. II, s. 556-557.

Demokrat Parti

İkinci Dünya Savaşı süresince ülkede ve dünyada yaşanan siyasi, iktisadi ve toplumsal gelişmeler, Türkiye’de yeni bir siyasi soluşa ortam hazırladı. Bilhassa, 1945 yılında CHP içerisinde yaşanan sorunlar yeni bir partinin kurulmasının tetikleyicisi oldu. Bu gelişmeler Türkiye demokrasi tarihinde önemli bir yere sahip olan Demokrat Parti’nin kurulmasıyla [7 Ocak 1946] sonuçlandı.⁸³ DP kurulduktan kısa bir süre sonra Doğu illerinde teşkilatlanmaya başlayınca CHP de söz konusu illerde teşkilatlanmaya hız vermek zorunda kaldı. Bununla birlikte Metin Toker, İnönü’nün Bayar’a her iki partinin Doğu’da teşkilatlanmamasını önerdiğini ileri sürer. İnönü 1946 seçimlerinden önce Bayar’la görüşmelerinde Bayar’a, “Hudut bölgelerimizde ve Doğu’da parti teşkilatları kurmayalım. Siz kurmayınız, biz de bizimkileri lağvedelim. Oralar halkı vuruşkan, ateşli kimselerdir. Particiliğin milli birliği bozmasından endişe ederim” diyerek bölgede parti kurulmamasını teklif ettiyse de Bayar bunu kabul etmedi. Konu hakkında Toker şunları söylüyordu: “Bayar derhal pirenlenmiştir. Kendi kendine düşünmüştür. CHP devlettir. Oradaki teşkilatını lağvetse de varlığını muhafaza edecektir. Hâlbuki biz meçhul kalacağız. Onun için bu teklifi kabul etmemeliyim.” Konuşmasının devamında Bayar, Doğu’nun özel kanunlarla idare edildiğini, Doğu’ya bu yeni hayat tarzında da “başka sınıf vatandaş” muamelesi yapılmasının doğru olmayacağını, bunun buradaki vatandaşları üzeceğini, ancak Doğu’da partilerin dikkatli davranabileceklerini hatırlatarak burada parti kuracaklarını belirtti. Bu durum karşısında İnönü de durumu kabullenmek zorunda kaldı.⁸⁴ Zaten bölgede

83 DP’nin kuruluşu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Metin Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970; Samet Agoğlu, *Siyasi Günlük Demokrat Partinin Kuruluşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993; Cemil Koçak, *İkinci Parti: Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Cemil Koçak, *İktidar ve Demokratlar: Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, İletişim Yayınları, c. II, İstanbul, 2012.

84 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 141-142.

DP'nin, Batı vilayetlerinde hızlı bir şekilde teşkilatlandığı, buna mukabil Doğu vilayetlerindeki teşkilatlanmanın yavaş ve yetersiz olduğu ile ilgili bir sitem söz konusuydu. Bu konuda Celal Bayar şunları ifade ediyordu:

Doğu'dan bize sitem yağmuru yağdırdılar, neden bize gelmiyorsunuz dediler. Biz İstanbul'da Ankara'da teşkilatımızın ne kadar çabuk kurulmasını istiyorsak Siirt'te de Muş'ta da aynı hızla kurulmasını istiyorduk. Fakat her şey imkânla mukayyettir. Bu arkadaşlar bizim gecikmemizi, bizi dilhun edecek bir şekilde bize müstemleke [sömürge] nazarile mi bakıyorsunuz, bundan dolayı mı gelmiyorsunuz diyorlardı. Biz müşterek bir vatanın sahibiyiz. Külfette ve nimette vatandaşlar müsavî [eşit] haklara sahiptir.⁸⁵

Yukarıda zikredilenler, DP'nin Doğu vilayetlerinde de teşkilatlanmasını hızlandırdı. Doğuda DP'nin ilk teşkilatlanmaya önem verdiği yerlerden biri de Diyarbakır oldu. DP, Diyarbakır'da teşkilatlanma çalışmaları başlatınca CHP ve şehrin diğer yöneticileri tarafından çeşitli engellere maruz bırakıldı. Ancak tüm engellemelere rağmen DP, kuruluşundan yaklaşık yedi ay sonra Diyarbakır'da teşkilatlandı. Diyarbakır'da DP saflarında daha ziyade tüccar, esnaf, büyük toprak sahipleri ve dinsel kisveli liderler yer aldı. Bununla birlikte, DP'nin Diyarbakır'daki kurucularının önemli bir kısmı Diyarbakır CHP teşkilatında etkin rol almış kişilerden oluşuyordu. Diyarbakır CHP İl Başkanı Cahit Çubukçu tarafından 24 Haziran 1946 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, şehirde DP'yi kurmak için birkaç "tanınmış şahsiyetin" teşebbüste bulunduklarını ifade ediyordu. Yazıda, CHP'li olan eski belediye başkanı Nazım Önen ve belediye hekimlerinden Kamil Tayşı'nın şehirde DP'nin propagandasını yaptıkları ve taraftar bulmaya çalıştıkları ve bunlara Ziraat Bankası müdürü Hulusi Yetişkin'in de "el altından" yardım ettiği belirtiliyordu. Yazıda, Hulusi Yetişkin'in belediye seçimlerinde de karışıklık çıkardığı ve seçmen-

85 Nazmi Sevgen haz., *Celal Bayar Diyor ki 1920-1950: Nutuk-Hitabe-Hasbihal*, İstanbul, 1951, s. 350.

lere müdahale ettiği, bu nedenle Hulusi Yetişkin'in "muhalif cereyanlara" katılmasının mümkün olduğu, bu durumun kendilerince ve Genel Müfettişlikçe bilindiği ifade ediliyordu. Bu arada Çubukçu, 21 Temmuz seçimlerinde Diyarbakır'da milletvekillerinin tamamını CHP'nin kazanacağına dair hiçbir kuşkusunun olmadığını da belirtiyordu. Bununla birlikte Çubukçu, Hulusi Yetişkin'in Ziraat Bankası müdürü olması hasebiyle tüccar ve çiftçiler üzerinde etkili olduğunu, müdürün başka bir yere naklinin seçimlerin "selameti" açısından uygun olacağını söylüyordu. Çubukçu'nun söz konusu yazısı üzerine CHP Genel Sekreterliği adına Trabzon milletvekili Faik A. Barutçu, 4 Temmuz 1946 tarihli yazıyla, durumu CHP Diyarbakır Bölge Müfettişi olan Zonguldak milletvekili Ahmet Gürel'e bildirdi. Barutçu, milletvekili seçimlerine az bir süre kaldığı için müdürün tayininin başka yerlere alınmasının "fayda temin etmeyeceğini", bu nedenle Birinci Umumi Müfettiş ve diğer yöneticilerle temasa geçerek "müdürün faaliyet ve zararının önlenmesi konusunda mevzi ve mahalli tedbirlerin alınması ve neticenin de kendilerine bildirilmesi"ni talep ediyordu.⁸⁶

Yazışmalar, Hulusi Yetişkin hakkındaki şikâyetlerin bir yıl sonra da devam ettiğini göstermektedir. CHP Diyarbakır İl Başkanı Adil Tigrel tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 6 Mart 1947 tarihli yazıda, Hulusi Yetişkin ile ilgili olarak önceki başkan Cahit Çubukçu'nun aksine olumlu görüşler yer almaktadır. Yazıda, parti İl İdare Kurulu'nun yeni seçiminde Hulusi Yetişkin'in İl İdare Kurulu'na üye ve muhasip olarak seçildiği belirtilmekteydi. Adil Tigrel, Hulusi Bey'in Elazığ Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'ndan beri parti mensubu olduğunu, parti kurullarında görev aldığını ve Diyarbakır'da bulunduğu süre içerisinde görevindeki dikkat ve muvaffakiyet nedeniyle tacir ve çiftçilerin itimadını ve sevgisini kazandığını ifade ediyordu. Tigrel, Hulusi Bey'in idare kurulu üyeliğine seçilmesi ve parti için aktif olarak çalışması üzerine muhalif partinin, kendisinin çalışmalarından rahatsız olduğunu ve bu nedenle başka yere tayin edilmesini arzuladıklarını söylüyordu. Yazının devamında

86 BCA, 490.01/439.1819.2.

Tigrel, muhalif parti yöneticilerinin, halkın müdürden memnun olmadığını ve çiftçilere kredi vermediğini ileri sürerek Korkukçu Köyü'nden birkaç kişiye şikâyet dilekçesi yazdırdıklarını ve mektubu Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'ne gönderdiklerini belirtiyordu. CHP İl Başkanı Tigrel, işin aslının DP'li Kemal Tayşi'nin kışkırtmalarından ibaret olduğunu, şikâyetlerin gerçeği yansıtmadığını belirterek partinin önemli üyelerinden olan Hulusi Bey'in başka yere tayin edilmesinin doğru olmayacağını söylüyordu. CHP Genel Sekreterliği'nden Diyarbakır İl Başkanlığı'na gönderilen 9 Nisan 1947 tarihli cevabi yazıda, konuyla ilgili olarak "icab eden teşebbüste bulunulduğu" belirtiliyordu. Ancak 20 Haziran 1947 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, duyumlara göre Hulusi Yetişkin'in başka bir yere tayin edileceği, bunun parti için büyük bir kayıp olacağı ve Hulusi Bey'in ilçe ve köylere yaptığı gezilerle partinin propagandasını yaptığı ve "canla çalıştığı" ifade ediliyordu. Bu nedenle "Hulusi Bey'in arzusu hilafına dahi olsa Diyarbakır'da kalması hususunda" kuvvetli teşebbüste bulunulması talep ediliyordu. CHP Genel Sekreterliği'nden gönderilen 14 Temmuz 1947 tarihli cevabi yazıda, Hulusi Yetişkin'in hizmetlerinden, Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'nün memnun olduğu ve kendisinin başka yere tayinin söz konusu olmadığı bildiriliyordu. Ancak yazışmalar sorunun uzun bir süre devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda CHP Diyarbakır İl Başkanı Adil Tigrel tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 3 Ekim 1947 tarihli yazıda, DP İl Başkanı Nazım Önen'in doğrudan Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'ne gönderdiği şikâyet dilekçesinde, Hulusi Yetişkin'in köy ve ilçelerde konferanslar verip parti propagandası yaptığı, parti rozetleri sattığı ve Önen'in bu durumu 30 Eylül 1947 tarihli *Kudret* gazetesinde yazdığı ifade ediliyordu. Adil Tigrel, Hulusi Yetişkin'in partinin en aktif üyesi olduğunu, bunun başka bir yere tayin edilmesinin muhalif partiye güç katacağını, bu nedenle bu tür "yersiz şikâyetlere" ehemmiyet verilmemesini talep ediyordu. CHP Genel Sekreterliği'nden Diyarbakır İl Başkanlığı'na gönderilen 5 Kasım 1947 tarihli cevabi yazıda, konunun parti merkezince görüşüldüğü

ve Hulusi Yetişkin'in başka bir yere tayininin söz konusu olmadığı belirtiliyordu.⁸⁷

CHP'nin, tüm engellemelerine rağmen DP, 10 Temmuz 1946 tarihinde Diyarbakır'da il teşkilatını kurdu.⁸⁸ Seçimlerden bir gün önce, 20 Temmuz 1946 tarihi itibarıyla DP'nin, aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu otuz dokuz ilde parti teşkilatı bulunuyordu.⁸⁹ 21 Temmuz 1946 seçimlerine Diyarbakır'dan iki adayla seçime giren DP, hiçbir milletvekili çıkaramadı. Bununla birlikte DP, 1946 seçimlerinin ardından ülke genelinde olduğu gibi, Diyarbakır'da da çalışmalarına hız verdi. 1947 yılında DP, Diyarbakır'da birçok kaza, bucak ve köyde teşkilatını kurdu. 1947 yılı sonu itibarıyla DP, Diyarbakır merkez, Bismil, Çermik, Çınar, Eğil, Ergani, Lice ve Silvan ilçelerinin yanı sıra Mermer, Hani ve Dicle bucakları ile Seyithasan, Sofyan ve Şükürlü köylerinde teşkilatlanmış bulunuyordu.

CHP'nin Diyarbakır'da teşkilatlanmasında önemli bir rol üstlenen Nazım Önen, DP'nin de Diyarbakır'daki kurucusu ve ilk başkanı oldu. Bu durum, CHP Diyarbakır ve merkez teşkilatında ciddi rahatsızlığa yol açtı.⁹⁰ DP'nin Bismil ve Çınar ilçeleri ile Mermer bucağı, Seyithasan ve Sofyan köylerinde teşkilatlanması üzerine Diyarbakır CHP İl Başkanı Adil Tıgrel, CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği 20 Mart, 24 Nisan ve 23 Mayıs 1947 tarihli yazılarda, idare kurullarında yer alan şahısların listesini sunarak, DP'nin ilde daha fazla yayılmasını önlemek için gerekli tedbirlerin alınmasının elzem olduğunu belirtiyordu. DP'nin Diyarbakır vilayetinde teşkilatı açmasını engelleyemeyen CHP, bu kez DP'nin teşkilat açtığı köy, bucak ve kazalarda kendi teşkilatını açarak DP'nin yayılmasını ve taraftar bulmasını engellemeye çalışıyordu. CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 2 Temmuz 1947 tarihli yazıda, DP'nin Çınar ilçesine bağlı Şükürlü Köyü'nde 22 Nisan 1947 tarihinde bir şube açtığı, buna karşılık CHP'nin, "muhalefetin yayılmasını önlemek üzere"

87 BCA, 490.01/152.605.2.

88 BCA, 490.01/365.1536.1.

89 BCA, 490.01/284.1141.2.

90 BCA, 490.01/152.605.2.

aynı köyde 4 Haziran 1947 tarihinde bir ocak açtığı ve geçici idare kurulu ile faaliyete başladığı bildiriliyordu.⁹¹

DP'nin Diyarbakır'daki tüm çalışmaları CHP İl İdare Kurulu tarafından düzenli olarak CHP Genel Sekreterliği'ne bildiriliyordu. 1947 yılında farklı tarihlerde CHP Diyarbakır İl Başkanı Adil Tigril tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazılarda, DP'nin Diyarbakır'da parti teşkilatı ve il idare kurulu hakkında detaylı bilgi verildiği görülmektedir. Buna göre DP'nin Diyarbakır vilayeti idare kurulu Nazım Önen [başkan], Nazım Göksu, Etem Olcay, Kemal Güneli, Emin Topalan, Selim Telli, Nuri Onur, Kamil Tayşı ve Ramazan Cananoğlu [üyeler]; merkez Mermer bucağı Mehmet Kaya [başkan], Abdullah Sağır, Latif Barut ve Şefik Çelik [üyeler]; Bismil ilçesi İrfan Altuğ [başkan], Terzi Kemal, Tahir Kalkan, Hamza Budak, İzzettin Köksu, Nalbant Davut ve Mustafa Aslanboğan [üyeler]; Bismil ilçesi Seyithasan Köyü Abbas Çetin [başkan], Hasan Çelik, Süleyman Bayram, Mehmet Ayhan, Ali Bulut ve Ali Dursun [üyeler]; Bismil ilçesi Sofyan Köyü Latif Kutlay [başkan], Mustafa Yalçinkaya ve Faik Yavuz [üyeler]; Çermik ilçesi Bedri Ekinci [başkan], Mehmet Abacı, Zülfikar Yıldırım, Şakir Demir, Zühtü Özen ve Süleyman İpek [üyeler]; Çınar ilçesi Mehmet Altunakar [başkan], Abdurrahim Uçar, Mehmet Kartal, Mehmet Aydınsoy ve Veysi Gül [üyeler]; Çınar ilçesi Şükürlü Köyü Hamit Demir [başkan], Ali Palabıyık, Cemil Boylu, Mehmet Ölmez ve Şeyhmus [üyeler]; Eğil ilçesi Muharrem Altuntan [başkan], Ali Ayna, Baki Batur, Mehmet Kılıç, Mehmet Okyay ve Mahmut [üyeler]; Eğil ilçesi Dicle Bucağı Fevzi Karakoç [başkan], Eyyup Aydın, Eyyup Sancar, Sait Karakaş ve Şevket Karakaş [üyeler]; Ergani ilçesi Fehmi Yavuz [başkan], Feyzullah Akgün, Harun Yüksel, Hayri Karakoç, Mehmet Rıza Gülbenk ve Sabri Tatlıcan [üyeler]; Lice ilçesi Ahmet Erdoğan [başkan], Asım Sonsuz, Hamit Kuş ve Sabri Bilal [üyeler]; Lice ilçesi Hani Bucağı Hasan Bora [başkan], Abdullah Günenç, Bedri Denek, Heybet Kanhar ve İsmail Aydın [üyeler] ve son olarak Silven ilçesi Ahmet Akülke [başkan], Abdo Yürük, Ah-

met Demir, Halil Acer, Muhittin Karaer, Mustafa İpek ve Şefik Özer'den [üyeler] oluşuyordu.⁹²

Daha önce de belirttiğimiz üzere, DP'nin Diyarbakır'da teşkilatlanması CHP'yi ciddi anlamda rahatsız ediyor ve CHP, bunu önlemek için birçok yola başvuruyordu. Bilhassa eski CHP'li Nazım Önen'in DP'nin kurucusu olması, CHP'nin hem yerel yönetimini hem de Ankara'yı endişeye sevk ediyordu. Nazım Önen'in DP'den ayrılması için birçok kişi aracı olmuşsa da buna hiç kimse muvaffak olamadı. 1935-1943 yılları arasında Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettişlik görevinde bulunan Trakya Umumi Müfettişi Abidin Özmen, Önen'i "ikna etmek" için kendi el yazısıyla üç sayfalık bir mektup yazdı. 27 Ocak 1947 tarihli mektupta Özmen, DP'nin demokrasi söyleminin birçok kişiyi cezbedtiğini, ancak sonraki söylem ve uygulamalarının, "zamansız ihtiraslarının ve maksadı aşan hareketlerinin" DP'nin gerçek yüzünü gösterdiğini ifade ediyordu. "Dönemin şartları" gereği toplumun tümünün "aynı iz üzerinde gitmesiyle ancak sahil-i selamete kavuşulacağı"nı belirten Özmen, çok partinin, "harici düşmanlarımızın birliğimizi parçalamanın" bir yolu olduğunu belirtiyordu. Son olarak, Nazım Önen'den "makul ve mantıklı biri" olarak bahseden Özmen, memlekette kök salmış olan bir partinin çoğunluğu başka partiye kaptırmayacağını ve DP'nin eriyip gideceğini iddia ederek Nazım Önen'den DP'den ayrılmasını talep ediyordu. Söz konusu mektuba 2 Şubat 1947 tarihinde cevap veren Nazım Önen, hayatı boyunca memleket ve halk için çalıştığını ve hiçbir engel karşısında yılmadığını belirtiyordu. Mektubunun devamında Nazım Önen, Özmen'in teklifini "kibarca" reddederek şöyle diyordu:

Doğu vilayetlerinde ve Diyarbakır'da parti hayatının değil, diktatör ruh ve zihniyetli devlet ve hükümetin teşrii ve icrai kuvvetlerini topyekûn şahıslarında gören ve bilen ve fakat idari teşkilatın hikmeti vücudunu ve belki de alfabetini bilmeyen birtakım mağrur idare amirlerinin kötü, keyfi, isabetsiz ve

92 BCA, 490.01/439.1819.2.

aldatıcı idareleri tehlike doğurabilir. [...] Mevcut manzara ve idare şekli çok hazin ve enteresandır.⁹³

Nazım Önen, DP'yi Diyarbakır'da kurunca CHP'liler tarafından çok ağır ithamlarla suçlandı. Mesela CHP'li Abdulkadir Cizrelioğlu, 11 Temmuz 1946 tarihinde Başbakana gönderdiği yazıda, Nazım Önen ve DP'nin diğer kurucularından Kamil Tayşi için çok ağır ifadeler kullanmaktan çekinmiyordu:

Aylardan beri memlekette yedi kişi bulup da bir türlü Demokrat Parti müteşebbis heyetini teşkil edemeyen Nazım Önen ve Doktor Kamil adındaki memleketin şer ve hıyanete müsaait nankör evlatları bu fırsattan istifade ederek etraflarında toplanmış buldukları Halk Partisi'nden ayrılmış vatandaşların istemeyerek iştirakiyle dün Diyarbakır'da da Demokrat Parti şubesini açmaya muvaffak oldular. Bütün gayretlerimize rağmen her saat artmak istidadını gösteren bu istifalara mani olmak zorluğu karşısında kaldık. Gerçi bütün bu hal ve hareketler neticeyi değiştiremeyecektir. Fakat ne de olsa fikir ve kanaatlerine hürmet edilmesi icap eden halkımızın velev bir kısmı tarafından dahi olsun bugün partimize karşı alınmış bir vaziyet tahaddüs etmiştir [ortaya çıkmıştır]. Diyarbakır Şark vilayetlerinin merkezi vaziyetindedir. Bu halin diğer vilayetlere de sirayet edeceği tabiidir. Hatta Muş'ta şimdiden Demokrat Parti açma teşebbüsü başlamıştır. Takdir buyurursunuz ki Şark vilayetlerinin ve bilhassa Diyarbakır'ın iki partiye mütehammil olmayan bir nezaket ve hususiyeti mevcuttur. Bunu ve bütün ihtimalatı göz önünde bulundurmak lazımdır.⁹⁴

DP, ülke genelinde ve bilhassa Doğu bölgelerinde hızlı bir şekilde teşkilatlanınca CHP'nin yanı sıra resmî kurum, kişi ve basın eleştirileri ve saldırılarına maruz kalıyordu. Bu saldırılardan biri de 6 Kasım 1947 tarihinde *Tanin* gazetesinde yayınlanan Varto Mektubu'dur.⁹⁵ Bu mektubu ve sahibini protesto

93 BCA, 490.01/578.2299.4.

94 BCA, 490.01/365.1536.1. Mektuptaki yazım yanlışları düzeltilerek aktarılmıştır.

95 Tarihe, "Varto Mektubu" olarak geçen ve Mehmet Şerif Fırat tarafından kaleme alınarak *Tanin* gazetesinin 6 Kasım 1947 tarihli nüshasında "İrtica Yılanı

etmek amacıyla DP Diyarbakır teşkilatı bir protesto mitingi tertip etti. Bu mitinge Diyarbakır CHP teşkilatı davet edilmişse de CHP teşkilatı davete olumlu cevap vermeyerek söz konusu mitinge katılmadı. CHP İl Başkan Vekili Ağâh Arman tarafından 22 Kasım 1947 tarihinde DP Diyarbakır İl Başkanlığı'na gönderilen yazıda, "mitingin mahiyeti hakkında esaslı bilgi verilmediğinden" DP'nin miting davetine iştirak etmeyeceklerini bildiriyordu. Ayrıca Varto Mektubu'nu yazanın kim olduğunun bilinmediği, ancak yaşadığı muhitteki "irticai temayülleri umumi efkâra arz ve ihbar etmiş olması itibariyle hareketi partimizce, bilhassa idare kurulumuzca takdire değer görülmüştür" deniliyordu. Yazının devamında Arman, "inkılâp ve milli mevzular da hassas ve dikkatli olan partimiz, memlekette irticai ruh ve zihniyeti yaşatmak isteyenlerle mücadele etmeyi şiar edindiklerini" belirtiyordu.⁹⁶

DP'nin Doğu illerinde teşkilatlanması CHP kadrolarında ciddi bir tahammülsüzlüğe ve endişeye yol açtı. CHP, bir taraftan DP'yi "mürtecilik ve bölücülükle" suçlarken, diğer taraftan Doğu'nun demokrasiye ve seçimlere yabancı olduğunu ileri sürerek bölge insanının "cahil" olduğuna dikkat çekiyordu. CHP Sinop milletvekili Cevdet Kerim İncedayı'nın Şubat 1949'da Aydın Halkevi'nde yaptığı konuşma bunun açık bir göstergesidir. Söz konusu konuşmasında İncedayı şöyle diyordu:

"Doğu vilayetlerinde millet cahildir. Okuyup yazma bilmemektedirler. Türkçe konuşamamaktadırlar. O ahaliyi gezerken mektep talebelerinin tercümanlığıyla zorlukla anlaşıldım. Seçim günlerinde buralarda jandarma vasıtası ile tedbir almazsak, o cahil halk reylerini Haso'ya veya Memo'ya verirler. Kimsenin buna vicdanı el vermez."⁹⁷

Uyanıyor" başlığıyla manşette yayınlanan mektup, Demokrat Parti'nin "Doğu ve din politikasının" zarar ve tehlikelerini ihtiva etmektedir. Mektup için bkz. Tanin, 6 Kasım 1947.

96 BCA, 490.01/439.1819.2.

97 Menderes Akdağ, "1946-1950 Yılları Arasında Aydın'da Siyasal Yaşam," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın, 2007, s. 202. (Demokrat İzmir, 2 Şubat 1949'dan naklen). Benzer bir pasaj için bkz. Murat Turan, a.g.t., s. 229.

Sinop milletvekilinin bu sözleri başta Doğu vilayetlerinde olmak üzere tüm DP teşkilatları tarafından tepkiyle karşılandı. İlk tepkiyi Doğulu üniversite gençliği verdi. Akabinde DP Aydın İl Başkanlığı söz konusu sözleri kınayan bir açıklama yaptı. Birçok Doğu ilinde ve Diyarbakır'da İncedayı protesto edildi. DP Diyarbakır İl Başkanı Kamil Tayşı protesto mitinginde yaptığı açıklamada İncedayı'yı sert sözlerle kınıyordu:

Tek parti ve tek şef ruh ve zihniyetinin, çift parti maskesi ile değiştirilmesi istenilmeyen siyasi, muayyen ve mahdud bir kadronun dipçikli tahakküm ve vasiliğini bir müddet daha devam ettirmek maksadile, içtimai ahlak ve nezaret kaidelerine uygun düşmeyen sözlerinize misil ve manası ile mukabelede bulunmak için Haso ve Memo diyerek tehcil ettiğiniz ve küçümsediğiniz yurdsever ve kadirbilir Doğuluların fıtrî ahlak ve içtimai durumları buna asla müsaade vermemiştir.⁹⁸

DP'nin halk tabanında geniş çapta kabul görmesi, aynı zamanda CHP Genel Merkezinde de rahatsızlığa yol açtı. 15 Kasım 1949 tarihinde CHP Genel Sekreteri T. Fikret Sılay tarafından İşletmeler Bakanı Münir Birselle gönderilen yazıda, Diyarbakır'ın Maden ilçesinde fabrika işçileri arasında geniş ölçekte DP propagandası yapıldığı ve fabrika müdürü Hilmi'nin "türlü vesilelerle" DP mensuplarını himaye etmek suretiyle bu propagandayı desteklediği ifade ediliyordu. Yazının devamında, bir devlet işletmesinde siyasi cereyanların bu derece artışı ve bilhassa işletme müdürünün bunu "körüklemesi", işletmenin işleyişi ve randımanı açısından mahzurlu görüldüğü için durumun kendilerine bildirildiği ve konuyla ilgili gerekli önlemlerin alınması gerektiği belirtiliyordu.⁹⁹

DP, Diyarbakır'a önem verdiği için DP'nin kurucuları belli periyotlarla Diyarbakır'a seyahatler düzenliyordu. 14-16 Nisan 1948'de DP'nin kurucularından Fuat Köprülü ve Refik Koralta'nın Diyarbakır'a yaptıkları üç günlük gezi de bu türden bir geziydi. DP'li yöneticilerin gezisi Diyarbakır valisi A. Rıza Ünal

98 Murat Turan, a.g.t., s. 229-230. (Vatan, 14 Şubat 1949'dan naklen).

99 BCA, 490.01/439.1819.2.

tarafından 19 Nisan 1948 tarihli yazıyla İçişleri Bakanlığı'na bildirildi. Yazıda, DP'li Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın 14 Nisan 1948 tarihinde Mardin'den Diyarbakır'a geldikleri, Mardinkapı Mezarlığı civarında 400-500 kişiden ibaret DP mensupları tarafından karşılandığı, aynı günün akşamı ilçe ve bucaklardan gelen delegelerle parti binasında sohbet ettikleri ve geceyi Kamil Tayşi'nin evinde geçirdikleri belirtiliyordu. Yazıda, ertesi gün Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından Dağkapı semtinde demokrasi konulu birer konuşma yapıldığı, konuşmalarda demokrasi esaslarının doğuşu ve yayılışı hakkında bilgi verildiği, bunun yanı sıra Türkiye'de 22 Temmuz Beyanname'si'nden sonra idari baskının azalmakla birlikte yer yer halka baskı yapıldığı ifade ediliyordu.¹⁰⁰

DP, Haziran 1948'de Diyarbakır'da DP genel başkanı Celal Bayar, Kayseri milletvekilleri Fikri Apaydın ve Kamil Gündeş ile yirmi binden fazla kişinin katıldığı bir miting yaptı. Mitingden sonra DP İl Başkanı Nazım Önen, DP'lilerin Diyarbakır mitinginde aldıkları kararlar hakkında 28 Haziran 1948 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir rapor gönderdi. Raporunda Önen, Diyarbakırspor sahasında gerçekleştirilen mitingde halkın isteklerinin aşağıdaki gibi tebarüz ettiğini, söz konusu isteklerin tam ve kâmil manasıyla Diyarbakır halkının DP'ye oybirliğiyle verdiği yetki ve karara dayanılarak alındığını belirtiyordu: 1. Hilesiz bir seçim kanunu ile adli teminatlı bir seçim sisteminin getirilmesi, 2. Memurin Muhakemat kanununun yürürlükten kaldırılması veya zamanın şartlarına uygun olarak demokrasi rejimine uygun bir hale getirilmesi, 3. Milli iradenin serbest tecellisine mani olabilecek tüm engellerin ortadan kaldırılması, 4. Milleti hizmetçi, kendilerini hâkim mevkilerde görmek isteyen "totaliter ruh ve zihniyetli şahıslara" devlet ve hükümet kadrolarında yer verilmemesi, 5. Ekonomik krizle ciddi bir şekilde mücadele edebilecek, hayatı ucuzlaştıracak, milletin yükünü hafiflettirecek kudret ve kabiliyetli bir icra kuvvetinin işbaşında bulundurulması, 6. Bakımsızlık nedeniyle bozkır bir hale getirilmiş ovalarımızın, mümbit ve mah-

100 BCA, 030.01/66.409.2.

suldar topraklarımızın kıymetlendirilmesi, 7. Köylünün hakiki ve tam manasıyla bir efendi haline getirilmesi, 8. Okullarda din ve ahlâk derslerinin Türk çocuklarına okutulması, 9. Hâkimi-yetin, kitaplarla, yazılarla, salonlara asılan levhalarla değil, gerçek manasıyla kayıtsız ve şartsız milletin olması.¹⁰¹

Kısaca ifade edersek, çeyrek yüzyılı aşkın bir süre iktidarı elinde bulunduran ve uzun bir süre Doğu illerinde teşkilatlanmayan CHP, iç ve dış gelişmelerin de tetiklemesiyle ancak İkinci Dünya Savaşı sonlarına doğru Diyarbakır'da parti teşkilatını kurdu. Buna karşılık DP, kuruluşundan yedi ay sonra Temmuz 1946'da Diyarbakır'da örgütlendi. DP'nin Doğu'da teşkilatlanması, CHP'nin bölgede parti teşkilatının bulunmadığı illerde parti teşkilatı kurmasına hız vermesini sağladı. 1946 seçimlerinden sonra DP, ülke genelinde teşkilatlanmasına hız vererek Diyarbakır'da tüm ilçe ve bucaklarda örgütlendi. DP'nin Diyarbakır'da güç kazanması, aynı zamanda şehirde CHP teşkilatının çözülmesine ve birçok CHP'linin "muhalif parti"ye geçmesine neden oldu.

101 BCA, 030.01/40.241.10.

OLAĞANÜSTÜ HAL: BİRİNCİ UMUMİ MÜFETTİŞLİK

Olağanüstü Hal'e giden yol: Şeyh Said Ayaklanması

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da meydana gelen ve etkileri günümüze dek süren olaylardan biri de, Şeyh Said İsyanı, Şeyh Said Kiyamı, Genç Hadisesi, Piran Hadisesi, Şark [Doğu] İsyanı, İrtica Hareketi, 1925 Kürt Hareketi, 1925 Kürt İsyanı ve Kürt-İslam Ayaklanması gibi isimlerle literatüre giren hadisedir. 13 Şubat-15 Nisan 1925 tarihleri arasında devam eden ayaklanmanın temel sebepleri arasında Cumhuriyet'in yeni kimlik inşasının temel saiklery olan Kemalist laikleştirici reformlar ile Türkleştirme ve merkezileşme politikalarına olan tepkiler önemli bir yer tutmaktadır.¹

- 1 Konuyla ilgili farklı değerlendirmeler için bkz. Behçet Cemal, *Şeyh Said İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955; Metin Toker, *Şeyh Said ve İsyanı*, Akis Yayınları, Ankara, 1968; Aziz Aşan, *Şeyh Said Ayaklanması*, İstanbul, 1991; Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, ASAM, Ankara, 1992; Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)*, çev. Bülent Peker-Nevzat Kırac, Özge Yayınları, Ankara, 1992; Âdem Karataş, *Ve Âlim Ve Mücahid Ve Şehid Şeyh Said*, Konya, 1993; İlhami Aras, *Adım Şeyh Said*, İlke Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul, 1997; Mustafa İslamoğlu, *Şeyh Said Hareketi*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 1998; Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, Umag Vakfı Yayın-

15 Nisan 1925 tarihinde ayaklanmanın lider kadrosu yakalandı. Ayaklanma nedeniyle tesis edilen Şark İstiklal Mahkemesi'nde görülen yargılamalarda sanıklar idam, çeşitli ağır cezalar ve sürgün cezalarına çarptırıldı. Mahkeme, göreve başladığı günden 3 Haziran 1925 tarihine kadar ayaklanmaya katılmak suçundan 389 kişiyi yargıladı.² Bununla birlikte, 1925-1928 yıllarında Diyarbakır'da çok sayıda kişi Sıkıyönetim ve Ağır Ceza Mahkemeleri'nde yargılandı. 1925-1926 yıllarında Diyarbakır valiliği yapan Ali Cemal [Bardakçı] Bey, bu dönemde Diyarbakır'da 3.500'den fazla giyabi mahkûmun büyük toprak sahiplerinin himayesinde olduğunu belirtiyordu.³ 1926 yılında 509, 1927'de 4.792 ve 1928'de 1.918 olmak üzere toplam 7.219 zanlı mevcuttu.⁴ 1927 yılında Diyarbakır Ağır Ceza Mahkemesi'nde 2.573 ceza ve 5.056 hukuk olmak üzere 7.629 kişi yargılandı. 1928 yılında ise 4.717 ceza ve 5.619 hukuk olmak üzere toplam 10.336 kişi yargılandı.⁵

Şark İstiklal Mahkemesi, ayaklanmaya katılanlarla ilgili ola-

ları, Ankara, 1999; Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004; Sadullah Aydın, *Piran'dan Yükselen Feryat*, İhsan Yayınları, İstanbul, 2005; Osman Aydın, *1925 Kürt Ulus Hareketi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006; Felat Özsoy-Tahsin Eriş, *Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi*, Peri Yayınları, İstanbul, 2007; Ahmet Süreyya Örgüevren, *Şeyh Said İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul 2007; Nurer Uğurlu, *Kürt Milliyetçiliği Kürtler ve Şeyh Said İsyanı*, Örgün Yayınevi, 2. baskı, İstanbul, 2009; Şaban İba, *1925 Kürt İsyanı ve Kemalist İktidar*, Özgür Üniversite Kitaplığı, İstanbul, 2011; Bahadır Kurbanoglu, *Şeyh Said: Bir Dönemin Siyasi Anatomisi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2012; Murat Deniz, "Türk Basınında Şeyh Said İsyanı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007; Bülent Taşpınar, "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde Şeyh Said Ayaklanması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya, 2010; Fatih Bedirhanoglu, "Toplumsal Hareketler Bağlamında Şeyh Said İsyanı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010.

2 Hakan Kutlu, "Şark İstiklal Mahkemesinde 1925-1927 Döneminde Tahrir-i Sükûn Kanununun Uygulanması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Terzi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2007, s. 147. [Hâkimiyeti Milliye, 4 Haziran 1925'ten naklen].

3 Cemal Bardakçı, *Devşirmeler'le, Sığıntılar'dan ve Müttegallibe'den Neler Çektik?*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1942, s. 167.

4 TCBIUM, *İstatistik Yıllığı 1929*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 100.

5 TCBIUM, *İstatistik Yıllığı 1929*, s. 96-97.

arak verdiği idam kararlarında, “müstakil bir Kürdistan teşkil etmek” suçunu isnat ediyordu. Mahkeme, idam kararı verdiği sanıkların suçunu şu cümleyle özetliyordu: “Şeyh Said ve arkadaşlarının müstakil bir Kürdistan teşkilini ve Türkiye devletini bölmek üzere oluşturulan Şark İsyanı’na bilfiil iştirak ve isyan faillerinden olmak.”⁶ Şark İstiklal Mahkemesi ilk olarak Şeyh Eyüp ve Dr. Fuat Bey’i, “Kürtçülük ihtilalına” katılmak ve “Kürtçülük çalışmaları sabit” olmak suçlarından idam cezasına çarptı ve cezaları bir gün sonra 17 Nisan 1925’te İzzet Paşa Caddesi’ndeki İçkale’ye yakın bir yerde infaz edildi.⁷ Mahkeme, 5 Mayıs 1925 tarihinde ilk toplu idam kararı olarak on beş kişinin idamını karara bağladı. Aynı davada üç kişi on beş yaşından küçük olduğundan “bera-yi ıslah-ı nefis” için beşer yıl cezaya çarptırıldı.⁸ Mayıs ayı içerisinde devam eden yargılamalarda Seyit Abdülkadir ve oğlu Seyit Mehmet, Bitlisli Kemal Fevzi, Palulu Kör Sadi, Hoca Askeri ve Avukat Hacı Ahdi Mehmet Tevfik Efendi’nin idamına, Cemilpaşazade Ahmet, İlyas ve Nafiz’le dört adamlarının beraatlarına karar verildi.⁹ Bu gelişmelerden sonra ayaklanmanın lideri olan Şeyh Sait ve beraberindekiler 5 Mayıs 1925 tarihinde Diyarbakır’a getirildi. 26 Mayıs 1925 tarihinde yargılanmaya başlanan Şeyh Sait, 28 Haziran 1925’te “güya dini ve şer’i ve fakat herhalde müstakil bir Kürdistan hükümeti teşkil ve tesis etmek” suçundan dolayı kırk altı arkadaşıyla birlikte idama mahkûm edildi. 29 Haziran 1925’te Şeyh Sait ile birlikte ayaklanmanın önde gelenlerinden çoğu şeyh, molla ve müftü olan kırk yedi kişi Dağkapı Meydanı’nda idam edildi.¹⁰

6 Şark İstiklal Mahkemesi’nin kararları hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013; Örguevren, a.g.e.

7 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınları, Ankara, 2009, s. 231-232; Akyürekli, a.g.e., s. 40-44; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi I-III*, Neyir Matbaası, Ankara, 1990/2001, s. 930-946.

8 5 Mayıs 1925 tarihli davanın sanıkları ve kararları için bkz. Akyürekli, a.g.e., s. 45-48.

9 Şark İstiklal Mahkemesi’nin ayaklanma ile ilgili yargılama sonuçları için bkz. Örguevren, a.g.e., s. 274-280; Akyürekli, a.g.e., s. 39-75.

10 Şeyh Sait ile birlikte idam edilenler için bkz. Örguevren, a.g.e., s. 274-282; Akyürekli, a.g.e., s. 60-74.

Nisan-Haziran 1925'te ayaklanmanın lider kadrosu yargılandıktan sonra sıra bölgedeki diğer önemli aşiret reisleri, ağalar, şeyhler ve nüfuz sahibi birçok kişinin yargılanmasına geldi ve bu yargılamalar, ayaklanmadan iki yıl sonra bile devam etti. Söz konusu yargılamalarda çok az kimse beraat ederken, büyük bir kısmı tutuklandı veya Batı vilayetlerine zorunlu göçe tabi tutuldu. Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Diyarbakır'da birçok kişi ayaklanmayla ilgili oldukları gerekçesiyle yargılanarak çeşitli cezalara çarptırıldı. McDowall, ayaklanmadan sonra Diyarbakır ve diğer Kürt şehirlerindeki "tanınmış milliyetçilerin" tutuklandığını, bazılarının idam edildiğini ve büyük bir kısmının sürgüne yollandığını, Haziran 1925'te devlet ileri gelenlerinin Diyarbakır'da yaptıkları toplantıda,¹¹ "feodalizmin artıklarının kökünün kazınmasına karar verildiğini" ifade eder. McDowall, ayrıca, söz konusu karar neticesinde ayaklanmayla ilgisi olmayan birçok şeyh, ağa ve aşiret reisinin aileleriyle birlikte Batı vilayetlerine sürüldüğünü belirtir.¹² İsmet İnönü de, ayaklanma bastırıldıktan sonra ilk iş olarak Doğu'daki şeyhlerin, ağaların ve beylerin Batı vilayetlerine nakledildiğine dikkat çekerek bu uygulamanın amacının asayişin sağlamak olduğunu belirtir.¹³ Bunun bir neticesi olarak, ayaklanmaya destek verip vermemelerine bakılmaksızın bölgenin nüfuzlu kişi ve aileleri Batı vilayetlerine nakledildi.

Dönemin basını, "isyanla alakadar olmakla maznun Diyarbakirliler" alt başlığıyla Cemilpaşazadelerin yanı sıra Nakipzade Bekir Sıdkı Bey, Zazazade Hacı Süleyman ve Hacı Ahti'nin mahkemede yargılandığı haberlerine yer veriyordu. Habere göre, Diyarbakır Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan ailelerden biri de, Diyarbakırlı Cemilpaşazade ailesidir. Cemilpaşazadelerden Ekrem, Kadri, Ömer, Cevdet, Memduh, Ahmed, Fikri ve Muhiddin beyler ayaklanmayla ilgileri olduğu gerekçesiyle

11 Bahsedilen toplantı 11-17 Haziran 1925 tarihlerinde İçişleri Bakanı Cemil Bey başkanlığında bölgede görev yapan valilerle yapılan toplantıdır.

12 David McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, çev. Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s. 272.

13 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, 3. baskı, Ankara, 2009, s. 466.

le yargılanır.¹⁴ Ailenin birçok mensubu ayaklanmayla ilgilerinin olmadığını iddia etmelerine rağmen Cemilpaşazadelerin bir kısmı tutuklandı, büyük bir kısmı da Batı vilayetlerine sürüldü. Ayaklanmadan sonra Cemilpaşazade ailesinden on bir kişi Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılandı. Yargılanma sonrasında Ekrem Bey dışındaki Cemilpaşazadeler serbest bırakıldı. Şark İstiklal Mahkemesi'nde "İsyan suçunda 'fer'an zimedhal' olduklarına kanaat hâsıl olan Cemilpaşazade Ekrem, [...] onar sene müddetle küreğe alıkonulmalarına, [...] Cemilpaşazade Ömer, Kadri, Cevdet, Memduh ve Muhittin Beylerin de haklarındaki ihbaratın kanuni mesuliyeti müstelzim fiilerden olmadığı anlaşıldığından onların da âdem-i mesuliyetlerine" karar verildi.¹⁵ Mesuliyetsizlik ve beraat kararı verilenler serbest bırakılırken, hapis cezasına çarptırılanlar ise Türkiye'nin çeşitli hapisanelerine gönderildi. Cemilpaşazade Ekrem de Kastamonu Hapishanesi'ne konulduysa da 1928 affıyla hapishaneden çıkarak üç ay Kastamonu'da ve altı ay İstanbul'da sürgünde kaldı. Daha sonra Diyarbakır'a dönen Ekrem Bey, 1929 yılında Suriye'ye iltica etti. Ekrem Bey, Kastamonu Hapishanesi'nde tutukluyken annesi Hayriye Hanım ile babası Kasım Bey de sürgüne gönderildi.¹⁶ Ekrem Cemilpaşazade ise kendilerine verilen cezaların haksız olduğunu ve ayaklanmadan haberdar olmadıklarını belirtir:

Hayalperest biri olan Yusuf Ziya Bey, arkadaşlara tahakküm ediyordu. Ankara'da Türklere nasıl itimat etmişti bilmem. Mustafa Kemal Paşa'nın uzun müddet Başvekili olan Fethi Beyle gizlice ittifak etmişti. Kürtler doğuda, Türkler de Ankara'da ihtilal çıkaracaklardı! Azadi Teşkilatı Reisi Halit Bey de herhalde bu adamın oyununa geldi. Yusuf Ziya Beyle vakitsiz, parasız, silahsız, cephanesiz, hazırlıksız, perişan oldukları halde 1925 Kürt İhtilali'ne sebep oldular. Azadi'nin en mühim şubesi Diyarbakır'dı. Erzurum'da muazzam bir ihtilal ha-

14 Vakıf, 24 Haziran 1925.

15 Örgüvren, a.g.e., s. 278-279.

16 Ekrem Cemilpaşazade, *Muhtasar Hayatım*, Brüksel Kürt Enstitüsü Yayınları, Brüksel, 1989, s. 61.

zırlayan liderlerimiz maalesef bizi hiçbir şeyden haberdar etmediler. Bize hiçbir hatt-ı hareket göstermediler. Bizden hiçbir hizmet, hiçbir muavenet istemediler. Ben şubat bidayetinde hastalanmış, köyden şehire gelmiştim. 13 Şubat 1925 sabahı Piran'da ilk silah patladığı gün, evimizin etrafını polisler, askerler sardı. Beni alıp götürdüler. Hiçbir şeyden haberim yoktu. Neye uğradığımı bilmiyordum. Beni tevkiften sonra Ömer ve Cevdet amcamı, Kadri, Muhittin, Memduh, Ahmet amcazadelerimi de yakalamışlardı. Benim tevkifatımdan 24 saat sonra Diyarbakır'da çatışmalar başladı. Top gürültüleri bana meseleinin ne olduğunu anlattı.¹⁷

Kadri Cemilpaşazade, Cemilpaşazadelerin mahkemede serbest kalmasının, aile üyelerinin kendi aralarında topladıkları parayla Cemilpaşazade Ziya Bey vasıtasıyla Türk Tayyare Cemiyeti'ne bir uçak almalarının etkili olduğunu iddia eder:

Mahkemenin elinde Cemilpaşaları itham edecek hiçbir evrak mevcut değildi. Ekrem'in herkesçe tanınmış Kürtçülüğün ile gelenlerinden olmasını da Ali Saip ve kendisiyle beraber bir evde oturan Lütü Müfid'e rüşvet olarak verilen binlerce kırmızı altın bertaraf edince hayatı kurtarılmış oldu. Yalnız on sene kürek cezasına mahkûm ettiler. Ziya Cemilpaşa'nın aile namına Türk ordusuna bir tayyare satın alarak hediye etmesi de işe yaradığından aile efradından mahpus bulunanların hepsi de suçsuzluk kararı ile serbest bırakıldılar.¹⁸

Bu uçak karşılığında Türk Tayyare Cemiyeti, 1927'de Ziya Bey'e *Tayyare Madalyası* verir.¹⁹ Ekrem Cemilpaşazade'nin kızı

17 Ekrem Cemilpaşazade, a.g.e., s. 59-60.

18 Kadri Cemilpaşazade, [Zinar Silopi], *Doza Kürdistan (Kürdistan Davası)-Kürt Milletinin 60 Yıllık Esareten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Sadeleştirerek ve Notlayarak Yayına Haz. Mehmet Bayrak, Öz-Ge Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1991, s. 101.

19 "Diyarbakırlı Cemilpaşazade Ziya Bey'e; Aziz ve sevgili vatanımızın müdafaası ve inkişaf ve terakkisi makasat-ı aliyesiyle teşekkül eden Tayyare Cemiyeti için buyurduğunuz hamiyet ve mürüvvetin bir nişane-i iftihar olmak üzere zat-ı âlilerine bir kıt'a murassa' Tayyare Madalyası takdim ile kesb-i şeref eyler. 24 Mart 1927, Türk Tayyare Cemiyeti Reisi." Bkz. Malmisanij, *Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004, s. 183-184.

Pervin Cemilpaşazade, ayaklanmadan sonra tüm akraba ve yakınlarının, hatta damatlarının bile Türkiye'nin Batı vilayetlerine sürgüne gönderildiklerini ve diğer bir kısmının ise Suriye'ye iltica ettiklerini belirtir.²⁰

Ayaklanmayı, "hadise-i habise" olarak nitelendiren TBMM birinci dönem Diyarbakır milletvekillerinden Mustafa Akif Tütenk, ayaklanmanın Diyarbakırlı olarak yaşayanların başına "tufan-ı bela" kesildiğini söylüyordu. Tütenk, İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Diyarbakırlılardan Yasinzade Şevki Efendi, oğlu Mustafa Efendi, Koğılı Hacı Hüseyin, Şeyh Şükrü, Şeyh Ömer, Şeyh Zeki, Şeyh Ahmed, Şeyh Celil ve Hasili Hacı Mehmed'in oğlunun beraat ettiklerini, Pirinçizade Bekir Sıdkı Efendi, Cemilpaşazade Mehmed Bey, Silvanlı Hüseyin Bey, Silvanlı Mehmed Bey ve Hacı Hamid Beylerin tutuklandıklarını belirtiyordu.²¹

Şeyh Sait Ayaklanması ile birlikte bölgeye yönelik idari, hukukî ve askerî tedbirler alınarak kısa sürede uygulamaya konuldu. Bu tedbirler arasında, bölgede sıkıyönetimin ilan edilmesi, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması, İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden kurulması, bölgeye yönelik raporların hazırlanması, 1926 ve 1934 yıllarında iki ayrı iskân kanununun çıkarılması, Şark Islahat Planı'nın hazırlanması ve 1927 yılında Umumi Müfettişliklerin kurulması zikredilebilir. Bilhassa farklı dönemlerde çıkarılan çeşitli iskân kanunları ve zorunlu göç uygulamaları ile devlet bölgede otoritesini sağlamlaştırmayı amaçlıyordu.

Ayaklanma sonrasında hükümetin aldığı tedbirlerden biri de yeni bir idari düzenlemeye girişmiş olmasıdır. 30 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen *Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu* ile on bir vilayet kazaya, yirmi yedi kaza nahiyeye dönüştürüldü ve altmış nahiye kaldırıldı. Bunun dışında, on sekiz kaza ve yüz nahiye yeniden teşkil edildi. Hükümet, söz konusu kanuna dayanarak

20 Doğan Ceren, *Brüksel'de Bir Kürt Kadını: Yaşamı, Anıları ve Düşünceleriyle Pervin Cemil*, Doz Yayınları, İstanbul, 2011, s. 111-122.

21 Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakır'ın Son Altmış Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara Amid Dergisi*, yıl: II-III, sayı 2-4, s. 343-344, 1956-1958.

ayaklanma bölgesinde Genç, Bitlis ve Muş vilayetlerini lağvederek kaza statüsüne dönüştürdü.²²

Ayaklanmadan sonra bölgede asayiş sağlaması için hükümet, halkın elindeki silahları topladı, bölgeyi kontrol altında tutmak için yeni karakollar ve yollar inşa etti. Daha da önemlisi, bölgedeki devlet dairelerinde çalışan birçok Kürt memur “asayiş endişesiyle” görevden uzaklaştırılarak yerine Türk memurlar istihdam edildi. Az evvel ifade edildiği üzere bölgedeki nüfuzlu birçok kişi ve aile Batı illerine sürgüne yollandı. Tüm bunların dışında, Fırat’ın doğusu olarak tanımlanan ve aralarında Diyarbakır’ın da olduğu birçok şehir “memnu mıntika” ilan edildi.²³

Ayaklanmadan sonra başta Diyarbakır olmak üzere bölgede birçok vilayette büyük araziler parçalanarak topraksız köylülere dağıtıldı. Bilhassa, Diyarbakır valisi Ali Cemal [Bardakçı] Bey döneminde büyük oranda toprak dağıtımı yapıldı. Ayaklanmanın hemen akabinde, Temmuz 1925’te Diyarbakır’a vali olarak atanan Ali Cemal Bey, arazi dağıtımı ile ilgili olarak çok sayıda köyde toplantı tertip ettiğini belirterek konuyla ilgili şunları söylüyordu: “Kararı verdik ve derhal harekete geçtik. Vilayet içinde hükümete ait onbinlerce dönüm arazi vardı. Bu arazinin topraksız köylülere hemen dağıtılmasına başlandı. Bir taraftan da gasp olunmuş emlak, arazi ve eşyayı geri alma komisyonları kuruldu.” Ali Cemal Bey, kurulan komisyonların görevlerini şöyle sıralıyordu: 1. Hile, desise veya zor kullanılarak alınmış tapular hakkında incelemeler yaparak mahkeme sürecini başlatmak, 2. Tapusuz topraklar ve mülkler hakkında kat’i kararlar vermek, 3. Üst üste üç ve daha fazla yıl ekilmemiş toprakları tespit ederek *Arazi Kanunu* gereği topraksız köylüye vermek, 4. Gasp edilmiş menkul eşya ve hayvanları sahiplerine vermek, 5. Gasp edilmiş araziler için kira tahsil etmek. Söz konusu çalışmaların köylüler üzerinde “yıldırım gibi” etkili ola-

22 Tuncer Cavlak, “Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat (1923-1950)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1990, s. 65.

23 Bkz. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 1021.

cağını ve halkı hükümete yaklaştıracığını belirten Ali Cemal Bey, “meşru olmayan yollardan” mülk edinen “mütegallibe”yi, mülklerin gerçek sahipleriyle anlaşma yapmaya ikna ettiğini ve bunun neticesinde mal ve mülklerine el konulan çok sayıda kişinin zararının giderildiğini ifade ediyordu.²⁴

Ali Cemal Bey’in bölgedeki toprak dağıtımı girişiminden sonra TBMM’de 2 Haziran 1929 tarih ve 1505 sayılı *Şark Menatıkı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun*²⁵ çıkarılarak bölgede çok sınırlı bir toprak reformu yapıldı.²⁶ Bu yasa, daha önce 19 Haziran 1927 tarihinde çıkarılan 1097 sayılı kanun çerçevesinde Batı vilayetlerine sürülenlerden affa uğramayanların hazineye aktarılan topraklarını kapsıyordu. Açıkçası, bu yasa ile Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde hükümete arazi istimlak hakkı tanındı ve bölgede istimlak edilecek araziye Türk veya Türk kültürüne bağlı göçmenlerin yerleştirilmesi amaçlanarak bölgenin Türkleştirilme süreci hızlandırılmaya çalışıldı.²⁷

Mezkûr “tedbirlerin” dışında, bölgede tedip, tenkil ve silah toplama faaliyeti yoğunlaştı. 1925-1930 yılları arasında ayaklanma bölgesinde çok sayıda silah toplanmışsa da yapılan çalışmalar pek planlı yürütülemedi. Hükümet, silah toplama çalışmalarını bir plan dahilinde yürütmek için 1930 yılında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkası dahilinde beş yıllık bir çalışma planı hazırladı. Bölgede yapılan işlerden biri de tedip ve tenkil harekâtıydı. Bu doğrultuda, 7 Ekim-17 Kasım 1927 tarihleri arasında Albay Mustafa Muğlalı komutasında *Bicar/Peçar Tenkil Harekâtı* yapıldı. Bu harekât Genç, Lice, Kulp, Silvan, Hazro, Eğil, Hani ve Palu gibi Diyarbakır’ın kuzeyindeki dağlık bölgeleri kapsıyordu. Harekâtın amacı Şeyh Sait Ayaklanması’ndan sonra dağlık alanlara yerleşen ve hükümet güçlerine karşı direnenleri etkisiz hale getirmektir. Muğlalı, harekât öncesi söz ko-

24 Bkz. Bardakçı, a.g.e., s. 163-173.

25 Bkz. Resmi Gazete, 11 Haziran 1929, No: 1213.

26 Tunçay, a.g.e., s. 179.

27 Bkz. Serhat Hürkan, *Altıokun Şark Ucu Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da CHP (1919-2009)*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2010, s. 49.

nusu bölgede otuz dört günlük tetkik ve incelemede bulundu. Bu hazırlık aşamasından sonra üç aşamada *Peçar Tenkil Harekâtı* gerçekleştirildi. Genelkurmay kayıtlarına göre harekât neticesinde “280 köy yakıldı, 2000’den fazla eşkıya imha edildi ve eşkıyanın elindeki mallar ve hayvan sürüleri müsadere edildi.”²⁸

Sonuç olarak, Şeyh Sait Ayaklanması’nın itici gücü Ankara hükümetinin laikleşme ve Türkleştirme politikalarıdır. Ayaklanmanın hazırlık, başlama ve yargı safhaları dikkate alındığında ayaklanmada dinî motiflerle birlikte milli taleplerin de belirleyici olduğu görülmektedir. Azadi Cemiyeti tarafından planlanan ayaklanmanın hükümet tarafından fark edilerek cemiyet liderlerinin tutuklanması, ayaklanmanın kontrolünün Şeyh Sait liderliğindeki dinî söylemlerle hareket eden şeyhlere geçmesine neden oldu. Ayaklanmanın örgütlenme aşamasının tamamlanmadan hükümet tarafından açığa çıkarılması, ayaklanmanın geniş tabana yayılmasını önledi. Tüm bu söylenlere ilave olarak şunu belirtmekte fayda vardır: Ayaklanmanın planlanmasını ve mahkemedeki sanık ifadelerini göz önünde bulundurduğumuzda ayaklanmaya katılanların aynı amaç doğrultusunda hareket etmediklerini söylemek mümkündür. Bu cümleden olarak, Azadi Cemiyeti etrafında toplanan milliyetçi Kürtler, “bağımsız bir Kürdistan” için mücadele ederken, şeyhlerin ve tarikatların etkisindeki geleneksel halk tabakası ise “şeriat hükümlerinin yeniden tesisi” için hareket ediyordu. Zaten, Şeyh Sait tarafından ayaklanma öncesinde ve ayaklanma devam ederken verilen yazılı emirler ile bazı aşiret reisi ve şeyhlere gönderilen mektuplar/beyannameler ve Şeyh Sait’in kullandığı “Emirü’l Mücahidin” gibi unvanlar, şeyhlerin öncülüğündeki ayaklanmanın dinî saiklerle gerçekleştiğine kanıt olarak gösterilebilir. Şeyh Sait Ayaklanması’na özellikle bölgedeki Sünni/Şafiî Zaza aşiretlerin daha çok katılım gösterdikleri ve destekledikleri, buna karşılık bölgedeki Alevi aşiretlerin hükümet kuvvetlerinin yanında yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda ayaklanmanın “rengi” kendiliğinden belirir.

28 Harekât hakkında detaylı bilgi için bkz. *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011, s. 355-385.

Şeyh Sait Ayaklanması, Takrir-i Sükûn Kanunu, bölgede sıkıyönetim ilanı ve İstiklal Mahkemelerinin kurulması gibi “olağanüstü” gelişmelerin yaşanmasına ve Anadolu’daki Türkleştirme politikasının radikalleşmesine ortam hazırladı. Ayaklanma nedeniyle uygulamaya konulan tedbirler, ülkede yeni rejimin yerleştirilmesi ve her türlü muhalif odağın susturulmasını sağladı. Açıkçası ayaklanma, Kemalist reformların herhangi bir siyasi muhalefetle karşılaşmadan gerçekleşmesine ortam hazırlayarak ulus-devlet inşa sürecine ivme kazandırdı. Bunun yanında, tek parti döneminin egemen siyasal düzeni içerisinde farklı siyasi fikirlere sahip kişi ve aileler sürgüne gönderilerek bölgede devletin otoritesi tesis edilmeye çalışıldı. Bilhassa bu durum Diyarbakır’da geniş bir ölçekte tatbik edilerek şehrin önde gelen aileleri Batı illerine sürgün edildi ve söz konusu ailelerin mallarına el konularak bölgedeki nüfuzları kırıldı.

Birinci Umumi Müfettişlik ve Diyarbakır

Umumi Müfettişliklerin kurulması

Tek parti döneminin en önemli kurumlarından olan Umumi Müfettişlikler, siyasetten yönetime, ekonomiden eğitime, bayırdırlıktan ulaşım ve kültürden spora değin birçok alanda faaliyet gösteriyordu.²⁹ Umumi Müfettişlik teşkilatı, Cumhuriyet

29 Tespit edebildiğimiz kadarıyla Umumi Müfettişliklere dair yapılan çalışmalar şunlardır: Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003; Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği’ne)*, Mikro Yayınları, Konya, 1998; M. Bülent Varlık, *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010; Serap Taş, “Umumi Müfettişlikler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1997; Fatma İnce, “İsmet İnönü’nün 1935 Trabzon ve Erzurum Gezisi ve III. Umumi Müfettişliğin Kurulması,” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2008; Yeliz Batı, “General Kazım Dirik ve Trakya Umum Müfettişliği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2008; Murat Burgaç, “Trakya Umumi Müfettişliği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2010; Çağatay Arpaçay, “Birinci Umumi Müfettişlik ve Ağrı İsyanı”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İn-

idaresinin homojen bir toplum yaratmak ve devlet otoritesinin zayıf olduğu yerlerde otoriteyi sağlamak amacıyla kuruldu. Bunun bir neticesi olarak Umumi Müfettişlikler, kendi bölgelerindeki sivil ve askerî makamlar ile yargı makamı üzerinde geniş bir yetkiye sahip olup bölge valiliği şeklinde teşekkül eden kuruluşlardır. Umumi Müfettişlik teşkilatının kurulmasıyla ülkenin büyük bir kesimi “otoriter bir yönetim” ile idare edildi.³⁰

Kimi araştırmacılar tarafından Osmanlı siyasi/idari zihniyetinin ve uygulamasının Cumhuriyet’e devreden bir mirası olarak değerlendirilen³¹ ve II. Abdülhamit döneminden itibaren tartışma konusu olan Umumi Müfettişlikler, dönemsel olarak “Umumi Valilik, Eyalet Valiliği, Genel Valilik, Fevkalade Valilik, Hidivlik, Bölge Valiliği, Süper Vali, Genel Inspektörlük ve Genel Müfettişlik” gibi isimlerle anıldı.³²

Umumi Müfettişlikler, BMM’nin açılışından sonra ilk olarak 1921 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*’nun yirmi iki ve yirmi üçüncü maddelerinde yer aldı. Kanunun, yirmi ikinci maddesi Umumi Müfettişliklerin kuruluşu, yirmi üçüncü maddesi ise görev ve yetkileri ile ilgilidir.³³ Her ne kadar Umumi Mü-

kılâpları Enstitüsü, Erzurum, 2010; Hakan Bacanlı, “Cumhuriyet Dönemi Olağanüstü Bölge Yönetim Uygulamaları: Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Bölge Hal Valiliği’ne”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2012; Erdal Aydoğan, “Üçüncü Umumi Müfettişliği’nin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Uzer’in Bazı Önemli Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 33-34, s. 1-14, Mayıs-Kasım 2004, Tuğba Korhan, “Cumhuriyet Döneminde Umumi Müfettişlikleri İle İlgili Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl: 4, sayı 7, s. 134-143. Nisan 2012.

30 Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik: Türk Kimdir?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 76.

31 Bkz. Koçak, *Umumi Müfettişlikler [1927-1952]*, s. 25-34.

32 Koca, a.g.e., s. 36.

33 Bkz. Madde 22- Vilayetler iktisadi ve içtimai münasebetleri itibariyle birleştirilerek umumi müfettişlik kıtaları vücuda getirilir. Madde 23- Umumi müfettişlik mıntukalarının umumi surette asayişinin temini ve umum devair muamelesinin teftişi, umumi müfettişlik mıntukasındaki vilayetlerin müşterek işlerinde ahengin tanzimi vazifesi Umumi müfettişlere mevdudur. Umumi müfettişler Devletin umumi vezaiifiyle mahalli idarelere ait vezaif ve mukarreratı daimi surette murakabe [denetleme] ederler. Bkz. Suna Kili ve A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasal Metinleri (Sened-i İttifak’tan Günümüze)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2000, s. 102.

fetfişlikler resmi olarak 1921 Anayasası'nda yer almışsa da fiiliyatta bu durum daha geç bir tarihte gerçekleşme imkânı bulabildi. Umumi Müfettişlikler, *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nda yer aldıktan birkaç ay sonra 5 Ekim 1921 tarihinde BMM'ye 1115 numaralı *Umumi Müfettişlik Kanun Tasarısı* verildiyse de³⁴ bundan bir netice alınamadı. 1924 Anayasası'nda Umumi Müfettişliklerle ilgili herhangi bir madde yer almazken, 1925 Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Umumi Müfettişlikler tekrar gündeme geldi.³⁵ Şeyh Sait Ayaklanması'nın hemen akabinde hazırlanan 24 Eylül 1341 [1925] tarihli *Şark Islahat Planı*'nda Türkiye'nin beş Umumi Müfettişlik bölgesine ayrıldığı ifade edildiyse de,³⁶ Umumi Müfettişlikler bu tarihten ancak iki yıl sonra kuruldu. Dahiliye Vekâleti tarafından hazırlanan Umumi Müfettişliklere dair yasa tasarısı 30 Ocak 1927 tarihli İcra Vekilleri Heyeti toplantısında uygun görülerek,³⁷ 12 Şubat 1927 tarihinde Meclise sevk edildi. Sevk tarihinden takriben beş ay sonra görüşülen yasa tasarısı 25 Haziran 1927'de 1164 sayılı beş maddelik *Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun*'un kabul edilmesiyle resmen kuruldu.³⁸ Akabinde, 27 Teşrinisani/Kasım 1927 tarihli ve 5858 sayılı *Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Olan 1164 Numaralı Kanun Mucibince Tanzim Olunan Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Olan Talimatnamenin Meriyete Vazı Hakkın-*

34 BCA, 030.18.1.1/3.33.6.

35 Koca, a.g.e., s. 162.

36 "Türkiye 5 Umumi Müfettişlik mıntıkasına tefrik edilmiştir. 5. Umumi Müfettişlik mıntıkası berveci-i ati vilayattan tereküp eder: Hakkâri, Van, Muş, Bitlis, Siirt, Genç, Diyarbekir, Mardin, Urfa, Siverek, Elaziz, Dersim, Malatya, Ergani, Bayezit vilayeti ile Pülümür, Kığı ve Hınıs kazaları programın tatbikine kadar muvakkaten beşinci müfettişlik emrinde bulunacaktır. Müfettiş-i umumi, ıslahat programının aleddevam tatbikine memur olup maiyetinde her vekâletten bir müfettiş ile bir de askeri müşavir ve ayrıca maiyet heyeti vardır Mıntıkasındaki seyyar jandarma alayları emri altındadır. İdare-i orfiye mıntıkasının amir-i askerisi 7. Kolordu kumandanı olup idare-i orfiye reisi sıfatıyla müfettişe merbuttur. Müfettiş-i umumilik ihdas olununcaya kadar 3. ordu müfettişi bu vazifeyi ifaya devam edecektir. İdare-i orfiyenin Beyazıt vilayeti ile Pülümür kazasına teşmili ve ıslahatın hitam-ı tatbikine kadar temdidi hakkında meclis-i âliye bir teklifte bulunmak icap eder."

37 BCA, 030.18.1.1/22.87.18.

38 TBMM Zabıt Ceridesi, devre: 2, cilt: XXXIII, s. 685-686; Resmi Ceride, 16 Temmuz 1927, sayı 634; Koçak, a.g.e., s. 54-55.

da *Kararname*' yürürlüğe girdi.³⁹ Talimatnameye göre, mezkûr yasaya dayanılarak 25 Aralık 1927 tarih ve 5977 sayılı kararname gereği, Bitlis, Elaziz [Elazığ], Diyarbakir [Diyarbakır], Hakkari, Mardin, Siirt, Urfa ve Van illerini içine alan sekiz il, Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi olarak tespit edildi⁴⁰ ve müfettişliğin merkezi Diyarbakır olarak belirlendi. Daha sonra, 11 Aralık 1927 tarih ve 5928 sayılı kararname ile Diyarbakır milletvekili İbrahim Tali, Birinci Umumi Müfettiş olarak atandı⁴¹ ve Birinci Umumi Müfettişlik 1 Ocak 1928 tarihinde yirmi dokuz kişilik bir kadroyla Diyarbakır'da göreve başladı.⁴²

Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde dönemsel olarak çeşitli değişiklikler oldu. 13 mesela, Şubat 1929 tarihinde Birinci Umumi Müfettişlik bölgesine Bayezid [Ağrı] vilayeti ilave edildi.⁴³ Daha sonra, 1935'te Üçüncü Umumi Müfettişliğin kurulmasıyla Ağrı ve 1936'da Dördüncü Umumi Müfettişliğin kurulmasıyla da Elazığ, Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinden alındı. Bu değişikliklerle birlikte Birinci Umumi Müfettişlik bölgesi Bitlis, Diyarbakır, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Urfa ve Van illerini kapsıyordu.⁴⁴

Birinci Umumi Müfettişliğin kurulmasının ardından Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale illerini kapsayan ve Trakya Umumi Müfettişliği adını alan İkinci Umumi Müfettişlik 19 Şubat 1934 tarihinde kuruldu.⁴⁵ 1935 yılında Erzurum merkez olmak üzere Ağrı, Çoruh, Erzincan, Gümüşhane, Kars ve Trabzon illerinden müteşekkil Üçüncü Umumi Müfettişlik kuruldu.⁴⁶ 6 Ocak 1936 tarihinde Dördüncü Umumi Müfettişlik Elazığ merkez olmak üzere Tunceli, Bingöl ve Erzincan illerini kapsayacak şekilde tesis edildi.⁴⁷ 27 Haziran 1947 tarih-

39 BCA, 030.18.1.1/26.64.7.

40 BCA, 030.18.1.1/27.70.7.

41 BCA, 030.18.01/26.67.17.

42 Koca, a.g.e., s. 214.

43 BCA, 030.18.1.2/2.15.20.

44 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 67.

45 BCA, 030.18.1.2/ 42.8.10.

46 BCA, 030.18.01 /57.70.15.

47 BCA, 030.18.1.2/61.1.8.

li Bakanlar Kurulu kararıyla⁴⁸ merkezi Adana olmak üzere İçel [Mersin], Hatay, Gaziantep, Maraş ve Seyhan illerinde Beşinci Umumi Müfettişlik kuruldu.⁴⁹ Böylece, Türkiye’de, beş müfettişlik faaliyet göstermekteydi.

Umumi Müfettişliklerin görev ve yetkileri

Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun’a göre Dahiliye Vekâleti’ne bağlı olan Umumi Müfettişlikler, bölgelerinde asayiş ve inzibatı temin etmek, kanun ve nizamların tatbik edilmesini sağlamak, iktisadi, sıhhi, içtimai, harsi, medeni ve ümrani tedbirler almakla görevliydi. Ayrıca Umumi Müfettişlikler, mıntıkalarındaki iskân ve arazi dağıtımından da sorumluydu. Umumi Müfettişler, kendi bölgelerinde hükümetin vekili ve tüm bakanların temsilcisiydi. Başta bölgedeki valiler olmak üzere tüm memurlar, Umumi Müfettişlere karşı sorumluydu. Umumi Müfettişlikler, aynı zamanda sınır asayişini ve kaçakçılığı kontrol altına almakla da görevliydi. Daha da mühimi Umumi Müfettişler, “olası tehlikeler” karşısında kendi bölgesine münhasır olmak kaydıyla idare-i örfiye [sıkıyönetim] ilan edilmesini Dahiliye Vekilliği’nden talep edebilirdi.⁵⁰

Umumi Müfettişliklerin ilgili yasa ve yönetmelik gereği “asayiş ve inzibat” görevlerinin dışında mühim görevlerinden biri de, İçişleri Bakanlığı’na periyodik olarak rapor yazma zorunluluğuydu. Bu durum *Umumi Müfettişlik Vazife ve Salahiyetlerine Dair Talimatname*’de açıkça belirtiliyordu: “Umumi Müfettiş Dahiliye Vekâletine asayiş hakkında her gün ve mıntıkası ahvali umumiyesine ait müşahede ve intibai ve yapılan icraat neticele-ri hakkında her üç ayda bir rapor gönderir. Raporun ihtiva ettiği mevât mahiyetlerine göre alakadar olan vekâletlere verilir.”⁵¹ İlk dönemlerde üç ayda bir, daha sonraki dönemlerde yılda bir

48 Koca, a.g.e., s. 176-177.

49 Koçak, *Umumi Müfettişlikler*, s. 272-275.

50 Umumi Müfettişlerin görev ve yetkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 68-72.

51 Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 72.

defadan az olmamak koşuluyla gerektiğinde rapor yazılması karara bağlanmıştı. Bundan olsa gerek, çeyrek asır faaliyette bulunan Umumi Müfettişliklere ait oldukça fazla rapor bulunmaktadır. Bu raporlarda Umumi Müfettişlik bölgesinde başta asayiş ve istihbarat olmak üzere kaçakçılık, eğitim, sağlık, bayındırlık, ulaşım, hayvancılık, ziraat, ormancılık ve memur vaziyeti hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bunun dışında Umumi Müfettişlerin Başbakanlıkla yazışmalarına dair raporlar, kendi görev ve yetkileri ile ilgili raporlar, denetim ve şikâyetlere ilişkin raporlar ve askerî kıtaların kadrolarıyla ilgili raporlar, tek parti dönemiyle ilgili çok özel ve önemli bilgiler içermektedir. Bu raporlardaki bilgiler Türkiye'nin yakın tarihine ışık tutmanın yanı sıra, Umumi Müfettişliklerin siyasi, askerî, sosyal, eğitsel, yönetsel, kültürel ve iktisadi misyonunu ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir. Konumuzla ilgili raporlara ileriki sayfalarda ayrıntılı bir biçimde değineceğiz.

5-22 Aralık 1936 tarihlerinde Ankara'da yapılan *Umumi Müfettişler Toplantısı*'nda⁵² Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında çetecilik, kaçakçılık ve diğer asayiş olayları üzerinde ayrıntılı bir şekilde duruluyordu. 9 Aralık 1936 tarihli toplantıda, Emniyet İşleri Umum müdürü Şükrü Sökmensüer, Birinci Umumi Müfettişlik bölgesindeki sınır güvenliği ve kaçakçılık hakkında şunları söylüyordu:

“Cenup [Güney] mıntıkası, en büyük ve en mühim mıntıkadır. Buna ehemmiyet verdiren tahrikât cephesinde bir takım

52 Umumi Müfettişler, 1936 yılının sonlarında Ankara'da Dahiliye Vekâleti'nde Umumi Müfettişlik bölgelerindeki sorunları ve çözüm önerilerini konuşmak için on toplantı gerçekleştirdi. Toplantı, Dahiliye vekili Şükrü Kaya başkanlığında Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Trakya Umumi Müfettişi General Kazım Dirik, Üçüncü Umumi Müfettiş Tahsin Uzer, Dördüncü Umumi Müfettiş Korgeneral Abdullah Alpdoğan, Jandarma Genel Komutanı Korgeneral Naci Tınaz ve Gümrük Umum Muhafaza Komutanı Tümgeneral Seyfi Düzgören'in katılımıyla 5-22 Aralık 1936 tarihlerinde gerçekleştirildi. Toplantıda görüşülen konular, Dahiliye Vekâleti tarafından “*Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekâletini Ilgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hulasası-1936*” adıyla 1937 yılında yayınlandı. Çift hilalli olarak yayınlanan kitap “işe mahsus ve gayet mahrem” anlamını taşımaktaydı. Söz konusu zabıtlar M. Bülent Varlık tarafından yayına hazırlandı. Toplantı tutanakları için bkz. Varlık, a.g.e.

muhalif hareketlere ve yuvalara hudut olmasındandır. Siyaset tahayyülüne göre asayiş tebeddül eden [değiştiren] bir mıntıkadır. Fransızlarla iyi olursak asayiş nisbeten düzgündür. Aramız bozulursa asayiş de derhal bozulur ve vukuat artar. [...] ikinci ehemmiyeti Cenub'a kaçan insanların hudut üzerinde tekâsûf etmiş [yoğunlaşmış] olmasıdır.”

Aynı toplantıda Sökmensüer, Haco Ağa, Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler gibi Kürt aileleri ile Ermenilerin güney sınırında “fesat yuvaları” tesis ettiklerini ve aynı zamanda bölgenin, “Kürtlük politikasının doğduğu ve alakadar olduğu bir mıntıka” olduğuna dikkat çekiyordu. Ayrıca, Diyarbakır ve Silvan beylerinin bölgedeki etkisine değinen Sökmensüer, Hazro beylerinin kendilerini Kürt prensi addettiklerini, Silvan muhitinin de Cemilpaşa ailesiyle akraba olduklarını ve mezkûr beylerin hükümetin siyasetini hazmedemediklerini belirtiyordu. Lice’de asayişsizlik olduğunu ve Batı’ya sürülenlerden bir kısmının geri geldiğini belirten Sökmensüer, buna rağmen geçmiş dönemlere göre vaziyetin iyi olduğunu, ancak Suriye’deki siyasetin değişmesiyle bölgedeki vaziyetin de değişebileceğini ifade ediyordu.⁵³ Söz konusu toplantıda, son yıllarda Diyarbakır’da hadiselerin azalmakta olduğu, buna karşılık kız kaçırma olaylarının arttığı belirtiliyordu. Bilhassa, 1934-1936 yıllarında Diyarbakır’da olayların arttığına dikkat çekiliyor ve bunların sebepleri hakkında şunlar söyleniyordu: “Diyaribekir’de hâdiselerin çoğalması, cenup hududunun gayri tabiliğinden, teşkilâtımızın tamam olmayışından, memleketimizden çekilmiş birçok Ermeni, Kürt ve Asurîlerle 150’liklerin sınırlara yerleşmiş olmalarından, kaçakçılık hâdiselerinden ve Fransızların bunları himaye etmelerinden ileri gelmektedir.”⁵⁴

Yukarıda zikredilen görevleri dışında, Umumi Müfettişlikler kendi bölgelerinde devletin ve partinin tüm işlerinden sorumluydu. Konuyla ilgili olarak dönemin başbakanı İsmet İnönü tarafından 18 Haziran 1936 tarihinde yayımlanan beyanna-

53 Bkz. Varlık, a.g.e., s. 180-181.

54 Varlık, a.g.e., s. 27-28.

mede şöyle denmekteydi: “Umumi Müfettişler, mıntıkaları dahilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi, parti faaliyet ve teşkilatının da yüksek murakıp [denetleyici] ve müfettişidirler.”⁵⁵ Söz konusu beyannamenin yayımlanmasından beş gün sonra, 23 Haziran 1936 tarihinde, Dahiliye vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya, valiliklere gönderdiği 18/6/1936 Tarihli Kararın Tatbikine Dair Talimatname’de, Umumi Müfettişliklerin görevleri ile ilgili şu cümlelere yer veriyordu: “Umumi Müfettişler, mıntıkaları dahilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi, parti faaliyet ve teşkilatının da yüksek murakıp ve müfettişidirler. Valiler parti işlerinde Genel Sekreterlikle muhabere ederler. Ve mühim gördükleri meseleleri bilgi olarak Genel Müfettişliklere de bildirirler.”⁵⁶

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal ise, Umumi Müfettişliklerin idari bir birim olmanın dışında, bir “terbiye müessesesi” olduğuna dikkat çekiyordu:

[...] ‘Umumi Müfettişlik’ teşkilatını çok faydalı ve her bakımdan verimli olacak bir Devlet kurumu olarak buluyorum. [...] Bana kalırsa Umumi Müfettişlikler yalnız bir idare kademesi değil bir terbiye müessesesi, ideal verici bir kurum olmalıdır. [...] bütün idare sistemimizde bir değişiklik yapılmadıkça, işi çok nüfusu az yurt bölgelerinde Umumi Müfettişliklerin bırakılmaları ve yenileştirilmeleri faydalı olacağını sanırım. Kaldı ki, hiçbir değişiklik yapılmasa dahi mülki idare memurlarımızın ihtiyacı karşılamayacak kadar zayıf olmaları dolayısıyla, birkaçının başına güngörmüş canlı adamlar ko[y]mak demek olan bugünkü Umumi Müfettişlikler gene bir fayda olduğundan bunların olduğu gibi kalmalarını da faydalı bulurum.⁵⁷

Kısacası Umumi Müfettişlikler, dönemin İçişleri Bakanlığı müsteşarı Sabri Çıtak’ın deyimiyle, “devletin gözü kulağı” olup, “devletin kuvvet ve kudreti”ni temsil ediyordu.⁵⁸

55 BCA, 490.01/3.12.111.

56 BCA, 490.01/3.12.112.

57 BCA, 490.01/571.2274.1.

58 Varlık, a.g.e., s. 293.

Birinci Umumi Müfettişliğin kurulması

25 Aralık 1927 tarih ve 5977 sayılı kararname gereği, Bitlis, Elaziz [Elazığ], Diyarbakır [Diyarbakır], Hakkari, Mardin, Siirt, Urfa ve Van illerini içine alan sekiz il, Umumi Müfettişlik bölgesi olarak tespit edildi⁵⁹ ve müfettişliğin merkezi Diyarbakır olarak belirlendi. Bir müddet sonra 1164 sayılı kanuna dayanılarak “1164 numaralı Kanun Mucibince Teşkil Olunan Umumî Müfettişlik Unvanının Birinci Umumi Müfettişlik Suretinde Tadili Hakkında Kararname” ile Umumi Müfettişliğin ismi, Birinci Umumi Müfettişlik olarak değiştirildi⁶⁰ ve İbrahim Tali, Birinci Umumi Müfettiş olarak atandı.⁶¹ Birinci Umumi Müfettişlik kadrosunda, Umumi Müfettiş haricinde baş müşavir, müşavirler, şube müdürleri, ordu zabitleri, memurlar ve çeşitli müstahdemler görev yapıyordu. Birinci Umumi Müfettişlik bünyesinde, adliye, sıhhat, emniyet, maliye, maarif, ziraat, veteriner, nafia ve iktisat müşavirlikleri ile jandarma komutanlığı, hususi kalem, istatistik, yazı işleri, evrak, levazım ve daire müdürlükleri bulunuyordu. Ayrıca, Birinci Umumi Müfettişlik bünyesinde CHP halkevi işleri ile spor işleri masaları mevcuttu.⁶²

Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatı, Diyarbakır’ı bölgesel ölçekte bir merkez haline getirdiği için bölge ölçeğinde yönetim binaları, güvenlik ve hizmet örgütlerine ait çok sayıda kamu binasının yapılması gerekiyordu.⁶³ Bu gereklilik nedeniyle Diyarbakır’da Birinci Umumi Müfettişliğe ait çok sayıda bina inşa edildi. Birinci Umumi Müfettişlik 1928’den 1938 yılına kadar İçkale’deki üç binada hizmet verdi. 1935 yılında Umumi Müfettişlik kadrosunun genişlemesi nedeniyle mevcut üç bina yeterli gelmeyince Umumi Müfettişliğe bağlı nafia müşavirliği Dağkapı dışında yeni yapılan nafia dairesine yerleşti. Müfettişliğin bün-

59 BCA, 030.18.1.1/27.70.7.

60 Düstur, Üçüncü Tertip, C. 9, No: 25, Kanun No: 5977.

61 BCA, 030.18.1/26.67.17.

62 Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 105-111.

63 Neslihan Dalkılıç-F. Meral Halifeoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da Kamu Binaları:1923-1950 Dönemi”, <http://www.mo.org.tr/mimarlik-dergisi/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=372&RecID=2615>.

yesindeki ziraat ve veterinerlik müşavirlikleri ile istatistik bürosu için ayrı bir bina kiralandı. Birinci Umumi Müfettişlik binalarının yetersiz ve ayrı mekânlarda olması nedeniyle 1936'da yeni bir bina yapımına başlandı. Nafia vekili Ali Çetinkaya imzasıyla Başvekâlet'e gönderilen 14 Eylül 1936 tarihli yazıda, Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında yapılacak umumi müfettişlik dairesi, umumi müfettişlik evi, komutanlık evi, sur dışında yapılacak binaların istimlak bedeli ve ihata duvarı için 280 bin lira ayrıldığını belirtiyordu.⁶⁴ 1936 yılında yapımına başlanan Birinci Umumi Müfettişlik binası Temmuz 1938'de tamamlandı. Söz konusu bina, İstasyon ile Dağkapı arasındaki yeni şehrin tam merkezinde ve Cumhuriyet Meydanı'nın güneyinde inşa edildi. Umumi Müfettişlik binasının bulunduğu Cumhuriyet Meydanı'nın diğer iki tarafında umumi müfettiş, korkomutan ve başmüşavir konakları ile çeşitli binalar inşa edildi.⁶⁵

Birinci Umumi Müfettişliğin kurulmasına bağlı olarak Diyarbakır'da asker ve memur sayısında da artış oldu. Bu durum, şehrin fizikî olarak büyümesini sağladığı gibi şehirdeki sosyal ve ekonomik hayatın da canlanmasını sağladı. 1930 yılında Diyarbakır'a gelen İngiliz Maslahatgüzar Edmons, konuyla ilgili olarak şunları söylüyordu:

[...] Kent, bir çeşit Genel Valilik olan Genel Müfettişliğin merkezi. Müfettişlik, güneydoğudaki dokuz vilayeti, bunların valilerini, askeri kuvvetleri ve jandarmayı emri altında bulunduruyor. Kent, aynı zamanda bir Kolordu Komutanlığının karargâhı. Böylelikle Ankara'nın tüm ülke için yürüttüğü idari görevler ve örnek olmak işlevini üstlenmiş durumda kentin dar ve kalabalık sokaklarında askerler, subaylar, memurlar ve karıları yerli halk ve köylülerle iç içe.⁶⁶

Birinci Umumi Müfettişliğin yaklaşık yirmi yıl boyunca fiili olarak bulunduğu Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettiş sıfatıyla İbrahim Tali Öngören (1928-1932), Hilmi Ergene-

64 BCA, 030.10/68.452.4.

65 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 116-117.

66 Bkz. Koca, a.g.e., s. 356.

li (1933-1935), Abidin Özmen (1935-1943) ve Avni Doğan (1943-1947) görev yaptı. Şimdi, Birinci Umumi Müfettişlerin dönemlerini ayrı ayrı ele alacağız.

İbrahim Tali dönemi (1928-1932)

Birinci Umumi Müfettişliğin kurulmasının ardından 11 Aralık 1927 tarih ve 5928 sayılı kararname ile Diyarbakır milletvekili İbrahim Tali, Birinci Umumi Müfettiş olarak atandı⁶⁷ ve Birinci Umumi Müfettişlik 1 Ocak 1928 tarihinde 29 kişilik bir kadroyla Diyarbakır'da göreve başladı.⁶⁸ Beş yıl Birinci Umumi Müfettişlik görevinde bulunan İbrahim Tali, 5 Aralık 1932 tarihine kadar bu görevi sürdürdü.

Umumi Müfettişliklerin kurulmasının en önemli nedenlerinden biri, 23 Ekim 1927'de sona eren sıkıyönetimin yerini doldurmak, bölgelerinde asayiş ve inzibatı sağlamaktır. Bilhassa, Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında "çete ve eşkıya" faaliyetleri oldukça yaygındı. 1928-1932 yılları arasında bölgede Birinci Umumi Müfettiş olarak görev yapan İbrahim Tali, "bölgede 80-90 civarında çeşitli amaçlara hizmet eden ve asayiş önemli ölçüde ihlal eden şekavet çetelerinden ve bunların ellerinde bulunan 2.500 civarında silahtan" bahsetmekteydi.⁶⁹ İbrahim Tali, bölgedeki "çetelerin" asıl maksatlarının "hükümetin nüfuz ve icraatını kırmak, Kürtçülüğü yaymak, dini tahriklerde bulunmak, şapka aleyhinde propaganda yapmak, zaman zaman soygunlar yapmak" olduğunu ifade ediyordu. Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında daha ziyade Lice ve Genç dağları ile Suriye sınırında "çeteler" yoğun bir şekilde bulunuyordu. Diyarbakır yöresinde Lice'li Yusuf Perişan, Liceli Mehmet Osman, Liceli Ömer, Mire Sadık, Diyarbakırlı Kado, Peçarlı Mustafa Bey, Silvanlı Şeyh Fahri, Silvanlı Şeyh Feyzi, Halil ve Sabri "çete"leri mevcuttu. Bu "çete"ler daha ziyade Diyarbakır'ın kuzeyinde faaliyet gösteriyordu.⁷⁰

67 BCA, 030.18.1/26.67.17.

68 Koçak, a.g.e., s. 81; Koca, a.g.e., s. 214.

69 Koca, a.g.e., s. 215, 229.

70 Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasındaki çeteler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Koca, a.g.e., s. 219-229.

Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında yer alan Diyarbakır'da kaçakçılık, "çetecilik" vakalarının önlenmesi ve "asayişin sağlanması" maksadıyla silah toplama faaliyetleri de gerçekleşmekteydi. Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali döneminde, 1928-1932 yılları arasında ayaklanma sahasında toplam 22.949 silah ele geçirildi. Diyarbakır ve Urfa vilayetlerindeki arama çalışmalarında ise 5.958 silah toplandı. İbrahim Tali Bey tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen bir raporda, 1932 yılında Diyarbakır'da 669 silah ve 148 cephane ele geçirildiği bilgisi yer alıyordu.⁷¹ Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 9 Kasım 1932 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği 1932 Birinciteşrin'e ait asayiş raporunda ise Kulp, Sason, Garzan, Beşiri ve Mutki mıntıklarında 1.233 tüfek, 2.175 fişek, otuz üç tabanca ve bir otomatik silah ele geçirildiği belirtiliyordu.⁷²

Tek partili dönemde, Umumi Müfettişler dışında, bir de Jandarma Umum Kumandanlığı'nın ayda bir İçişleri Bakanlığı'na "asayiş raporu" yazması gerekiyordu. Söz konusu asayiş raporlarında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkası ve dolayısıyla Diyarbakır hakkında çok detaylı bilgiler yer almaktadır. Jandarma Umum Kumandanlığı'nın aylık asayiş raporlarına göre bölgede en fazla cereyan eden olaylar arasında adam öldürme/yaralama, köy ve ev baskınları, soygun, hırsızlık, kız kaçırma, sınır ihlali, gasp, hayvan gaspı ve ev yakma yer alıyordu.⁷³ Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 9 Kasım 1932 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği 1932 Birinciteşrin'e ait asayiş raporunda, Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında asayişi bozan olayların en çok Diyarbakır, Elaziz [Elazığ] , Urfa ve Muş vilayetlerinde cereyan ettiği belirtiliyordu.⁷⁴ Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 21 Aralık 1932 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği 1932 İkinciteşrin'e ait asayiş raporunda, asayişi bozan mühim vakaların Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Muş vilayetleri ile hudut tecavüzlerine sahne olan Urfa vilayetinde meydana geldiği ifade ediliyordu.⁷⁵

71 Koca, a.g.e., s. 313-314.

72 BCA, 030.10/128.923.2.

73 BCA, 030.10/128.923.4.

74 BCA, 030.10/128.923.2.

75 BCA, 030.10/128.923.3.

Tüm bunların dışında, Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali döneminde Diyarbakır'da yeni kimliğin inşası amacıyla şehirden Batı vilayetlerine birçok aile sürgün edildi ve Balkanlardan getirilen muhacirler Diyarbakır'a yerleştirildi. Ayrıca bu dönemde, bölgeyi tam olarak kontrol altında tutmak amacıyla Diyarbakır'ın çevre illerle olan mevcut bağlantı yolları tamir edildi. Yine, aynı maksatla bölgede yeni yollar inşa edildi. İbrahim Tali döneminde Diyarbakır'da kültürel türdeşliği sağlamak için okullaşmaya önem verilerek çok sayıda ilkokul açıldı. Bunun yanı sıra, halka yeni harfleri öğretmek ve vatandaşlık eğitimi vermek amacıyla Diyarbakır merkez ve köylerde Millet Mektepleri açılarak yeni kimliğin inşası için çalışmalar yapıldı.

Ahmet Hilmi Ergeneli dönemi (1933-1935)

İbrahim Tali'nin 5 Aralık 1932 tarihinde Birinci Umumi Müfettişlik görevinden ayrılmasıyla, yerine 12 Ocak 1933'te Ahmet Hilmi Ergeneli⁷⁶ atandı ve 28 Şubat 1933 tarihinde Diyarbakır'da göreve başladı. 23 Mart 1935 tarihine kadar bu görevi sürdüren Ergeneli, yaklaşık iki yıl bu görevde bulundu.⁷⁷

Bu dönemdeki önemli faaliyetlerden biri Diyarbakır'daki faaliyet gösteren “çete”lerle mücadele etmek olmuştur. Resmî yazışmalara göre, Hilmi Ergeneli döneminde Diyarbakır'da Ali Abdo, Benili Abdurrahman ve Şeyh Fahri çeteleri mevcut olup bölgenin asayişini bozuyordu. Birinci Umumi Müfettiş Hilmi Ergeneli periyodik olarak İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği asayiş raporlarında, çetelerin asayiş bozmanın yanı sıra Cumhuriyet rejimi ve inkılaplar aleyhinde propaganda yaparak halk üzerinde nüfuzlarını arttırmakta olduklarını belirtiyordu. 1933 yılında

76 A. Hilmi Ergeneli, 1887'de Uzunköprü'de doğmuştur. İlk ve ortaöğrenimini İstanbul'da tamamlamıştır. 1910 yılında İstanbul Mülkiye Mektebi'nden mezun olmuştur. 1911'den itibaren çeşitli memuriyetlerde bulunan Ergeneli, valilik ve devlet şurası azalığı yapmıştır. Dahiliye Vekâleti müsteşarıyken 12 Ocak 1933 tarihinde Birinci Umumi Müfettiş olarak atanmıştır. 1935 yılında Çanakkale milletvekili seçilince 23 Mart 1935 tarihinde Birinci Umumi Müfettişlik görevinden ayrılmıştır. Ergeneli, V, VI ve VII. Dönem Çanakkale milletvekilliği yapmıştır. Bkz. *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 89.

77 Koçak, a.g.e., s. 83.

Başbakanlığa gönderilen raporlarda, Diyarbakır bölgesinde asayiş bozan dinî nüfuza sahip Şeyh Fahri çetesinin hükümet kuvvetleri tarafından imha edildiği, yine Diyarbakır bölgesinde etkin olan Ali Abdo çetesinin bir kısmının imha edildiği ve bir kısmının da sağ ele geçirildiği ifade ediliyordu. 1934 yılında Başbakanlığa gönderilen raporlarda da Diyarbakır'da faaliyet gösteren Ali Abdo çetesinin imha edildiği, Körşemoğlu Mecit'in yakalandığı ve diğerlerinin firarda olduğu belirtiliyordu. Aynı yıl gönderilen bir diğer raporda ise Benili Abdurrahman'ın güneye [Suriye] kaçtığı, Diyarbakır vilayeti ile çevresinde asayiş ve sükûnetin tamamen normale döndüğü ifade ediliyordu.⁷⁸

Hilmi Ergeneli döneminde Jandarma Umum Kumandanlığı, Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkası hakkında Başbakanlığa çok sayıda asayiş raporu gönderdi. Bu raporlarda, Diyarbakır vilayetindeki asayiş olaylarına geniş bir şekilde yer veriliyordu. Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 25 Şubat 1933'te Başbakanlığa gönderdiği 1933 yılı Kanunisani [Ocak] ayı raporunda, Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında asayiş bozan vakaların en çok Mardin, Elazığ ve Van'da cereyan ettiği, diğer vilayetlerin asayişinin "suret-i umumiyede normal olduğu" belirtiliyordu.⁷⁹

Birinci Umumi Müfettiş Hilmi Ergeneli döneminde üzerinde durulan mühim konulardan biri de bölgede halkın elinde bulunan silahları toplamaktı. Bu cümleden olarak, Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 21 Aralık 1932 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği 1932 İkinciteşrin [Kasım] ayına ait asayiş raporunda, Kulp, Sason, Garzan, Beşiri ve Mutki mıntıklarında sadece Kasım ayında 400 tüfek toplandığı, bölgenin tamamında ise 1.633 tüfek, 2.175 fişek, elli tabanca ve bir otomatik silah ele geçirildiği bilgisi yer alıyordu.⁸⁰

Hilmi Ergeneli'nin Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde üzerinde önemle durduğu işlerden biri de halkevi açmaktı. Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında parti teşkilatı olmadığından bölgedeki halkevleri Birinci Umumi Müfettişliğe bağ-

78 Koca, *a.g.e.*, s. 373-379.

79 BCA, 030.10/128.923.4.

80 BCA, 030.10/128.923.3.

lıydı. Bu nedenle Hilmi Ergeneli, bölgede şartları uygun olan il ve ilçelerde halkevi açılması için büyük çaba sarf ediyordu. Hilmi Ergeneli müfettişlik bölgesinde yaptığı çalışmalar neticesinde bölgede dokuz halkevinin açılabileceğini tespit ederek durumu CHP Genel Sekreterliği'ne bildirdi. Bunun üzerine 4 Mart 1934 tarihinde CHF Genel Sekreteri Recep Bey, Birinci Umumi Müfettişliğe gönderdiği yazıda, bölgede “ileri bir kültür hayatı yaşatacak” dokuz halkevinin açıldığını ve mezkûr halkevlerinde faaliyetlerin parti ilkelerine bağlı olarak yapılması gerektiğini bildiriyordu.⁸¹ Kısacası, Birinci Umumi Müfettiş Hilmi Ergeneli döneminde Diyarbakır'da bir taraftan “çeteler”le mücadele edilerek ve halkın elindeki silahlar toplanarak vilayette asayiş sağlanmaya çalışılırken, diğer taraftan yeni kimliğin inşasında önemli bir yere sahip olan halkevleri açılıyordu. Şüphesiz, müfettişlik bölgesinde açılan çok sayıda halkevi, Türkleştirme ve sekülerleştirme faaliyetleriyle yeni kimliğin inşasına katkı sağlıyordu.

Abidin Özmen dönemi (1935-1943)

11 Haziran 1935 tarih ve 2-2746 sayılı kararnameyle Birinci Umumi Müfettişliğe Abidin Özmen⁸² tayin edildi.⁸³ Abidin Özmen, Birinci Umumi Müfettişlik görevinde sekiz yıl gibi uzun

81 BCA, 490.01/832.283.1.

82 Abidin Özmen, 1306 yılında Niğde'de doğmuştur. 1327 yılında Siyasal Bilimler okulunu tamamlayarak Maliye Nezareti'nde kâtip olarak göreve başlamıştır. Daha sonra Konya'da maiyet memurluğu görevinde bulunmuştur. Ayrıca çeşitli yerlerde kaymakam vekilliği yapmıştır. Bir ara Belçika'ya gitmişse de Birinci Büyük savaşın başlamasıyla İstanbul'a dönmüştür. Dört yıl askerlik görevini yaptıktan sonra Astegmen olarak terhis olmuştur. Mudanya kaymakamlığına vekâlet ettiği dönemde Kuvayı Milliye casusu olduğu gerekçesiyle Yunanistan'da yargılanmış ve 101 sene cezaya çarptırılmış; Atina ve EGINE hanelerinde kalmıştır. Milli zaferden sonra serbest bırakılmıştır. Çeşitli yerlerde kaymakamlık yaptıktan sonra Mülkiye Müfettişi ve ardından 1927'de Bitlis valisi olarak atanmıştır. Ardından Muş, Antalya ve Bursa valiliği görevinde bulunmuş, 1935'te Aydın milletvekili seçilmiştir. 11 Haziran 1935 tarihinde Birinci Umumi Müfettiş olarak tayin edilmiş ve Diyarbakır'da görevine başlamıştır. Bkz. *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 93.

83 BCA, 030.18.1.2/55.48.2.

bir süre bulunduktan sonra 18 Haziran 1943 tarihinde Trakya Umumi Mufettişliğine atandı.

Birinci Umumi Mufettiş Abidin Özmen, Diyarbakır'da yeni kimliğin inşası için başta iskân ve sürgün olmak üzere çeşitli baskıcı uygulamalarla bölgede otoriter bir yapının oluşmasını sağladı. Özmen, ayrıca imar ve kültür politikalarına ağırlık verdi. Abidin Özmen, Diyarbakır'da yeni kimliğin inşası için öncelikle bölgedeki sorunları ve çözüm önerilerini içeren bir rapor hazırladı. Abidin Özmen, Birinci Umumi Mufettişlik bölgesini oluşturan Diyarbakır, Bitlis, Muş, Van, Hakkari, Siirt, Mardin ve Urfa illeriyle ilgili raporunu 5-22 Aralık 1936 tarihlerinde Ankara'da gerçekleştirilen *Umumi Mufettişler Toplantısı*'na sundu.⁸⁴ Raporda, bölgede yapılması gereken esas işin temsil [asimilasyon] olduğunu ve bunun yöntemlerinin de çok çeşitli olduğunu belirtiyordu. Özmen'e göre aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu bölgede asimilasyonun başarıyla sonuçlanması için şunlar yapılmalıdır: bölgenin Türkleşmesi için bölgeye Türk yerleştirilmeli, Türk, Kürt ve Aleviler birbirinden kız alıp vermeli, Batı'dan bölgeye gelen asker ve memurlar, Kürt kızlarıyla evlenip bölgeye yerleşmeli ve kendilerine arazi verilmelidir. Bölgede çok sayıda okul açılarak Türkçenin yaygınlaşması sağlanmalı ve bölgede Türklük merkezleri tesis edilmelidir. Özmen'e göre; bu merkezlerin etkili olabilmesi için ekonomik, sıhhi, sosyal ve kültürel alanlarla desteklenmelidir. Ayrıca, halkı arkasından sürükleyecek idare memurları, gençliği etkileyecek bilgili ve gaye uğrunda didinen maarif müdürleri ile geniş bir muhiti aydınlatacak muallimler Türklük merkezi olacak kasabalarda görevlendirilmelidir. Söz konusu kültür merkezleri "Türk kültürünü aşlamak" için çalışmalıdır.

Abidin Özmen'e göre, bölgede nüfuz sahibi olan ağalar, şeyhler, dış bağlantısı olan propagadancılar, çeteciler, kaçakçılar, geniş arazi sahipleri, hükümete karşı gelenler ve "mükerrer cürüm sahipleri"nin asimilasyonu zor olacağından, bunlar belirli bir program dahilinde Batı vilayetlerine nakledilmelidir. Böylece on beş yirmi yıllık düzenli bir programla, bölge sükûna

84 Abidin Özmen raporu için bkz. Varlık a.g.e., s. 97-121.

erecektir. Özmen, sürgün politikasının tatbik edilmeden asimilasyonun gerçekleşmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Özmen'e göre, asimilasyonun süratle gerçekleşmesi için Kürtçe üzerinde önemle durulmalıdır. Bu sebeple halkevleri de dahil olmak üzere devlet dairelerinde Kürtçe konuşulmasına katiyen müsaade edilmemelidir. Özmen'e göre asimilasyonun gerçekleşmesi için halkevlerine önem verilmeli, okuma odaları açılarak halka gazete ve mecmua okutulmalı, Türk eserlerini teşhir edecek müzeler kurulmalı, seyyar temsili oyunlar tertip edilmeli, köy radyo ve sinemaları tesis edilmelidir.

Raporda Abidin Özmen, bilhassa yol yapımına önem verilmesi gerektiğini ifade ediyordu: "Kürtlüğün kaldırılması ve sağlam idarenin kurulması için yola ihtiyaç vardır. Bu, askerî bir zaruret olmanın yanı sıra emniyet, asayiş, kültür ve asimilasyon adımları için gereklidir." Özmen'e göre bu nedenlerden dolayı, Diyarbakır-Silvan-Melefen-Ziyaret-Bitlis-Tatvan, Ziyaret-Siirt-Pervari-Şatak-Van, Van-Başkale-Hakkari-Pervari ve Mardin-Savur-Midyat-Gercüş-Siirt yolları ivedilikle yapılmalıdır. Özmen'e göre bu yolların inşası, Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinin maddi ve manevi alanda ilerlemesi ve bölgenin anavatana daima sağlam bir halde bağlanması demekti. Abidin Özmen'e göre Kürtler, askerliklerini amele taburlarında yapmalı ve söz konusu yolları kendileri yapmalıdır. Bu sırada da Kürtlere Türkçe öğretilerek asimile edilmeleri sağlanmalıdır. Raporun sonunda Özmen, Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinin hiçbir yönden ülkenin diğer bölgelerine benzemediğini, aynı kanunlarla bölgeyi idare etmenin bölgede huzur, sükûn ve asimilasyon işini halledemeyeceğini, bu nedenle bölgede "hususî bir adliye rejiminin kurulmasını" gerekli görüyordu.⁸⁵ Aynı toplantıda Özmen, Diyarbakır'daki hadiselerin yeniden artış gösterdiğine dikkat çekerek bunun temel sebebinin Lice ile Diyarbakır'dan Suriye'ye kaçanların saldırılarından ileri geldiğini ifade ediyordu. Bilhassa Cemilpaşaoğulları ve Benili Abdurrahman'ın üç yıl içinde ülke sınırlarını dört kez geçtiklerini ve her defasında olay çıkardıklarını belirten Özmen, Diyarba-

85 Varlık, a.g.e., s. 91.

kır'daki bazı hadiselerin de kaçakçılar tarafından meydana geldiğini söylüyordu.⁸⁶

Şüphesiz, Birinci Umumi Müfettişliğin üzerinde durduğu ve uğraştığı en mühim işlerin başında sınır güvenliği ve kaçakçılık meseleleri geliyordu. Bilhassa Suriye sınırı hem asayiş hem de kaçakçılık bakımından Birinci Umumi Müfettişliği oldukça meşgul ediyordu. 9 Aralık 1936 tarihli Umumi Müfettişler toplantısında Emniyet İşleri Umum Müdürü Şükrü Sökmensüer'in Suriye sınırı için söyledikleri, konunun anlaşılmasına büyük katkı sunuyor:

En büyük ve en mühim mıntıkadır. Buna ehemmiyet verdiren tahrikât cephesinde bir takım muhalif hareketlere ve yuvalara hudut olmasındandır. Siyaset tahayyülüne göre tebeddül eden [değiştiren] bir mıntıkadır. Fransızlarla iyi olursak asayiş nisbeten düzgündür. Aramız bozulursa asayiş de derhal bozulur ve vukuat artar. [...] İkinci ehemmiyeti Cenub'a kaçan insanların hudut üzerinde tekâsüf etmiş [yoğunlaşmış] olmasıdır. [...] Diğer üçüncü bir ehemmiyeti de Kürtlük politikasının doğduğu ve alakadar olduğu bir mıntıkadır.⁸⁷

Açıkçası, Türkiye'den bilhassa Diyarbakır'dan Suriye'ye göç edip yerleşen Kürt milliyetçilerinin sınırda yoğunlaşması ve burada temellendirdikleri "Kürtlük mefkûresi"ni Diyarbakır ve diğer Kürt vilayetlerine taşıma çabaları Birinci Umumi Müfettişliğin Suriye sınırına büyük önem vermesini ve her daim teyakkuzda olmasını gerekli kılıyordu. Ayrıca Fransa'nın, Suriye sınırında yoğunlaşan "çete" faaliyetlerini desteklemesi Birinci Umumi Müfettişliğin Suriye sınırına ihtimam göstermesine neden oluyordu.

Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen döneminde Diyarbakır'daki siyasi cereyanlar ve asayiş olayları haricinde kaçakçılık hadiseleri de oldukça yaygındı. Bu konu, Ankara'da gerçekleştirilen Umumi Müfettişler toplantısında geniş bir şekilde gündeme geliyordu. Toplantıda Gümrük Muhafaza Umum Komu-

86 Varlık, a.g.e., s. 92-93.

87 Varlık, a.g.e., s. 180-181.

tanı Tümgeneral Seyfi Düzgören, Suriye sınırında Cizre'den Pa-sa'ya kadar sınır üzerinde çeşitli kaçak depoları mevcut oldu-ğunu, kaçakçılık noktalarından Türkiye'ye getirilen malların Mardin ve Urfa üzerinden Diyarbakır'a ve oradan da kuzey ve iç bölgelere sürüldüğünü belirtiyordu. Ayrıca Düzgören, Diyarbakır'da 1932-1936 yılları arasında İnhisar [tekeli] ve gümrük kaçakçılığı vakalarının arttığına dikkat çekiyordu.⁸⁸

Kuşkusuz, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen döneminde bölgedeki en önemli "asayiş" hadisesi Karaköprü Hadise-si'ydi. Bu hadisenin esas nedeni, devletten yana olan Pirinççi-zadeler ile Kürt milliyetçiliğinin önemli aktörlerinden olan Cemilpaşazadeler arasında yaşanan husumetti. Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Suriye'ye yerleşen Cemilpaşazade Mehmet Bey, başlarında Muşlu Fesih'in bulunduğu bir grubu, Pirinççioğlu'nun fabrikasına zarar vermek amacıyla Suriye'den Türkiye'ye gönderdi. Ancak grup, bunu gerçekleştiremeyince 15 Mart 1937 tarihinde Diyarbakır-Mardin karayolunun on altıncı kilometresinde bulunan Karaköprü mevkiinde pusu kurarak büyük bir soygun gerçekleştirdi. Yolcular arasında güvenlik güçleri ve devlet görevlileri de bulunuyordu. Silahlı grup, soygundan sonra Suriye'ye geri döndü.⁸⁹ Literatüre Karaköprü Hadisesi olarak girecek olan olay, kısa sürede Ankara'da duyuldu. Bunun üzerine İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 17 Mart akşamı trenle Diyarbakır'a hareket etti. Diyarbakır'da yaklaşık iki hafta boyunca gözlemlerde bulunan Kaya, Ankara'ya döndükten sonra TBMM'de konuyla ilgili bir konuşma yaptı. Konuşmasında Kaya, Türkiye'nin Suriye'den kaynaklanan çok sayıda hırsızlık, çetecilik ve soygunculuk vakalarıyla karşılaştığını, ancak alınan tedbirlerle hadiselerin asgariye indirildiğini belirtiyordu. Konuşmasının devamında Şükrü Kaya, 15 Mart 1937 tarihinde meydana gelen Karaköprü olayının uzun süreden beri ilk defa gerçekleşen büyük bir olay olduğunu, bunun da çetecilerin Suriye'de rahat hareket etme imkânı bulmalarından kay-

88 Varlık, a.g.e., s. 197-198.

89 Orhan Miroğlu, *Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı: Canip Yıldırım'la Söyleşi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2010, s. 6-8.

naklandığını ve Fransa'nın da bu durumdan sorumlu olduğunu ifade ediyordu.⁹⁰

Tek parti döneminde Karaköprü olayı ile ilgili çok sayıda rapor hazırlandı. Söz konusu raporlardan en önemlisi Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından hazırlanan 15 Nisan 1937 tarihli rapor olup Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık, Dahiliye, Adliye ve Hariciye vekâletleri ile Genel Kurmay Başkanlığı'na gönderilmiştir. Raporda, olayın sebepleri, meydana gelişi, soygunu yapanların takip edilmesi ve Birinci Umumi Müfettişlik muntakasında alınması gereken tedbirler hakkında ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Raporda, soygun hadisesinin 15 Mart 1937'de Pazartesi günü saat 10.30'da başlayıp 17.30'a kadar sürdüğü ve soyguna uğrayanlardan toplam 1.200 lira para ele geçirildiği belirtiliyordu. Rapora göre, soyguna altı kamyon, bir otomobil, atlı ve yaya çok sayıda kişi maruz kalmıştır. Soyguna maruz kalanlar arasında iki jandarma subayı, bir jandarma eri, Diyarbakır Müddei Umumi yardımcısı ve hükümet hekimi de bulunuyordu. Rapordaki bilgilere göre, bir jandarma eri ile sivil bir vatandaş soyguncular tarafından öldürülmüştür. Raporda, soyguncuların Suriye'de Derbesiye bölgesinden geçerek Mardin'e ve oradan Karaköprü'ye geldikleri ve soygunu gerçekleştirdikleri, soygundan sonra üç dört günlük bir yürüyüşle Suriye'ye geçtikleri ifade ediliyordu. Raporda, çetenin on iki veya on yedi kişiden oluştuğu ve on iki kişinin soygunu gerçekleştirdiği belirtiliyordu. Çetenin başı Muşlu Fesih olup çete, Cemilpaşazadelerden Mehmet ve Kadri'nin adamları ile Seyit Han'ın adamlarından oluşuyordu. Raporda, Karaköprü Hadisesi'nin duyulması üzerine Diyarbakır jandarmasının olay mevkiine intikal ettiği, Diyarbakır ve Mardin'de güvenlik güçlerinin geniş bir operasyon başlatarak çete üyelerini yakalamaya çalıştığı, ancak tüm çalışmalara rağmen çetenin Suriye'ye geçtiğinin anlaşıldığı belirtiliyordu.⁹¹

Karaköprü olayını gerçekleştiren grubun Suriye'ye sığınmasından bir süre sonra Suriye'nin Amude şehrinde Araplar,

90 TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem: V, c. 17, s. 17-18.

91 BCA, 030.10/128.923.19.

Kürtler ve Süryaniler arasında etnik çatışmaların baş gösterdi. Bunun üzerine Fransa, Suriye'deki eşkıyaları Türkiye'ye teslim etti. Türk güvenlik kuvvetleri, soygun yapan Çelkeoğulları adlı çete üyelerini Mardin sınırları içinde Suriye sınırında kurşuna dizdi. Olayı gerçekleştiren diğer soyguncular, Mardin valisi Fehmi Vural tarafından Diyarbakır valiliğine teslim edildi ve yargılama süreci başladı.⁹² Olaydan sonra başlayan geniş çaplı soruşturma neticesinde çeteye yardım yataklık yaptığı iddia edilen çok sayıda kişi tutuklandı. Bunlar arasında haklarında hiçbir mahkeme kararı olmayan bazı kimseler Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in emriyle kurşuna dizildi.⁹³ Canip Yıldırım, bu soygun olayından sonra Abidin Özmen'in tüm muhalifleri yargı kararı olmadan öldürdüklerini söyler: "Karaköprü Hadisesi'ni bahane edip muhalif bildikleri ne kadar insan varsa götürüp kurşuna diziıyorlar. Sorgusuz sualsiz, mahkemeye çıkarmadan yapıyorlar bunu."⁹⁴

Karaköprü olayının CHP iktidarında açıklığa kavuşturul[a] maması üzerine DP iktidarı döneminde aynı partiden Diyarbakır milletvekili Mustafa Ekinci, olayın aydınlatılması için ilk olarak Adalet Bakanlığı'na Haziran 1950'de suç duyurusunda bulunarak olaya karışanların soruşturulmasını talep etti. Mustafa Ekinci, TBMM'nin dokuz, on ve on birinci dönemlerinde olayın bütün yönleriyle araştırılması için büyük çaba sarf ederek TBMM'de olayla ilgili araştırma komisyonunun kurulmasını sağladı. Mustafa Ekinci, ilk olarak Karaköprü olayını, 17 Aralık 1952 tarihindeki oturumda meclise taşımış ve bu tarihten itibaren birçok kez konuyu mecliste gündeme getirmiştir.⁹⁵ Mustafa Ekinci, 1936 yılında meydana gelen Karaköprü olayında sadece Abidin Özmen'in değil, aynı zamanda dönemin İçişleri Bakanı ile başbakanın da sorumlu olduğunu belirtiyordu. Konuyla ilgili olarak hazırladığı soru önergesinde Ekinci, suç-

92 Canip Yıldırım, "Soygunu Bahane Edip Bütün Muhalifleri Kurşuna Dizdiler", *Yeni Aktüel*, sayı 197, s. 71, 2009.

93 Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 1058-1063.

94 Canip Yıldırım, a.g.m., s. 72.

95 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, c: 17, s. 166, 214 vd.

suz yere öldürülen insanların müsebbipleri hakkında yapılan soruşturmanın ne aşamada olduğunu ve hükümetin bu hususta ne düşündüğünü Adalet ve İçişleri Bakanlarına sordu. Ekin-ci'nin TBMM'ye verdiği soru önergesinde şu sorular yer alıyordu: 1. 1950 Haziran ayında haklarında takibat yapılması için Adalet Bakanlığı'na takdim ettiğim yazı ne neticeye bağlandı? 2. Bir seneden beri tahkikat yapılmasına ve yüzlerce şahidin ifade vermesine rağmen henüz fiilî bir hareket neden yoktur? 3. Adalet Bakanına takdim ettiğim yazıda ayrı ayrı yerlerde öldürülen vatandaşlar için sanık diye kimse tevkif edilmiş midir? 4. Öldürüldüğü iddia edilen vatandaşlar hakkında bir suç isnadı mevcut mudur? Varsa nelerdir? 5. Muhtelif yerlerde her gün sürü halinde öldürülmüş olan vatandaşlar için zamanın iktidarının bir mesuliyet payı yok mudur? 6. Bu facia tabloları neşren dahi zamanın hükümetinin nazarında serilmiş olmasına rağmen lakayt kalmaları suç teşkil etmez mi? 7. Hakkında tahkikat yapılmakta olan Abidin Özmen'in ve cürüm arkadaşlarının yurtdışına kaçmamaları için bir tertibat alınmış mıdır? 8. Zamanın facialar kahramanları ayakta, zinde dururken maktullerin akraba ve taallukatı arasında bilhassa muhitlerinde samimi bir emniyet ve huzurun teessüsüne imkân görüyor musunuz?⁹⁶

Mustafa Ekinci'nin Karaköprü Hadisesi ile ilgili sekiz maddeden mürekkep sorusunu TBMM'nin 26 Aralık 1952 tarihli oturumunda Adalet Bakanı Osman Şevki Çiçekdağ sözlü olarak cevapladı. Çiçekdağ, verdiği cevapta, 1937 yılında Karaköprü mevkiinde vukua gelen katil ve gasp suçlarının faillerini meydana çıkarmak için yapılan harekât sırasında bazı vatandaşların kanunsuz olarak öldürülmüş olduklarına dair TBMM Başkanlığı'na verilen sözlü soru ve Adalet Bakanlığı'na gönderilen ihbar mektubu üzerine soruşturmaya el koyduğunu ve olayın araştırılması için Diyarbakır Cumhuriyet Savcılığı'nın görevlendirildiğini belirtiyordu. Çiçekdağ, savcı tarafından yapılan tahkikatta, dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Birinci Ordu Müfettişi Kâzım Orbay, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Diyarbakır ve Mardin valileri ile Yedinci Kolordu Komu-

96 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, c. 18, s. 432.

tanının iştirakiyle Diyarbakır'da bir toplantı yapıldığını ve toplantıda Diyarbakır, Mardin ve Urfa mıntıklarında askerî harekât yapılmasına karar verildiğini hatırlatıyordu. Konuşmasının devamında Çiçekdağ, harekâtın dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın direktifi ile yapıldığını, bu nedenle Şükrü Kaya'nın ve diğer sorumluların durumlarının anayasa hükümlerine göre tetkik edilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Konuyla ilgili konuşmasını sürdüren Çiçekdağ, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Diyarbakır ve Mardin valileri ile jandarma komutanları haklarında Mülkiye Müfettişi Nurettin Aslan'ın yaptığı soruşturma neticesinde Şükrü Kaya'nın da olayla ilgili bulunduğunu belirtiyordu. Çiçekdağ, anayasa hükümlerine göre mezkûr şahıslar hakkında soruşturma açılıp açılmayacağının TBMM'nin yetkisinde olduğunu ve durumun Başbakanlığa bildirildiğini söylüyordu. Çiçekdağ, Başbakanlıkça da adli ve idari bakımlardan yapılmış olan bu soruşturma neticesinin dosyalar tetkik edilmek ve eski bakan Şükrü Kaya hakkında meclis soruşturmasının gerekip gerekmediğinin TBMM'nin takdirinde olduğu gerekçesiyle soruşturma dosyasının TBMM Başkanlığı'na sunulduğunu söyleyerek konuşmasını sonlandırıyordu.⁹⁷

Adalet Bakanı Osman Şevki Çiçekdağ'ın konuşması üzerine Mustafa Ekinci, bakanın geç de olsa, olayla ilgili "tahkikat evrakını" Meclise getirmesini olumlu bir gelişme sayarak olayın ehemmiyeti hakkında uzun bir konuşma yaptı. Ekinci, Karaköprü olayı nedeniyle 103 kişinin "sorgusuz, sualsiz" katledildiğini ifade ettikten sonra, davanın tek bir şahısla alakalı olmadığını ve bir kamu davası olduğunu belirterek şunları söylüyordu:

Dava zaman zaman müteaddit insanların hiç yere keyfemayesha kurban edilmesi gibi ailelerine, muhitlerine ve nihayet bütün yurttta hâkim olan amme vicdanına sirayet etmiş ve pek derin izler bırakmış faciaların muhasebesi davasıdır. Dava, yalnız bizim neslimizin davası değildir, aynı zamanda tarihin ve gelecek nesillerin davasıdır. Biz 1926-1937 seneleri arasında işlenen büyük cinayetlerden bahsetmek istemiyoruz. Biz, kanayaklı ço-

97 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, c. 18, s. 432-433.

cukların, 85'lik ihtiyarların feci bir şekilde sürülmeleri üzerinde de durmayacağız. Çünkü bunlar, müruruzamana [zamanaşımı] uğramış, bazıları Anayasa ruhuna mugayir çıkarılan kanunlara istinat ettirilmiştir. Arkadaşlar, bir devir tasavvur buyurunuz ki, Anayasanın ayakta durmasına, mahkemelerin ulus adına hüküm vermesine ve adaletin teminat altında bulunduğu iddia edilmesine rağmen bir genel müfettiş aldığı bir emir üzerine istediği kimseleri jandarmalara teslim edip öldürtebiliyor.

Konuşmasının devamında Abidin Özmen'den “cinayetler kahramanı” diye bahseden Ekinci, Milli Şef İsmet İnönü'ye Abidin Özmen hakkında soruşturma açılmasının kamu vicdanını rahatlatacağını söylediğini, ancak İnönü'nün, Abidin Özmen'i dokunulmazlık zırhına büründürmek için Bursa'dan CHP adayı olarak gösterdiğini belirtiyordu. Mustafa Ekinci, son olarak, Karaköprü Hadisesi nedeniyle dönemin Başbakan'ın, İçişleri Bakanı'nın ve Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in Yüce Divan'a [Divan-ı Âli] sevk edilmeleri gerektiğini ifade ediyordu.⁹⁸

Karaköprü olayının dışında Ekinci, CHP'nin bölgede “dikta-törce” uygulamalarına değinerek bölgenin “huzur ve emniyete” ulaşması için tek parti döneminde yapılan kanunsuz uygulamaların gün yüzüne çıkarılmasının elzem olduğunu söylüyordu.⁹⁹

Bu gelişmelerden sonra TBMM'nin 9 Ocak 1953 tarihli oturumunda, Mustafa Ekinci'nin Karaköprü olayı ile ilgili iddialarını araştırmak için komisyon seçimi yapıldı.¹⁰⁰ Ancak komisyon çalışmalarını dokuzuncu dönemde tamamlayamadığından 13 Şubat 1956'da toplanan TBMM genel kurulunda bir önceki dönemden kalan komisyonun yenilenmesine karar verilerek yapılan seçimle yeni bir komisyon oluşturuldu.¹⁰¹ 14 Kasım 1956 tarihli meclis oturumunda Hürriyet Partisi Diyarbakır milletvekili Mustafa Ekinci, komisyon çalışmalarının durumunu sorduysa da ilgili bakanın mecliste olmamasından dolayı konuyla ilgili cevap alamadı. Bunun üzerine Ekinci, 19 Kasım

98 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, c. 18, s. 433-434.

99 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, c. 18, s. 434.

100 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, c. 19, s. 96.

101 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: X, c. 10, s. 4.

1956 tarihli oturumda komisyon çalışmalarının neden geciktirildiği ve herhangi bir sonuca varılmadığını sordu.¹⁰² Başkanlık divanı adına Ekinci'ye cevap veren başkan vekili Fikri Apaydın, ilk komisyonun 1953'te kurulduğunu, ancak 1954 seçimlerinden dolayı çalışmalarının kesintiye uğradığını ve 1954 seçimlerinden sonra yeni bir komisyonun kurularak çalışmalarına devam ettiğini söyler. Bunun üzerine söz alan Ekinci, konuyu sıkça gündeme getirmesinin temel amacının 1946 öncesinde tek partinin bölgede yaptıklarını ortaya koymak olduğunu belirtir.¹⁰³ Bu komisyondan da bir netice alınamaması ve 1957 seçimleriyle yeni meclisin göreve başlaması nedeniyle 11 Nisan 1958 tarihli toplantıyla, Karaköprü olayını araştırmakla görevli yeni bir komisyon kuruldu.¹⁰⁴ Ancak, bu komisyondan da bir netice alınamadı. Kısacası, DP iktidarında Diyarbakır milletvekili Mustafa Ekinci'nin tüm bu girişimleri Karaköprü olayının açıklığa kavuşmasını ve sorumluların cezalandırılmasını sağlamadı ve olayın üstü kapatıldı.

Yaklaşık sekiz yıl Birinci Umumi Müfettişlik görevinde bulunan Abidin Özmen'in 18 Haziran 1943'te Trakya Umumi Müfettişliği'ne tayin edilmesiyle Birinci Umumi Müfettişlik görevi sona erdi.

Avni Doğan dönemi (1943-1947)

18 Haziran 1943 tarihinde Abidin Özmen'in Trakya Umumi Müfettişliği'ne tayin edilmesiyle Çankırı milletvekili Avni Doğan¹⁰⁵ Birinci Umumi Müfettişliğe atandı.¹⁰⁶ Avni Doğan, dört

102 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: X, c. 14, s. 83.

103 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: X, c. 14, s. 84.

104 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: XI, c. 3, s. 258.

105 Mehmet Avni Doğan, 1892 yılında Yozgat'ta doğdu. Mülkiye'yi bitirdikten sonra çeşitli yerlerde kaymakamlık ve valilik görevlerinde bulundu. Ayrıca Sivas Divan-ı Harbi Örfi Askerî kâtibi ve Diyarbakır Şark İstiklal Mahkemesi üyeliği görevlerinde bulundu. Yozgat, Çankırı, Kastamonu ve Ankara milletvekilliği yaptı. 1943-1947 yılları arasında Birinci Umumi Müfettiş olarak görev yaptı. Daha sonra bir süre devlet bakanlığı da yapan Doğan 1965'te vefat etti. Bkz. TBMM Albümü (1920-2010), c. II, (1950-1980), s. 600.

106 BCA, 030.18.1.2/102.44.19.

yıl umumi müfettişlik görevinde kalmasına rağmen anılarında söz konusu görev ve dönemle ilgili tek bir kelime dahi etmemiş olması dikkat çekicidir.¹⁰⁷ Birinci Umumi Müfettiş Avni Doğan, yeni kimliğin inşasında önemli bir yer tutan halkevleri/halkodaları açılması, iskân ve başta yol olmak üzere imar faaliyetleri üzerinde hassasiyetle duruyordu. Bu dönemde, bölgede çok sayıda Halkevi/Halkodası açılmasının yanı sıra, bilhassa yol yapımına önem verilerek Diyarbakır-Bismil-Bitlis, Diyarbakır-Siverek-Hilvan-Urfa ve Diyarbakır-Mardin yolları yenilendi.¹⁰⁸ Avni Doğan döneminde Diyarbakır Halkevi binasının yapımı da hızlandı. Avni Doğan'ın 3 Ocak 1946 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazı bunu teyit etmektedir: "Halkevlerini birer milli mabet haline getirmek amacı güttüğümüze göre [...] istikballerini emniyete almak mecburiyetindeyiz. [...] partimizin yüksek ve asil davalarına layık bir abide olarak yükselecek olan bu binanın bir gün önce sağlanması için gerekli hazırlıklara başlanmak üzere yüksek kararlarınızı beklemekteyiz."¹⁰⁹ Avni Doğan'ın imar alanındaki çalışmalarına rağmen yapılan imar çalışmalarının Avni Doğan tarafından kamuoyuna abartılı bir şekilde aktarıldığı anlaşılmaktadır. 14-16 Nisan 1948'de Fuat Köprülü ile birlikte Diyarbakır'a gelen Refik Koraltan, Avni Doğan'ın Diyarbakır'da büyük bir imar hareketinin gerçekleştirildiğini söylemesinin gerçeği yansıtmadığını ifade ediyordu.¹¹⁰

Birinci Umumi Müfettiş Avni Doğan'ın Diyarbakır'da üzerinde hassasiyetle durduğu ve yeni kimliğin inşasında önemli bir yer tutan diğer bir konu da iskân çalışmalarıdır. Bu dönemde Balıkanlardan getirilen muhacirler vilayetin muhtelif yerlerine iskân ediliyordu. Bununla birlikte Avni Doğan, iskân ve göçmen işlerinde ciddi aksaklıkların olduğunu söylemekten geri durmuyordu. Avni Doğan, 1 Aralık 1943 tarihli raporunda, *İskân Kanunu* gereği Diyarbakır'ın bir numaralı iskân mıntıkasına girdiğini,

107 Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.

108 Mehmet Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994, s. 242.

109 BCA, 490.01/1700.911.1.

110 BCA, 030.01/66.409.2.

Dicle ve Ambar çaylarının bereketli toprakları üzerinde on yedi göçmen köyünün kurulduğunu, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan gelen 8.020 göçmenin bu köylere yerleştirildiğini, göçmenlere ev, toprak, çift hayvanı, pulluk, tohum ve iâşe verildiğini belirtiyordu. Avni Doğan, iskân konusundaki bu çalışmalarına rağmen kuraklık ve sıtma nedeniyle göçmenlerin yüzde yirmi beşinin öldüğünü, köylerin birçoğunun viraneye döndüğünü, göçmenlerin büyük çoğunluğunun ise diğer vilayetlere göç ettiğini belirterek Diyarbakır'a yerleştirilen 8.020 göçmenden sadece 3.560 kişinin Diyarbakır'da kaldığını ifade ediyordu. Avni Doğan, yaşanan bu olumsuzluklara rağmen yerel idarecilerin gereken önlemleri almadıklarını, hadiseleri küçülterek hükümete aksettirdiklerini ve memurların bu tutumunun idare hayatının en sakat yönünü teşkil ettiğini söylüyordu.¹¹¹

Avni Doğan, Birinci Umumi Müfettişlik görevinde bulunan son kişi olup 31 Aralık 1947 tarihine kadar bu görevde kaldı. Bu tarihte umumi müfettişlikler fiilen lağvedildiği için Avni Doğan'ın da görevi sona erdi.¹¹²

Umumi Müfettişliklerin kaldırılması

1927 yılında kurulan Umumi Müfettişlikler 1952 yılına kadar varlığını sürdürdü. Umumi Müfettişlik kadrolarına ilişkin tahsisatlar 1948 yılında bütçe yasa tasarısı ile kaldırılarak uygulamada teşkilatın kadroları lağvedildiyse de Umumi Müfettişlik kanun, kararname ve yönetmelikleri 1952 yılına kadar yürürlükte kaldı.¹¹³ Umumi Müfettişlikler, DP'nin bir icraatı olarak 5990 sayılı *Umumi Müfettişlik Teşkiline Dair Kanun ile Ek ve Taddillerin Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun* adı ile 21 Kasım 1952 tarihinde resmen kaldırıldı.¹¹⁴ DP Diyarbakır millet-

111 Raporun tam metni için bkz. Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, s. 233-270; Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 203-222.

112 Koçak, *Umumi Müfettişlikler*, s. 85; Koca, *a.g.e.*, s. 499.

113 Koçak, *Umumi Müfettişlikler*, s. 276.

114 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, c. 17, s. 245; *Resmi Gazete*, 29 Kasım 1952, No: 8270.

vekili Mustafa Remzi Bucak tarafından hazırlanan ve 24 Ocak 1952 tarihinde TBMM'ye sunulan yasa tasarısında şu gerekçelere yer verilmişti:

Lozan Muahdesiyle, bugünkü hududu millî içinde müstakil ve kuvvetli bir Devlet olarak teşekkül ve taazzuv ettikten kısa bir müddet sonra, İmparatorluk devrindeki –vilayet, li va ve kaza– esasına müstenit mülki taksimat manzumesi terkedilmiş ve yerine bugünkü –vilayet, kaza ve nahiye [bucak]– esasına müstenit mülki taksimat manzumesi kabul edilmiş ve bu suretle, malûmunuz olduğu veçhile, vilayetlerimizin sayısı 63'e iblâğ edilmiş olundu.

Ancak, Siyasi mülahazalarla lüzumundan fazla küçültülerek meydana getirilen vilayetlerden bazılarının iktisadi, teknik ve coğrafi vahdetleri göz önünde bulundurularak, beyinlerinde umumi ve müşterek birtakım menfaatlerin mevcut olabileceği düşünülmüş ve bu gibi vilayetlerin bir merkezden ve bir elden idaresini temin maksadıyla, ilgasını istediğimiz umumi müfettişlikler kurulması sağlanmıştı.

Lakin, ne garip ve acı bir hakikattir ki, Umumi Müfettişliklerin ihdasından lağvına kadar geçen zamana şöyle bir nazar ettiğimizde, adı geçen idareye tabi tutulmak bedbahtlığına duçar olmuş vilayetlerimizde, tesis ve kuruluş gayesiyle kabili telif en ufak bir ümran eserine tesadüf edilememekte, bilakis hemen her köşesinden “Hindistan Vali-i Umumiliği” idare tarzı ve kokusu gelmektedir. Bu bakımdan umumi müfettişlikler idari ve siyasi tarihimize, iğrenç ve korkunç kanlı sahifeler ilave etmekten başka bir vazife görmemişlerdir.

Bu sebeple tesis ve teşekkül gayesinden tamamen ayrılarak, hatta aksine bir hedef takip ederek, asgari on altı vilayetimizde adı ancak iğrenti ve ürperme ile hatırlanabilen bu umumi müfettişlik müessesesinin tarihî rollerini ikmal ettikleri artık bir vakiadır.

Bugün içinde bulunduğumuz demokratik devir ve anlayış havası içinde ise mazisi bu kadar kanlı ve korkunç olan bir idari manzumenin müstenidi kanunun halâ kanunlarımız ara-

sında canlı olarak yer alması, endişeyi mucip olmakta ve 1951 bütçe müzakeresi sırasında da tebarüz ettirdiğimiz gibi, adeta Demokles'in kılıcı gibi, başımızın üzerinde bir tehdit ve terör vasıtası olarak yaşatıldığı kanaatini, vatandaş da endişe ile hissetmektedir.

Devri sabık yaratmamak azminde olan demokratik zihniyet ve anlayışın mümessili olan iktidarımızın, Umumi Müfettişlikleri hortlatabilecek olan 1164 sayılı kanunu, bütün ek ve tadilleriyle birlikte yürürlükten kaldıracığı inancı ile bu teklif-i kanuniyeyi saygıyla arz ve teklif ediyorum.¹¹⁵

Şüphesiz, tek parti döneminde devletin “gözü kulağı” ile “kuvvet ve kudreti” olarak adlandırılan Umumi Müfettişlikler, Türk idari ve siyasi hayatında önemli bir yer tutuyordu. Beş ayrı bölgede teşekkül eden Umumi Müfettişliklerin en önemlisi, Diyarbakır merkezli faaliyet gösteren Birinci Umumi Müfettişlikti. Birinci Umumi Müfettişlik, Vilayat-ı Şarkiye’de aralarında Diyarbakır’ın da bulunduğu sekiz vilayetten sorumlu olup, bölgede daha ziyade “Kürtler meselesi” üzerinde durmaktaydı. Teşkilat, söz konusu meselenin “halli” için bir taraftan bölgede okullar, halkevleri ve halkodaları açarken; diğer taraftan ulaşım, iskân ve bayındırlık çalışmalarına ağırlık vererek “mütecanis bir toplum” için mesai harcıyordu. Çeyrek yüzyıl faaliyette bulunan, olağanüstü yetkilere sahip olan ve bölgelerinde otoriter bir yapının oluşmasını sağlayan Umumi Müfettişliklerin 1952’de kaldırılmasıyla birlikte, bir dönem de kapanmış oldu.

115 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, c. 16, s. 45.

**DEMOGRAFİK MÜDAHALELER:
İSKÂN VE SÜRGÜN**

Anadolu ve Mezopotamya'nın kadim şehirlerinden biri olan Diyarbakır, Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfus bakımından heterojen bir yapıya sahipti. 1927 sayımına göre Diyarbakır'da Müslüman, Hristiyan, Musevi, Katolik, Ortodoks, Protestan, Ermeni, "diğer dinler"e mensup olanlar, "dinsizler" ve "dini meçhul olanlar" yaşıyordu.¹ Aynı sayıma göre, Diyarbakır'da gayrimüslim nüfusun toplamı 6.570 idi. Bu durumda Diyarbakır'da toplam nüfusun % 96,58'i Müslüman, % 3,42'si gayrimüslim olup,² Diyarbakır, gayrimüslim nüfus yoğunluğu bakımından Türkiye'de yedinci sırada yer alıyordu.³ Diyarbakır'da gayrimüslim nüfus olarak ilk sırada, "diğer dinler" olarak kayda geçirilen, –muhtemelen azınlık olarak tanınmayan Süryani ve Yezidilerden oluşan– topluluk [3.104 kişi], ikinci sırada

-
- 1 TCBIUM, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, F. I, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929, s. LII.
 - 2 TCBIUM, *Istatistik Yıllığı 1930-1931*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1931, s. 65.
 - 3 1927 sayımına göre gayrimüslim nüfusun en fazla olduğu iller şöyleydi: 1. İstanbul: % 31,14; 2. Mardin: % 9,52; 3. Çanakkale: % 5,27; 4. İzmir: % 4,68; 5. Edirne: % 4,52; 6. Siirt: % 3,88 ve 7. Diyarbakır: 3,42. Bkz. 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, F. III, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929, s. 61-62.

Ermeniler [2.490 kişi], üçüncü sırada Museviler [392 kişi] ve son sırada ise, “dinsizler”/“dini meçhul olanlar [kırk sekiz kişi] geliyordu.⁴

Nüfus sayımları, Diyarbakır’da konuşulan “ana dilleri” hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir. 1927 nüfus sayımı verilerine göre Diyarbakır’da Kürtçe, Türkçe, Arapça, Ermenice, Acemce, Çerkezce, Yahudice, Arnavutça, Bulgarca, Fransızca ve “sair lisanlar” konuşuluyordu.⁵ Aynı sayıma göre Diyarbakır’da nüfusun % 68,78’inin anadili Kürtçe, % 29,22’sinin anadili ise Türkçe idi.⁶ Nüfusun % 68,78’inin anadilini Kürtçe olarak belirttiği Diyarbakır, Kürtçenin en fazla konuşulduğu iller arasında beşinci sırada yer alıyordu.⁷ 1927 nüfus sayımına göre Türkiye’de Kürtçe konuşan nüfusun en fazla olduğu il Diyarbakır olup, toplam Kürtçe konuşan nüfusun % 11’ini barındırıyordu.⁸

Gayrimüslim nüfusun yer aldığı son nüfus sayımı olan 1945 nüfus sayımı verilerine göre Diyarbakır’da dini grup olarak Müslüman, Hristiyan [Katolik, Ortodoks, Protestan, Gregor-yen], Musevi ve “diğer dinler”e mensup vatandaşlar yaşıyordu. Aynı sayıma göre, Diyarbakır’da toplam 3.136 olan gayrimüslim nüfus içerisinde 1.642 kişi ile Hristiyanlar ilk sırada yer alırken, 1.053 kişi ile “diğer dinler”e mensup olanlar ikinci sırada ve 441 kişi ile de Museviler üçüncü sırada bulunuyordu.⁹ Bu durum, 1927 sayımında Diyarbakır’da % 3,42 olan gayrimüslim nüfusun Diyarbakır’ın toplam nüfus içerisindeki ora-

4 1927 sayımında Diyarbakır’da 1.087 erkek, 1.034 kadın olmak üzere toplam 2.121 kişi hakkında ayrıntılı bilgi elde edilemediğinden söz konusu kişilerin durumu rakamlara yansıtılmamıştır. Bkz. TCBIUM, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, F. I, s. XXXII.

5 TCBIUM, *İstatistik Yıllığı 1930-1931*, s. 65.

6 TCBIUM, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, F. III, s. 61-62.

7 1927 genel nüfus sayımına göre anadili Kürtçe olanların en yoğun oldukları beş il şunlardır: 1. Hakkari: % 88,94; 2. Van: % 76,63; 3. Bitlis: % 74,67; 4. Siirt: % 74,16 ve 5. Diyarbakır: % 68,78. Bkz. TCBIUM, 28 *Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, F. III, s. 32.

8 Fuat Dündar, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul, 1999, s. 102.

9 Bkz. TCBIUM, 21 *Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara, 1950, s. 168.

nının % 1,25 olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'daki gayrimüslim nüfusun önemli bir kısmını da Yahudiler oluştuyordu. Diyarbakır'da 1927 nüfus sayımında 392, 1935'te 336 ve 1945'te 441 Yahudi nüfus bulunuyordu. Diyarbakır'daki Yahudilerin büyük bir kısmı 1925'teki Şeyh Sait Ayaklanması ve 1948'de İsrail'in kurulmasıyla Kudüs'e yerleşti. Diyarbakır'da bulunan on dört Yahudi ailenin de 1949 yılında İsrail'e göç etmesiyle birlikte Diyarbakır'da Yahudi nüfus kalmadı.¹⁰

1950 nüfus sayımına göre Diyarbakır'da konuşulan ana dilleri arasında, ilk beş sırada, Kürtçe, Türkçe, Arapça, Ermenice ve Rumca yer almaktaydı. Aynı sayıma göre, Diyarbakır'da 209.651 kişinin [% 71,37] ana dili Kürtçe iken, 82.138 kişinin [27,96] ana dili Türkçeydi. Bu sonuca göre Diyarbakır, Kürtçenin en fazla konuşulduğu il idi.¹¹

Bu istatistikî verilerden anlaşılacağı üzere Diyarbakır, 1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca farklı din ve dillerin bir arada yaşadığı bir şehir görünümündeydi. Diyarbakır, bilhassa, gayrimüslim nüfus yoğunluğu bakımından ilk sıralarda yer alıyordu. Ancak, Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde bölgeyle ilgili hazırlanan raporlarda, gayrimüslim nüfusun bölgeden çıkarılmasına sıklıkla vurgu yapılmaktaydı. Bunun bir neticesi olsa gerek, 1950 yılına gelindiğinde Diyarbakır, gayrimüslim nüfustan "arındırılmış" bir haldeydi. Aynı şekilde, 1927-1950 nüfus sayımları esas alındığında, 1935 nüfus sayımı hariç, Kürtçe konuşan nüfusun en fazla olduğu vilayet Diyarbakır idi. Kemalist Cumhuriyet, tek partili dönem boyunca, şehirde Türkçeyi yaygınlaştırarak Türkleşmeyi sağlamak için, "devletin ideolojik ve baskı aygıtları"nı ziyadesiyle kullandı. Kuşkusuz, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında iskân ve sürgün politikaları, baskı aygıtları içerisinde önemli bir yere sahipti. Bu bölümde, Cumhuriyet'in ilk yıllarında etnik ve dini bakımdan heterojen bir yapıya sahip

10 Rıfat N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (Haz. Şevket Beysanoğlu vd.), YKY, İstanbul, 1999, s. 367-389.

11 Bkz. TCİGM, 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, İstanbul 1961, s. 142-143, 146-147, 150-151.

olan Diyarbakır'da homojen bir yapının oluşturulması için başvuru-
lun iskân ve sürgün politikaları ele alınacaktır.

Diyarbakır'da iskân

İmparatorluklardan ulus-devletlere geçiş sürecinde literatüre giren kavramlardan biri de “yeniden iskân” kavramı olup bu kavram, “kontrol edilemez olduğuna inanılanların hâkim olunan bir bölgeden uzaklaştırılması ve onların yerine kontrol edilebilir bir nüfusun iskân edilmesi” anlamında kullanılmaktadır.¹² Dinç'in önemle altını çizdiği üzere, “yeniden iskân” kavramı, “devletlerin kendi tabiiyetindeki insanların etnik ve dinî farklılıklarını bir problem olarak algılaması üzerine gündeme gelmiştir. Nüfus değişiklikleri [mübadele], etnik temizlik ya da farklılık arz eden kesimlerin matematiksel hesaplarla harita üzerinde yerlerinin değiştirilmesi biçiminde tezahür eden yeniden iskân politikaları, homojen bir toplum yaratmayı hedefleyen yeni ulusçuluk anlayışının ürünüdür.”¹³

İmparatorluk bakiyesi olarak kurulan Kemalist Cumhuriyet de, ulus-devlet modeline göre biçimlenmiş olduğundan, bu durum, Türk kimliği temelinde bir ulus inşası çabasını ve homojen bir toplum yaratmayı gündeme getirdi. Türkiye'de ulus inşasının temel gayesi, aynı dil, kültür ve din etrafında kenetlenmiş “mütecannis bir toplum” yaratmaktı. Bu gayeye binaen Cumhuriyet'in kurucu kadroları, imparatorluktan tevarüs eden çok dinli ve çok etnili demografik yapıyı homojenleştirme çabası verdi. Bu çaba, Osmanlı/Müslüman kimliği yerine Türk kimliğinin yerleştirilmesi, ülkedeki dilsel, dinsel ve etnik farklılıkların tek tipleştirilmesi anlamına geliyordu.¹⁴ Kısaca ifa-

12 Joost Jongerden, *Türkiye'de Iskân Sorunu ve Kürtler*, çev. Mustafa Topal, Vate Yayınları, İstanbul, 2008, s. 35.

13 Namık Kemal Dinç, “20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden Iskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi”, *Toplum ve Kuram*, sayı I, s. 213, Mayıs 2009.

14 Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2009, s. 304.

de etmek gerekirse, “Çağdaş Cumhuriyet, etnik-dinsel ayrımı ulus oluşturma projesine bir tehdit saymış, etnik farklılıkların nedenlerini ve sonuçlarını ortadan kaldırmak için elindeki her türlü aracı kullanmıştır.”¹⁵

Bir ulus-devlet olarak kurulan Cumhuriyet Türkiye’si’nin kuruluş yıllarında dönemin terminolojisinde ifade edildiği üzere “mütecannis bir toplum” yaratmak için yapılan önemli çalışmalarından biri demografik müdahalelerdir. Açıkçası, erken Cumhuriyet Türkiye’sinde ulusal kimliğin teşekkülünde mütemadiyen yapılan demografik müdahaleler dikkat çekmektedir. Demografik müdahalelerde bir tasnif ve saflaştırma modeli olarak öne çıkan göç ve iskân politikalarının, Cumhuriyet öncesinde tatbik edilmiş olduğu¹⁶ göz önüne alındığında, bu sürecin Cumhuriyet döneminde de ulusal kimliğin inşasında vazgeçilmez bir öneme sahip olduğu görülür.

Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında, sosyal bağlamda homojen bir ulus, siyasal bağlamda ulus-devlet oluşturmak için uygulanan demografik müdahaleler arasında mübadele, iskân ve zorunlu göç politikaları öne çıkmaktadır. Söz konusu dönemindeki mübadele, göç ve iskân politikaları, Cumhuriyet öncesinde başlayan Türkifikasyon sürecinin en önemli öğelerinden biri olarak uygulamaya konuldu. Türkifikasyon projesi, homojenleştirme işlemini Türk etnisitesi üzerinden hayata geçirerek Türk olmayan unsurlar tek bir ulus potası içerisinde eritmeye çalışıldı.¹⁷ Daha açık bir ifadeyle, 1920’li yıllarda gayrimüslim nüfusun dışarıya gönderilmesi ve Müslüman nüfusun Anadolu’ya getirilmesi söz konusu iken, 1930’lu yıllarda ise Anadolu’da Müs-

15 Metin Heper, *Devlet ve Kürtler*, Doğan Kitap, 3. baskı, İstanbul, 2010, s. 15-16. [M. Hakan Yavuz, “A Preamble to the Kurdish Question: The Politics of Kurdish Identity”, *Journal of Muslim Minority Affairs* 18, No: I, Nisan 1998, p. 3’ten naklen].

16 Konuyla ilgili ayrıntılı iki çalışma için bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları Iskân Politikası [1913-1918]*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001; Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

17 Pervin Erbil, “Nüfus ve Iskân Politikaları”, *Resmî Tarih Tartışmaları 3: İttihatçılıktan Kemalizm’e*, ed. Fikret Başkaya-Sait Çetinoglu, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, s. 278.

luman nüfus içinde Türk olmayanların devletin belirlediği yerlere yerleştirilmesi şeklinde bir uygulama söz konusuydu. Bu da, 1930'lu yıllardaki iskân politikalarının gerekçesinin din değil, ulusal inşa ve asayiş çerçevesinde “sorun” olarak görülen dil ve kültür olduğunu gösterir.¹⁸ Bu nedenle Kemalist Cumhuriyet, dil ve kültür farklılığının en yoğun olduğu Vilayat-ı Şarkiye’de iskân politikalarına ağırlık verdi.¹⁹ Bölgede uygulanan iskân ve göç politikalarıyla, bir taraftan bölgeye Türk nüfus iskân edilmesi ve bölgedeki Kürt nüfusun Batı vilayetlerine göç ettirilmesiyle Türkleştirme politikasına ivme kazandırılırken, diğer taraftan ağa, şeyh ve bey gibi Kürt liderlerinin topraklarına el konularak nüfuzlu kişi ve ailelerin gücü kırılmaya çalışıldı.²⁰

Az evvel ifade ettiğimiz üzere, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında, iskân ve zorunlu göç politikalarının yoğun olarak uygulandığı yerlerin başında Vilayat-ı Şarkiye gelmekteydi. Konumuz olan Diyarbakır ise göç ve iskân politikalarının hassasiyetle tatbik edildiği bir şehir olma özelliğiyle dikkat çekmektedir. Bilhassa, Şeyh Sait Ayaklanması’ndan sonra bölgedeki iskân meselesi, devletin esas gündemini oluşturmuş ve konuyla ilgili çok sayıda rapor ve kanun hazırlanmıştır. Konuyla ilgili olarak Meclis Başkanı Abdulhalık Bey [Renda] tarafından 14 Eylül 1341/1925 tarihinde hazırlanan raporda bölgedeki iskânla ilgili şu bilgiler yer alıyordu:

[...] Elaziz ile Ergani ve Diyarbekir ile Silvan arasında çok miktarda sulu ve mümbit arazi vardır. Muayyen bir program ve sistem dahilinde çalışılacak olursa hiç kimsenin hakkına tecavüz etmeden bu yerlere Türk muhacirleri yerleştirmek ve muhacirleri memnun etmek mümkündür. [...] Erkan-ı Harbiye-i Umumiye’nin tercihan göstereceği menzil hattı üzerinde yüz

18 Şükrü Aslan, “Millet ve Iskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri”, *Tarih, Sınıflar ve Kent*, der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 373-397.

19 Konu hakkında bkz. Salhadin Gök, “Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Iskân Politikaları (1923-1950)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.

20 Bkz. İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi Iskânı*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977, s. 183-184.

haneden aşağı olmamak üzere yapılacak köylerde Türk muhacirleri iskân edilmelidir.²¹

24 Eylül 1925 tarihinde hazırlanan Şark Islahat Planı'nda ise şöyle denmekteydi: “[...] Yugoslavya'dan gelmekte olan Türk ve Arnavutlar ile İran ve Kafkasya'dan gelecek teşkil edeceği muhacirin, evveleminde Elaziz-Ergani-Diyaribekir, [...], Diyaribekir-Garzan-Bitlis hatlarında iskân edilecek.” Ayrıca plan-da, Balkanlar ve Kafkaslardan gelen Türklerin öncelikle, bölge-de Ermenilerden kalan topraklara yerleştirileceği, göçmenlerin sevk, iskân ve diğer tüm ihtiyaçlarının hükümet tarafından finanse edileceği ve göçmenlerin, Kürtlerin saldırılarından korunacağı belirtiliyordu.²²

Şüphesiz, Cumhuriyet'in ilk yıllarında çıkarılan iskân kanunları Cumhuriyet'in ulus inşasında önemli bir vazife ifa etti.²³ Türkiye Cumhuriyeti'nde çıkarılan ilk iskân kanunu, 31 Mayıs 1926 tarih ve 885 sayılı İskân Kanunu'dur.²⁴ Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra ülke dışından gelen göçmenlerin bir kısmı Diyarbakır'da iskân edildi. Farklı tarihlerde çıkarılan iskân kanunlarının en kapsamlı ve ayrıntılı olanı 14 Haziran 1934 tarihinde çıkarılan 2510 sayılı İskân Kanunu'dur.²⁵ Bu kanun, göç ve yerleşme politikalarının temel ilkelerini belirlemekle birlikte,²⁶ esas gayesi ülkedeki ulus inşa sürecine ivme kazandırmaktı.²⁷ Açıkçası kanun, yalnızca nüfusu bulun-

21 Bkz. *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, s. 8.

22 Bkz. Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 126-127.

23 Konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hayriye Yüksel, “Ulus İnşasında Zorunlu Göç Unsuru: Tek Parti Dönemi (1923-1945) İskân Kanunları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

24 Bkz. 885 Sayılı İskân Kanunu (31 Mayıs 1926), *Resmi Gazete*, 1 Temmuz 1926, No: 409; Düstur: 3. Tertip, c. VII, Ankara, 1944, s. 1441.

25 Bkz. *Resmi Gazete*, 21 Haziran 1934, No: 2733; Düstur, 3. Tertip, c. XV, s. 460-473.

26 Konu hakkında bkz. Soner Çağaptay, “Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma”, çev. Defne Orhun, *Toplum ve Bilim*, sayı CXCX, s. 218-241, Yaz 2002.

27 Bkz. Kemal Kirişçi-Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2010, s. 117.

duğu yerden alıp başka bir yere aktarmayı değil, aynı zamanda Kürt ayaklanmalarına karşı bir önlem alma ve homojen bir Türk kimliği yaratma amacını taşıyordu. İskân Kanunu, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın deyişiyle, "tek dille konuşan, bir düşünen, aynı hissi taşıyan bir memleket yaratmak"²⁸ için çıkarılmış önemli bir yasaydı. Kanunu, "merkeziyetçi bir bütünleşme manifestosu" olarak tanımlayan Yeğen'e göre kanunun amacı, "Anadolu'nun demografik kompozisyonunun etnik ölçüler uyarınca yeniden düzenlenmesiydi."²⁹ Bu kanuna göre Diyarbakır, "Türk kültürlü nüfusun tekâsüfû [yoğunlaşması] ve Türk kültürüne temsili [asimilasyonu] istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerler"den biriydi.³⁰

Türkiye'deki iskân konusu 5-22 Aralık 1936 tarihlerinde Ankara'da yapılan Umumi Müfettişler toplantısında da yoğun bir şekilde gündeme geldi. Toplantıda, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, iskân ve "temsili" üzerinde önemle durulmasını belirtiyor ve şöyle diyordu:

İskân işleri önemle takip ve tatbik olunacak mesailendir. Bilhassa nüfus miktarlarında Kürt nüfus adedinin tebarüzü aleyhimize kaydolunabilir. Biz suret-i umumiyede bu kadar Kürt sanmıyorduk. Aşağı yukarı 100.000 diyorduk. Ve bunun da temsili şüpheli idi. Çünkü Diyarbakır'a gidiniz, tahsil görmüşü, tüccarı ve esnafı işinde ve evinde hep Kürtçe konuşur. Bu sebeple, temsil ve dil işini kökünden halletmek gerekir. Buna da yalnız Türk halk iskânı tedbiri ile değil, memurumuz, zabıtimiz ve askerlerimiz miktarlarını da nüfusa dahil ederek tam Türkçe konuşur, Türkleri hiç olmazsa müsavî [eşit] ve müvazî [dengeli] miktara getirmek ilk önce lazım bir iştir.³¹

Son bir hatırlatma olarak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bölgenin nüfuzlu ailelerinin Batı vilayetlerine göçürülerek yerle-

28 *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1934; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: IV, c. 23, s. 141.

29 Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2006, s. 137.

30 Bkz. 2510 Sayılı İskân Kanunu (14 Haziran 1934), *Resmî Gazete*, 21 Haziran 1934, No: 2733.

31 Varlık, a.g.e., s. 95.

rine Balkanlardan göçmenlerin getirilmesi, hem bölgenin mülkiyet yapısını ve hem de bölgedeki siyasal-sosyal yapıyı değiştirmeyi hedefliyordu. Ancak, alınan tüm önlemler, söz konusu amaca ulaşmada eksik kalmış, aksine bölgedeki siyasal yapının radikalleşmesine zemin hazırlamış ve siyaset, bölgede bir etnik kimlik arayışının aracı ve temsil alanı olmuştur.³²

Diyarbakır'da göçebe aşiretlerin iskânı

Erken Cumhuriyet döneminde iç ve dış iskân olmak üzere iki farklı iskân uygulaması söz konusuydu. Bu dönemde, dışarıdan getirilerek ülkenin farklı yerlerine iskân edilen mübadiller, muhacirler, mülteciler dış iskân; ülke içindeki istilazedeler, harikzedeler, Çingeneler ve göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi ise iç iskân kapsamına giriyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, her ne kadar yoğun bir şekilde dış iskân uygulanmışsa da, bilhassa Vilayat-ı Şarkiye'de büyük oranda iç iskân da uygulanıyordu. 31 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan 885 sayılı Iskân Kanunu'nda yer alan "dahil-i memleketteki seyyar aşiretlerle alelumum göçebelerin ve sıhhî esbab dolayısıyla nakli icap eden veya ormanlar dahilinde vasıta-i maişetten mahrum bulunan köylerin münasip ve müsait mahallere nakil ve iskânları ve evleri çok dağınık olan bazı köylerin münasip merkezler etrafında teksifi"³³ hükmü, ülke içindeki nüfus politikalarıyla ilgili tasarruf hakkını hükümete tevdi ediyordu.

885 sayılı Iskân Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra devlet, Diyarbakır'da göçebe aşiretleri yerleşik yaşama geçirmeye önem verdi. Diyarbakır valisinin, Dahiliye Vekâleti'nin 25 Aralık 1927 tarihli telgrafına verdiği cevap, Diyarbakır'daki nüfus ve aşiret yapısı hakkında mühim bilgiler içeriyordu. Söz konusu yazıda, valiliğin, Çermik, Ergani Osmaniye'si, Kulp, Lice, Silvan ve merkez kazalarından oluşan Diyarbakır vilayetindeki

32 Rüstem Erkan-Mazhar Bağlı, "Diyarbakır'da Seçmen Davranışı ve Seçmen Davranışının Oluşmasında Yerel Medyanın Rolü", *Selçuk İletişim*, sayı 3-4, s. 188, 2005.

33 Bkz. 885 Sayılı Iskân Kanunu (31 Mayıs 1926), *Resmi Gazete*, 1 Temmuz 1926, No: 409.

aşiretler hakkında tetkiklerde bulunduğu belirtiliyordu. Yapılan tetkiklere binaen Ergani, Kulp, Lice ve Silvan kazalarında iskâna ihtiyacı olan göçebe aşiret olmadığı, buna karşılık Diyarbakır merkez ve Çermik ilçesinde göçebe aşiretlerin mevcut olduğu ve bunların iskân edilmesi gerektiğı ifade ediliyordu. Yazıda, Kepirli ve Şıhbızınlı aşiretlerinin yazları Elazığ vilayetinde kışı ise Çermik kazasında geçirdikleri, toplamda ise 200 hanede 1.142 göçebe nüfusun mevcut olduğu belirtiliyordu.³⁴

Diyarbakır valisi tarafından Dahiliye Vekâleti'ne gönderilen söz konusu yazıda, yukarıda adı ve nüfusu geçen göçebe aşiretlerin, bulundukları yerde emval-i metruke denilen Ermenilerden kalan arazilere yerleştirilmesinin uygun olacağı teklif ediliyordu. Bu doğrultuda, Çermik kazasında bulunan yirmi dört hane ve 1.012 dönüm araziye Kepirli ve Şıhbızınlı aşiretlerinden otuz hanede 180 nüfusun yerleştirilmesi, Behramki ile Seyidhan nahiyeleri civarında bulunan Hadidi, Küfan ve Duderi aşiretlerinden 112 hanede 789 nüfusun ise bu iki nahiyede var olan 7.800 kusur dönüm Ermeni arazisine yerleştirilmesi talep ediliyordu. Ayrıca, Diyarbakır merkeze bağlı Akpınar Köyü'nde bulunan Duderi aşireti, Mardin göçebeleri ve Çingene'lerden yirmi altı hanede 173 kişinin de Akpınar Köyü'ndeki Ermeni emval-i metrukesine iskânlarının mümkün olduğu belirtiliyordu. Geriye kalan aşiretlerin, Ergani, Kulp, Lice ve Silvan kazalarındaki "boş arazilerde" iskânlarının mümkün olabileceğı bildiriliyordu. Son olarak yazıda, mezkûr ilçelerdeki evlerin çoğunun yıkık ve arsa halinde olduğu belirtiliyordu. Bu nedenle bakanlıkça kabul edilen bir formül çerçevesinde her aileye birer ev inşası ile arazi dağıtılması ve bunun da Borçlanma Kanunu'na dayanarak yapılmasının uygun olacağı belirtiliyor ve bölgedeki aşiretlerin ancak bu şekilde yerleşik ve üretici bir hale gelebilecekleri ifade ediliyordu.³⁵

Diyarbakır'da göçebe aşiretler ile ilgili yapılan tetkikler ve çalışmalar neticesinde birçok aşiret yerleşik hayata geçirilmişse de bu sorun günümüze kadar süregelmiştir. Diyarbakır'da-

34 BCA. 272.12/58.157.2.

35 BCA, 272.12/58.157.2.

ki göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi 1940'lı yıllarda devam ediyordu. 1942'de bir tetkik seyahati vesilesiyle Diyarbakır'da bulunan CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esen-dal, hazırladığı raporda, göçebe aşiretlerle ilgili olarak, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'den edindiği bilgilere yer veriyordu. Buna göre, Diyarbakır ve havalisinde hâlâ mühim oranda “gezgin nüfus” mevcut olup, bilhassa Lice ve Kulp'ta gezgin nüfus yoğunluk kazanıyordu. Gezgin nüfusun ortaya çık-masında etkili olan sebepler şunlardı: “[...] Ermenilerden kalan boş yerlerden eyi yerleri bulup oturmak bunları gezginci yaptığı gibi o yıllarda köy başına atılan arazi vergisi de nüfusu çok köylere gidip oturmayı daha hesaplı göstermesi de yer değiştirmeyi mucip olmuş.” Son olarak, Abidin Özmen'in aktardığına göre, gezici nüfusu iskân etmek için kanun çıkarılmışsa da, bu kanunu tatbik edecek memur olmadığından aşiretlerin iskânı konusunda pek başarı sağlanamıyordu.³⁶

Kısacası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında iç iskân kapsamında Diyarbakır'da çok sayıda göçebe aşiret, bilhassa Ermenilerden kalan arazilere yerleştirilerek iskân edilmiştir. Ancak devlet, tüm çalışmalara rağmen bölgedeki ve dolayısıyla Diyarbakır'daki göçebe aşiretlerinin tamamını yerleşik hayata geçirememiş, göçebe aşiretlerin bir kısmı günümüze kadar eski yaşamlarını devam edegelmiştir.

Diyarbakır'a göçmen iskânı

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, Türk dışındaki Müslim ve gayrimüslim unsurlar ulus-devlet için “engel ve tehdit” olarak görüldüğünden, ülkedeki söz konusu unsurlar, başta mübadele ve zorunlu göç olmak üzere, çeşitli yollarla tasfiye edildi. Bu tasfiyenin ilk aşamasını, gayrimüslim nüfusun ülke dışına göçürülmesi ve ülkede minimize bir hale getirilmesi oluşturdu. Gayrimüslim nüfus, 30 Ocak 1923 tarihli *Yunan ve Türk Nüfuslarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme* ile Anadolu'dan göçürülerek Anadolu büyük oranda gayrimüslim unsurlardan rafi-

36 BCA, 490.01/571.2274.1.

ne hale getirildi.³⁷ Ekim 1923'te başlayıp 1924 yılının sonlarına kadar devam eden mübadeleyle Yunanistan'da Batı Trakya dışındaki bölgelerde yaşayan 360 bin Müslüman Türkiye'ye yerleştirilirken,³⁸ buna karşılık Türkiye'de İstanbul haricindeki 150 bin Rum Yunanistan'a yerleştirildi.³⁹ Yunanistan'a gönderilen Rumlar arasında Diyarbakırlı Rumlar da yer alıyordu. Dahiliye Vekâleti tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen 26 Mayıs 1924 tarihli bir yazıda, Yunanistan'a sevkleri için Diyarbakır'da bulunan Rumların tespit edilen programa göre sevklerinin yapılacağı bildiriliyordu.⁴⁰ Elbette, Anadolu'daki Rumların büyük bir kısmının mübadeleye tabi tutulması, Türkiye'deki, etnik ve dinsel homojenleştirmeye ve uluslaştırmaya ivme kazandırdı.⁴¹

Yunanistan'dan gelen mübadiller dışında, Atatürk dönemi olarak ifade edilen 1923-1938 arasındaki dönemde Bulgaristan, Yugoslavya ve Romanya'dan toplam 400 bin küsur⁴² göçmen

37 Mübadeleyle ilgili iki önemli çalışma için bkz. Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2010; İbrahim Erdal, *Mübadele [Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1925)]*, İstanbul, 2006.

38 Mübadillerin yerleştirileceği alanlar on mıntıka olarak belirlenmiş, mübadiller, en fazla Marmara'ya, en az Doğu ve Güneydoğu'ya yerleştirilmiştir. Söz konusu on mıntıka içerisinde Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinden sadece onuncu mıntıkada Ayıntab ve Maraş vilayetleri yer almaktaydı. Bu iki bölgeye toplu yerleştirmeler yapılmamış sadece 5-10 kişilik küçük gruplar yerleştirilmiştir. Bkz. Arı, a.g.e., s. 53, 113.

39 Cevat Geray, "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, c. III, sayı 4, s. 10, Aralık 1970, Türkiye'ye yerleşen mübadil sayısı konusunda farklı rakamlar verildiğini not edelim. Mesela, DİE'ye göre Türkiye'ye gelen mübadil sayısı 456.720 iken *İskân Tarihçesi* kayıtlarına göre bu sayı 499.239'dur. Bkz. Arı, a.g.e., s. 113.

40 BCA, 272.14/76.31.22.

41 Çağaptay, a.g.m., s. 219.

42 Duman, Atatürk döneminde Türkiye'ye gelen göçmenlerin sayısını 410 bin olarak vermektedir. Bkz. Önder Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 43, s. 474, Bahar 2009; Buna karşılık Öksüz 443.764 rakamını vermektedir. Bkz. Hikmet Öksüz, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi [1923-1938]", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 3, sayı 1, 2000, s. 181-185.

Türkiye'ye gelerek belirlenen yerlerde iskân edildi. Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'ye yapılan göçmen akışı ciddi bir oranda azalma gösterdi ve bu durum tek parti iktidarının nihayetine doğru bitme noktasına geldi. 1923-1946 yılları arasında Türkiye'ye 213.771 hanede 859.800 kişi yerleşti ve bunlara toplamda 49.163.000 lira harcandı.⁴³ Yunanistan dışındaki ülkelerden Diyarbakır'a da muhacir ve mülteci iskân ediliyordu. İskân Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen 18 Mayıs 1927 tarihli yazı, bu konuda önemli bilgi vermektedir. Yazıda, Diyarbakır'a Rusya'dan muhacir gelip gelmediği ve vilayetin iskân durumu hakkında bilgi talep ediliyordu. Diyarbakır valiliğinin 25 Mayıs 1927 tarihli cevabi yazısında, Rusya'dan vilayete muhacirin gelmediği, ancak 1339/1923 senesinden sonra mübadele çerçevesinde Kıpti muhacirlerden yetmiş beş ve Yugoslav mültecilerinden otuz olmak üzere toplam 105 hane muhacirin vilayete geldiği belirtiliyordu. Kıptiler şehrin merkezine ve mülhakatına iskân edildikleri halde, otuz beş hanenin muhtelif semtlere firar ettiği, geriye kalan diğer Kıptilerin, bulundukları evleri tahrip ederek arazi haline getirdiklerinden, arazilerinin Maliye Bakanlığı tarafından satıldığı ifade ediliyordu. Yazının devamında, 1341/1925 yılında Yugoslavya'nın Komanova, Palanka ve Köprülü mültecilerinin vilayette boş bulunan hanelerden birer adet verilmek suretiyle iskân edildikleri bildiriliyordu.⁴⁴ Son olarak, İskân Müdüriyeti Umumiyesi tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen 9 ve 18 Haziran 1927 tarihli yazılarda, Diyarbakır'da iskân edilen Yugoslavya muhacir ve mültecilerine verilen emlak ve arazilerin, borçlanma kanununa göre borçlandırılması talep ediliyordu.⁴⁵

Cumhuriyet hükümetleri, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında yaptıkları antlaşmalarla, Balkanlardan Anadolu'ya doğru gerçekleşen Müslüman göçünü teşvik etmiştir. Göçmenler ve mübadiller öncelikle iskân mıntıkalarındaki Rum ve Ermenilerden kalan emval-i metrukelere yerleştirilmiştir. Cumhuriyet'in

43 BİGM, *Nüfus Hareketleri İstatistiği*, Ankara, 1948, s. 279.

44 BCA, 272.12/53.128.7.1.

45 BCA, 272.12/53.128.7.

ilk yıllarında Türkiye'ye gelen göçmenler en fazla Marmara ve İç Anadolu'ya yerleştirilirken [% 71,7], en az Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya [% 5,9] yerleştirilmiştir.⁴⁶ Anadolu'ya gelen ve Türk olmayan Müslüman göçmenler Türklerin arasına yerleştirilerek etnik yoğunlukları azaltılmaya çalışılmıştır.⁴⁷ Erken Cumhuriyet döneminde Balkanlar ve Kafkaslardan Türkiye'ye göç etmiş göçmenler, aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu yurdun çeşitli mıntıkalarına iskân edilmiştir.⁴⁸ Mesela, 29 Ocak 1936 ve 12 Haziran 1936 tarihlerindeki Bakanlar Kurulu kararlarıyla Balkanlardan gelecek yirmi beş bin göçmenin Orta Anadolu, Ege, Akdeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde, aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu yirmi vilayete yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁹ Yine, 1937 yılında Türkiye'ye gelen yirmi altı bin göçmenden büyük bir bölümü Batı Anadolu vilayetlerine yerleştirilirken, geriye kalan küçük bir nüfus ise Orta Anadolu ve Diyarbakır'a sevk edilmiştir.⁵⁰ Özetle, Balkan ülkelerinden gelen göçmenler ilk dönemlerde daha ziyade Trakya bölgesine ve Batı illerine yerleştirilmişse de, 1930'lu yılların ikinci yarısında ise Kürt nüfusun yoğun olduğu Vilayat-ı Şarkiye'ye yerleştirilmiştir. Şüphesiz bunun temel gerekçesi, bölgede Türkçe konuşan nüfusu arttırarak Türkleşmeyi hızlandırmaktı.

Belirtilmesi gereken önemli bir husus da, Diyarbakır'a yerleştirilen göçmenlerin bölgedeki iktisadi faaliyetlere yabancı olmayanlardan olmasına dikkat edilmiştir. Mesela, Mübadele İmar ve İskân vekâleti tarafından İstanbul İskân Müdüriyeti'ne gönderilen 6 Aralık 1923 tarihli yazıda, İstanbul'a gelecek mübadele haricindeki göçmenler arasından Diyarbakır'a demirci ve doğramacı ustalar gönderilmesi talep ediliyordu.⁵¹ Yine, üçüncü ordu müfettişi Cevad Bey'in, 20 Temmuz 1924'te Er-

46 Türkiye'ye getirilen göçmenlerin illere ve bölgelere göre dağılımı için bkz. Ge-
ray, a.g.m., s. 18-21.

47 Çağaptay, a.g.m., s. 224, 234-235.

48 Öksüz, a.g.m., s. 181-185.

49 BCA, 030.18.1.2/65.50.14.

50 *Ulus*, 6 Haziran 1937.

51 BCA, 272.11/16.70.5.

kan-ı Harbiye-i Umumiye-i Riyaseti'ne göndermiş olduğu yazı da, bu kabildendir. Yazıda, Cihan Harbi öncesinde bir kaza merkezi olan Kulp'un iktisadi açıdan zengin bir yerleşim yeri olduğu, ancak harp sonrasında kazanın eski önemini kaybettiği ve tam anlamıyla bir harabeye döndüğü belirtilerek, kazada birkaç Azeri muhacirle, var olan memurların bulabildikleri evlere sığındıkları ifade ediliyordu. Yazıda, yörenin iktisadi açıdan önemli bir mevki ve gelişmeye müsait olduğunu belirten Cevad Bey, bölgeye özellikle bahçecilikten, dutçuluktan ve ipekçilikten anlayan muhacir gönderilmesinin yörenin iktisadi gelişimini sağlaması açısından elzem olduğuna dikkat çekiyordu.⁵²

Cumhuriyet'in ilk yıllarında benimsenen politikalardan biri de, Ermenilerden kalan emval-i metrukeyi "kamulaştırmak" ve Türkçe konuşan göçmenlerin iskânına açmak olmuştur. Diyarbakır vilayetine gönderilen 5 Nisan 1924 tarihli yazı, Diyarbakır'a gelecek muhacirler için derhal tahliye edilmek şartıyla, emval-i metruke kiralamanın uygun olacağını belirtmesi, bu kabildendir.⁵³ Daha da önemlisi, Kemalist elitlere göre, emval-i metrukeye Türk göçmen iskân edilmesi, "Kürt meselesinin halli" anlamına geliyordu. Bu bağlamda, TBMM başkanı Abdulhalık Bey [Renda], 1 Ağustos 1341 [1925] tarihinde Başvekil İsmet Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, Diyarbakır, Sirt, Bitlis, Van ve Muş'ta emval-i metrukeden olan arazilerin satılmaması ve Ermenilerden kalan köylere Türk muhacirlerin yerleştirilmesi ile "Kürt meselesinin hallolunacağı"nı ifade ediyordu.⁵⁴ Bunun yanı sıra, Diyarbakır'daki emval-i metruke kamu kuruluşlarına da tahsis ediliyordu. 5 Ağustos 1925 tarihli bir yazıda Diyarbakır'ın Çarıklı köyündeki emval-i metrukeden sayılan arazinin yedinci Kolordu istihkâm ve Köprücü kıtasına terk edilmesi isteniyordu.⁵⁵ Yine, Diyarbakır valiliğine gönderilen 8 Haziran 1927 tarihli bir yazıda, Diyarbakır'ın Fatih Paşa

52 BCA, 030.10/45.291.27

53 BCA, 272.11/17.81.2.

54 BCA, 030.10/80.529.20.

55 BCA, 030.18.1.1/15.49.3.

mahallesindeki emval-i metrukeden iki binanın polis karakolu olarak kullanılmasına izin veriliyordu.⁵⁶ Tüm bunların dışında, TBMM'de 31 Mayıs 1926 tarihinde kabul edilen 882 sayılı kanunla, Ermeni suikast komitacıları tarafından öldürülen kişilerin ailelerine Ermeni emval-i metrukesinden mülk verilmesi karara bağlanıyordu.⁵⁷ Bu kanun mucibince, 21 Ağustos 1928 tarihli kararname ile Diyarbakır eski valisi Doktor Reşid Bey'in eşi Mazlume Hanım'a İstanbul'da Ermeni metrukâtından ancak bir daire tahsis edilebileceği,⁵⁸ emval-i metrukenin Ermeni tehcirinde yer almış kişilere veya akrabalarına da verildiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.⁵⁹

Bunların dışında, Diyarbakır'da mübadeleye tabi olmayan kişilerden kalan arazi ve malların, Doğu'dan gelecek göçmen ve mültecilerin iskânı için özel idare adına satıldığını görüyoruz. Bu bağlamda, 5 Mart 1927 tarihli kararnameyle, Diyarbakır'da mübadeleye tabi olmayan Menpasyan Ohannes oğullarından metruk ve birbirine bitişik bulunan on sekiz, yirmi bir ve yirmi beş numaralı üç hanenin tahmini bedeli olan beş bin lira bedel karşılığında özel idareye satılmıştır.⁶⁰

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren 1924 yılında 127, 1925'te yetmiş beş, 1926'da on altı, 1927'de seksen ve 1928'de 186 olmak üzere Diyarbakır'da toplam 484 göçmen ve mübadil iskân edildi.⁶¹ Ayrıca, Yunanistan'la imzalanan mübadele antlaşmasından sonra mübadillerden üç hanede sekiz nü-

56 BCA, 030.18.1.1 /24.37.5.

57 Bkz. "Ermeni Suikast Komiteleri Tarafından Şehit Edilen veya Bu Uğurda Suveri Muhtelifle İle Dışarı Gadrolan Ricalin Ailelerine Verilecek Emlâk ve Arazi Hakkında Kanun", *Resmi Gazete*, 27 Haziran 1926, No: 405.

58 BCA, 272.11/23.124.20.

59 Söz konusu kanun gereği Ermeni mallarından istifade edecek aileler arasında eski Diyarbakır valisi Doktor Reşid Bey dışında Talat, Cemal ve Sait Halim Paşalar, Cemal Azmi, Bahattin Şakir, Cemal Paşa'nın yaverleri Süreyya ve Nusret Beyler, Muş Mutasarrıfı Servet Bey, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey ve Erzincanlı Hafız Abdullah Bey'in aileleri yer almaktadır. Bkz. *Resmi Gazete*, 27 Haziran 1926, No: 405.

60 BCA, 030.18.1.1/23.12.17.

61 TCBIUM, *Istatistik Yıllığı 1929*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 929, s. 64; TCBIUM, *Istatistik II Yıllığı 1930*, s. 100.

fus Diyarbakır'a yerleştirildi. Diyarbakır'a yerleştirilen mübaddillere iki adet ev, dört adet dükkân ve 296 dönüm toprak verildi.⁶²

1920'li yıllar boyunca Diyarbakır'da sınırlı sayıda bir iskân söz konusu olmuşsa da, 1930 ve 1940'lı yıllarda Diyarbakır'ın büyük oranda göçmen ve iskân mahalli haline geldiği görülmektedir. Özellikle, 1929 yılında çıkarılan 1505 sayılı kanunla⁶³ Diyarbakır'da çiftçiye toprak dağıtımı yapıldı, ayrıca Diyarbakır'daki muhacir ve mülteciler belirli bölgelere iskân edildi. Bilhassa, 1930'lu yılların başında Diyarbakır'a iskân edilen göçmen sayısında önemli bir artış oldu. 1935 yılında Dahiliye Vekâleti'ne bağlı Nüfus Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan dört yıllık iskân çalışma raporu, bunu göstermektedir. Raporu göre, Diyarbakır'da yapılan arazi dağıtımı ve göçmen iskânı şu şekilde özetlenebilir:

1505 sayılı kanun gereği hazine adına kayıtlı topraklarla metruk araziden olmak üzere 25.620 dönüm toprak, 120 ayrı aileden 498 çiftçiye dağıtılmıştır. Ayrıca on dokuz köyde 57.242 dönüm arazi bedeli olan 31.018 lira sahipleri adına bankaya yatırılmıştır. 1931 yılında toplam 230 kişiye tapu verilmiştir. 1505 sayılı kanunla istimlak olunan araziden 14.565 dönüm ve hazineye ait araziden 13.251 dönüm olmak üzere toplam 27.616 dönüm arazi, toprağa muhtaç 952 nüfuslu 193 aileye dağıtılmıştır. Ayrıca muhacirlere altmış beş geçici tasarruf vesikası ve doksan dokuz tapu senedi verilmiştir. 1932 yılında Diyarbakır merkezde muhacirler için yirmi bir, İrincil Köyü'nde bir ev satın alınmış ve Kıtırbil Köyü'nde üçer odalı yirmi üç adet ev yapılmıştır. Ayrıca, Kıtırbil Köyü'nde 476 dönüm arazi istimlak edilerek kırk altı haneden müteşekkil 166 nüfuslu Romanya muhacirlerine verilmiştir. 1933 yılında Romanya'dan yirmi üç hanede seksen altı, Bulgaristan'dan sekiz hanede yirmi dört, Yugoslavya'dan yirmi dört hanede seksen

62 Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı* (1923-1961), Ankara, 1962, Ek Tablo: 5.

63 1505 Nolu Şark Menatıkı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun (8 Haziran 1929), *Resmi Gazete*, 11 Haziran 1929, No: 1213.

dört, Halep'ten iki hanede yedi ve Revan'dan bir hanede dokuz göçmen olmak üzere toplamda ellisekiz hanede 210 göçmen Diyarbakır vilayetine yerleştirilmiştir. Muhacirler iskân edildikten sonra tüm iaşeleri verilerek, her aileye gerekli arazi dağıtımı yapılmıştır. 1934 yılında ise Diyarbakır vilayetine gelen ve iskân edilen göçmen sayısı elli dokuz hanede 288 kişidir. Söz konusu muhacirlerin otuz hanede 136 kişi Kabi Köyü'ne, on hanede otuz dört nüfus Silvan kazasının Şimşim Köyü'ne, iki hanede sekiz nüfus İrnikir köyüne ve dört hanede yirmi dokuz nüfus da vilayet merkezine yerleştirilmiştir. Göçmenlere toplam 4.973 dekar toprak dağıtılmış ve tapuların çıkarılması için gerekli çalışmalara başlanmıştır. Yine aynı yıl içerisinde hazineye ait araziden 80.592 dönüm arazi muhtaç olan yerli çiftçiler ile muhacir ve mültecilere dağıtılmıştır.⁶⁴

Bunların dışında, 1933-1934 yıllarında Diyarbakır merkeze bağlı Kıtırbil ve Kabi köyleri yakınında elli altı adet ev yaptırılarak Bulgaristan ve Romanya'dan gelen göçmenler iskân edildi. Kıtırbil Köyü'nde kırk beş hanede 160 ve Kabi Köyü'nde kırk dört hanede 175 göçmen yerleştirildi. Ayrıca İrincil Köyü'ne on beş hanede altmış altı İranlı mülteci, Silvan kazasının Şimşim Köyü'nde yirmi hanede altmış iki nüfuslu Azerbaycan mülteci si iskân edildi.⁶⁵

1930-1934 yılları arasında Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Rusya ve Kudüs'ten getirilen muhacir ve mülteciler için Diyarbakır'da birçok köy ve mahalle inşa edildi. Beysanoğlu, resmi verilere göre 1930-1934 yılları arasında Diyarbakır'da 4.700 göçmen ve mültecinin iskân edildiğini ve bunlara 54.769 dönüm arazi dağıtıldığını belirtir. Buna göre 461 hanedeki 1.903 nüfus merkeze bağlı Abbas, Karabaş, Kabi, Köprübaşı, Matrani, Şemami, Tavuklu ve Yeniköy adlı sekiz köye yerleştirildi. 535 hanedeki 1.926 nüfus Bismil merkez ve Bismil'e bağlı Ambar, Çöltepe, Göksu, Mollafeyyaz, Salât ve Ulam adlı köylere yerleştirildi. 159 hanede 612 nüfus Çınar merkez ve ilçeye bağlı Beş-

64 Bkz. Dahiliye Vekilliği Nüfus Umum Müdürlüğü, *Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yılda Yapılacak İşler Hülasesi*, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1935.

65 Bkz. Güneyoğlu *Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 358.

pınar Köyü'ne, geriye kalan elli iki hanede 259 nüfus da Ergani ilçesine ve ilçeye bağlı Harbetu Köyü'ne yiskan edildi.⁶⁶

Tüm bu verilerden anlaşılacağı üzere 1928-1934 yılları arasında başta Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya olmak üzere Rusya, Suriye ve Ermenistan'dan da muhacir getirilerek Diyarbakır'ın çeşitli mevkillerine yerleştirilmiş ve muhacirlere gerekli iâşe ve arazi dağıtılarak muhacirlerin üretici duruma gelmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Dahiliye vekili Şükrü Kaya imzasıyla 22 Ocak 1930 tarihinde Başvekâlet'e gönderilen yazıda, 1505 sayılı kanun mucibince köylülere arazi dağıtımının yapıldığı ve bunun, çiftçiler arasında büyük bir heyecana yol açtığı belirtiliyordu. Yazının devamında, yapılan toprak dağıtımı münasebetiyle Diyarbakır'daki çiftçilerin Cumhuriyet hükûmetine karşı minnet ve şükran hissiyatlarını telgraflarla vekâlete bildirdikleri ifade ediliyordu.⁶⁷ Ancak hem muhacirlere, hem de yerli halka yapılan arazi dağıtımında "yolsuzluk" yapıldığı ve ihtiyacı olan herkese toprak dağıtılmadığı da iddia ediliyordu. Dönemin İktisat vekili Celal Bayar, bölgeye yaptığı ziyarette bu duruma dikkat çekiyordu: "Vaktiyle yapılmış arazi dağıtımının bir kısmında bazı yolsuzluklar olduğu iddia ediliyor. Diyarbakır'e gelirken bir köy halkıyla görüştüm. Bir kısmına 150 dönüm arazi dağıtılmış ve bir kısmı da mahrum bırakılmıştır. Farklı muamele yapıldığı anlaşılıyor."⁶⁸

1935 yılında Diyarbakır Halkevi tarafından yayınlanan Diyarbakır'e Bir Bakış adlı eserde, valiliğin göçmen işlerinin tamamlandığı, gelen göçmenlerin köylere yerleştirildiği, kendilerine ev dahil her türlü yardımda bulunulduğu ve göçmenlerin tamamen müstahsil hale geldiği belirtiliyordu.⁶⁹

1937-1938 Dersim olaylarından dolayı Vilayat-ı Şarkîye'ye büyük oranda göçmen yerleştirildi. Söz konusu yıllarda Diyar-

66 Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, Şehir Matbaası, İstanbul, 1962, s. 62-63.

67 BCA, 030.10/81.530.14.

68 Celal Bayar, *Şark Raporu*, Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 65.

69 *Diyarbakır'e Bir Bakış: Cumhuriyet'in Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakır'e Yeni Bir Hayat Getirdi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1935, s. 6.

bakır'a da büyük bir göçmen nüfus iskân edildi. 1937'de Bulgaristan'dan gelen 300 hanede 1.157 nüfus merkez, Bismil, Silvan ve Ergani kazalarına geçici olarak yerleştirildi, merkez, Ergani ve Silvan kazalarındaki göçmenlere toprak dağıtıldı. 1938 yılında Ergani kazasında on beş, kazaya bağlı Erbatur Köyü'nde otuz beş, Diyarbakır merkez Karabaş Köyü'nde elli, Kabi ve Kıtırbil köylerinde on sekiz, Bismil'de yetmiş beş, Bismil ilçesine bağlı Mahmatlı mevkiinde 105 olmak üzere toplamda 298 ev inşa edilerek göçmenler "kat'i bir surette" iskân edildi. Göçmenlere ev ve toprak dışında ziraat ve hayvancılık alanında yardım yapıldı.⁷⁰ 8 Kasım 1938 tarihli *Ulus* gazetesinin haberine göre, 1939 yılı içinde iskân programının daha kapsamlı bir şekilde uygulanarak vilayette on bin göçmen yerleştirilmesi için çalışmalar yapıldığı ifade ediliyordu.⁷¹

1930'lu yıllarda uygulanan politikalarla Diyarbakır, bir iskân mahalli haline gelmiştir. Göçmenler için Diyarbakır'ın Kabi Köyü'nde on iki, Dicle kıyısında otuz dört, Karabaş Köyü'nde elli, Anbar Çayı kıyısında Özmen Köyü'nde 105, Bismil merkezinde Altıok konutları adıyla yetmiş beş, Ergani ilçesinin Harbato köyünde otuz beş, Osmaniye [Ergani] ilçe merkezinde on beş, Silvan'ın Şımşım Köyü'nde beş olmak üzere Diyarbakır'da toplam 331 konut inşa edildi ve konutlar göçmenlere tahsis edildi. Bismil, Çermik, Eğil, Osmaniye ve Silvan ilçeleri dahilinde hükümet tarafından 200 konut istimlak yoluyla göçmenlere verildi. Tüm bunların dışında 1938 yılı içinde Diyarbakır'a gelmesi beklenen göçmenler için de 2.143 göçmen konutu için hazırlıklara başlandı.⁷²

Özetlemek gerekirse, 1923-1928 yılları arasında Diyarbakır'a 484 göçmen iskân edilirken, 1928-1937 yılları arasında on yıllık sürede ise 1.854 göçmen ve 1.071 mülteci olmak üzere 2.925 kişi iskân edildi.⁷³ Bu durumda 1923-1937 yılları ara-

70 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 358-359.

71 *Ulus*, 8 Kasım 1938.

72 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır, 1938, s. 106-107.

73 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 357.

sındaki on beş yıllık sürede Diyarbakır'a 3.409 kişi iskân edilmiştir.

1939 yılında göçmen ve iskân çalışmaları hız kazandı ve kapsamlı bir iskân politikası yürütülmeye başlandı. Bunun bir neticesi olarak, 1939'da Bulgaristan'dan gelen 115 hanede 283 göçmen Diyarbakır'daki göçmen köylerine yerleştirildi.⁷⁴ 1940 yılında Diyarbakır Karaköprü'de elli adet göçmen evinin yapımına başlandı.⁷⁵ *Vatan* gazetesinin bir haberine göre Diyarbakır İskân Müdürlüğü, merkez Postoğlu Köyü'nde 110 ve Şemami Köyü'nde 120 olmak üzere toplam 230 göçmen evinin yaptırılacağını bildiriyordu.⁷⁶ 1942 yılında müteahhitler Ahmet Durak, Muzaffer Sevüktekin, Necmi Önen, Ethem Ersoy ve Sait Kelekçi tarafından Diyarbakır'da yaptırılmakta olan 282 göçmen evinin kar, yağmur ve diğer nedenlerden dolayı zamanında bitirilememesi üzerine anlaşma süresi 20 Ağustos 1942 tarihine kadar cezasız uzatıldı.⁷⁷

1950 yılına gelindiğinde iskân işleri az da olsa devam ediyordu. Diyarbakır merkez ilçede devlete ait olduğu tespit edilen yirmi beş bin dönüm araziden yirmi bin dönümü dokuz köy halkına dağıtıldı. Bu dağıtımda merkez ilçenin Satı ve Tilali köyleri merkez kabul edildi ve buralara davet edilen köylülere vali Kemal Hadımlı tarafından arazilerin tapuları verildi.⁷⁸

1940'lı yılların ilk yarısında Diyarbakır'da iskân çalışmaları devam etmekle birlikte iskân faaliyetleri, CHP yöneticileri tarafından yetersiz bulunuyordu. 1942 sonbaharında bölgeyi gezen CHP Genel Sekreteri M. Şevket Esendal, bölgede muhacir iskânının yetersiz olduğunu belirterek Bismil'de kendisini karşılayan kalabalık halk kitlesi arasında yalnız bir göçmenin olmasını "tuhaf" olarak nitelendiriyordu. Bu nedenle Esendal, Bismil'den Sinan İstasyonu'na kadar olan bölgede yerli ve

74 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 358-359.

75 BCA, 272.11/25.136.8.

76 *Vatan*, 13 Ağustos 1941.

77 BCA, 030.10/124.882.2.

78 *Ulus*, 10 Mayıs 1950.

muhaçir Türk nüfus iskân etmenin “çok iyi bir iş” olacağını ifade ediyordu:

Bismil’den Sinan’a kadar bu Türkler oturup yerleşmiş olsalardı çok eyi bir iş olurdu. Yeniden oralara muhaçir oturtmak için işi yeni baştan inceletmeli. Yurdumuz içinde toprağı olmyan adamlardan isteyenler olur ise oralara oturtulabilirler. Bunun da faydalı olacağını sanırım. Bu adamlara da dışarıdan gelmiş göçmenler gibi yardım edilebilmez mi diye düşünürüm.⁷⁹

Göçmenler için daha ziyade yeni köyler kurularak borçlandırma esasına göre konut inşa ediliyordu. Diyarbakır’da inşa edilen konutlar, coğrafi koşullardan dolayı Batı’da inşa edilen konutlardan mimari açıdan farklıydı. Şarktaki konutlar iki katlı olup, ahır ve samanlık evlere bitişik bir şekilde inşa ediliyordu.⁸⁰ Diyarbakır vilayetinde göçmenlerin yerleştirildiğı Ambar, Beşpınar, Çöltepe, Göksu, Harbetu, Karabaş, Köprübaşı, Salat, Ulam ve Yeniköy göçmenler için kurulmuş köyler iken, göçmenlerin iskân edildiğı diğer köylerde ise göçmenlere ait mahalleler kurularak göçmenlerin iskânı sağlanmıştı. Göçmenlerin başta konut olmak üzere gıda, yakacak ve diğer maişetleri devlet tarafından karşılanıyordu. Ayrıca, göçmen köylerinde görevlendirilen doktor ve sağlık memurları bulaşıcı hastalıklarla mücadelede önlemler alarak göçmenlerin sağlık koşulları iyileştirilmeye çalışılıyordu.⁸¹

Konut sorunu ile birlikte çözüme kavuşturulması gereken en önemli sorun göçmenlerin üretici hale getirilmesi hususuydu. Bu doğrultuda Diyarbakır’da iskân edilen göçmenlerin çoğu çiftçi olduğundan bunlara tarım arazisi dağıtıldı ve göçmenlerin üretici duruma getirilmesi amaçlandı. Bunu gerçekleştirmek için göçmenlere tohum, pulluk, zirai araç, çift ve koşum hayvanları veriliyordu. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Hulusi Alataş imzasıyla 11 Kasım 1942 tarihinde Başvekâlet’e gönderilen yazıda, hem ülke üretimini arttırmak, hem

79 BCA, 490.01/571.2274.1

80 Cumhuriyet, 7 Mart 1938.

81 BCA, 030.10/116.810.7.

de çiftçilerin ileride sefaletе düşmemeleri için Diyarbakır'daki göçmenlerin 1.500 ton tohumluk buğday ihtiyacının Toprak Mahsulleri Ofisi'nden alınmasıyla ilgili talep yer alıyordu. Bakanlığın tohumluk buğday talebi 18 Kasım 1942 tarihinde toplanan Bakanlar Kurulu'nda görüşüldü. 23 Kasım 1942 tarihinde Başvekâlet'ten Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti ile Ziraat Vekâleti'ne gönderilen yazıda, Bakanlar Kurulu toplantısında vilayet şartlarına uygun tohumluk tedarikine imkân olmadığı ve Diyarbakır'da süne hastalığının yaygın olması hasebiyle buğday ekiminden istenen neticenin alınamayacağı ifade ediliyordu. Bu nedenlerden ötürü, ilkbaharda Ziraat Vekâleti aracılığıyla Diyarbakır havalisinde bulunan muhacirlere ihtiyaçları oranında ekim için buğday yerine akdarı tohumu dağıtılacağı belirtiliyordu.⁸²

Diyarbakır'a yerleştirilecek göçmenler konusunda TBMM'de önemli tartışmalar yaşanıyordu. Bir fikir vermesi açısından bazı tartışmaları buraya almakta yarar görmekteyiz. Diyarbakır milletvekili Kazım Sevüktekin, 24 Mayıs 1939 tarihinde yapılan Sıhhat ve İçtimai Muavenet bütçesi görüşmelerinde bakan Hulusi Alataş'a yönelttiği soru önergesinde, Bulgaristan ve Romanya'dan gelecek muhacirlerin Diyarbakır'da iskân edilmeleri ile ilgili bakanlığın ve hükümetin herhangi bir çalışmasının olup olmadığını soruyordu. Sevüktekin, soru önergesinin devamında, Diyarbakır'ın mümbit ve mahsuldar araziye sahip olduğunu, şimendiferle bağlı boş arazisine muhacir iskânının "millî, iktisadî ve askerî" nedenlerden dolayı çok yararlı olacağını belirtiyordu. Sıhhat ve İçtimai Muavenet vekili Dr. Hulusi Alataş tarafından verilen cevapta, Bulgaristan'dan getirilecek muhacirlerin Diyarbakır'a da yerleştirilmesi işinin hükümetçe planlandığını ve bu işin Erkânı Harbiye, Milli Müdafaa ve Dahiliye ile yapılan görüşmeler neticesinde varılan ortak fikir doğrultusunda karara bağlandığını ifade ediyordu. Ayrıca, Alataş, muhacirlerin özellikle demiryolları güzergâhı boyunca iskân edileceklerinin altını çiziyordu.⁸³

82 BCA, 030.10/81.532.11.

83 TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: VI, c. 2, s. 234-237.

Kazım Sevüktekin, söz konusu soru önergesinden dört yıl sonra 1943 yılında ikinci kez Meclis'te Diyarbakır'daki muhacirler hakkında soru önergesi verdi. 1943 yılı Sıhhat ve İçtimai Muavenet bütçesi görüşmelerinde, Sevüktekin, devletin, politik ve askerî düşüncelerle uygulamaya koyduğu iskân politikasıyla, yabancı ülkelerden getirilen göçmenlerden on bine yakınının Diyarbakır'a yerleştirildiğini, ilde en büyüğü 250 ve en küçüğü elli haneden müteşekkil köylerin inşa edilerek muhacirlerin iskânı için iki milyon lira para harcandığını belirtiyordu. Devamında, Sevüktekin, Diyarbakır'da sıtmanın yaygın olduğunu, sıtma ile mücadele için gerekli olan sağlık malzemesinin yeterli olmadığını ve bu durumun da sıtmanın etki alanını genişlettiğini ve büyük zararlara yol açtığını söylüyordu. Ayrıca, Sevüktekin, Diyarbakır'da sıtma ve kuraklığın yaygın olması nedeniyle göçmenlerin büyük bir kısmının Batı Anadolu'daki şehir ve kasabalara yerleştiğini ifade ediyordu. Bu bilgilerden sonra Sevüktekin, Diyarbakır'daki göçmenler arasındaki ölüm oranlarını ve bunların geride bırakmış olduğu arazi ve evlerine yönelik uygulamanın ne olacağı konusunda, Sıhhat ve İçtimai Muavenet vekilinden cevap istemiştir.⁸⁴

Sıhhat ve İçtimai Muavenet vekili Hulusi Alataş tarafından verilen cevapta, Diyarbakır'a iskân edilen muhacirler arasında ölüm oranının endişe edilir bir düzeyde olmadığı, muhacirlerin yeni iskân bölgesine uyum sağlamadıklarından dolayı ortaya sorunlar çıktığı ve bu sorunlar yüzünden ölüm oranının yerli halka göre biraz fazla olduğu söyleniyordu. Bakan, bazı muhacirlerin evlerini bırakıp gitmesinin hastalıktan değil, içerisinde bulundukları iktisadi zorluklardan kaynaklandığını ileri sürerek, Diyarbakır'da süne haşeresi nedeniyle ekimin az olmasının muhacirleri başka vilayetlere gitmeye mecbur bıraktığını ifade ediyordu. Hükümet olarak da buna izin vermek zorunda kaldıklarını, ancak alınan tedbirler neticesinde muhacirlerin peyderpey geri döndüğünü belirten Alataş, terk edilen muhacir ev ve arazilerinin bekçi ve muhtarlar vasıtasıyla korunduğunu, geri dönmesinden ümit kesi-

84 TBMM Tutanak Dergisi, Devre: VII, c. 2, s. 207.

len muhacirlerin evlerine başka muhacirlerin yerleştirildiğini söylüyordu.⁸⁵

Diyarbakır'a yerleştirilen muhacirler hakkında 1948 yılında da TBMM'de soru önergesi verildiğini görmekteyiz. Diyarbakır milletvekili Osman Ocak, Diyarbakır ve dolaylarına yerleştirilen göçmenlerin durumu ile 1505,⁸⁶ 2510⁸⁷ ve 5098⁸⁸ sayılı kanunların uygulanması ve toprak dağıtımı işleri hakkında yedi sorudan oluşan yazılı önerge verdi. Osman Ocak, Bakan'a göçmenlerle ilgili şu yedi soruyu yöneltti: 1. Diyarbakır ve havalisine yerleştirilen göçmenlere ne kadar toprak dağıtılmıştır. Devletin destekleri neticesinde göçmenler üretici bir duruma gelmişler midir? 2. Göçmenler için kaç köyde kaç ev yapılmıştır, bu evlerin hepsi meskûn mudur? Meskûn olmayan var ise yıkılmaktan muhafazaları temin edilmekte midir? 3. Diyarbakır ve havalisinde 2510 ve 1505 sayılı kanunlara göre ne miktar toprak alınmıştır, alınan topraklar tamamen dağıtılmış mıdır? 4. 1505 sayılı kanunla istimlak edilerek hazine adına tescil edilen topraklardan halen halka dağıtılmayan araziler kimlerin elindedir? 5. 2510 sayılı kanun gereğince Garp illerine nakledilip 5098 sayılı kanuna göre yerlerine dönmüş bulunan eşhasa ait olup da istimlak edilmeden ve tasfiyesi yapılmadan dağıtılan toprak var mıdır, varsa ne miktardır, bunlar için ne düşünülmektedir? 6. İstimlak ve tevzi işlerine ait Danıştay'da birçok dava bulunduğu ve bunların birçoğunun toprak sahibi lehine hükme bağlandığını duymaktayız. Böyle olduğuna göre yapılan muamele nedir? 7. Genel itibariyle pek karışık bir durumda ve kısmen halkın aleyhine ve zararına olan toprak dağıtımı ve iskân işlerinin düzeltilmesi için ne gibi çareler düşünülmektedir?⁸⁹

85 TBMM Tutanak Dergisi, Devre: VII, c. 2, s. 213.

86 Bkz. "1505 Nolu Şark Menatıkı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun", (8 Haziran 1929), *Resmi Gazete*, 11 Haziran 1929, No: 1213.

87 Bkz. "2510 Sayılı İskân Kanunu", *Resmi Gazete*, 21 Haziran 1934, No: 2733.

88 Bkz. "İskân Kanununun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar İlavetine Dair Kanun", *Resmi Gazete*, 24 Haziran 1947, No: 6640.

89 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, c. 14, s. 347-348.

Söz konusu soru önergesine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Kemali Bayazıt, 29 Aralık 1948'de sözlü cevap verdi. Bu sorulara verilen cevaplarda muhacirlerin durumuyla ilgili detaylı bilgi yer almaktadır. Birinci soruya verilen cevapta, 1936 yılında dört Umumi Müfettiş ve bölge valilerinin katılımıyla Doğu ve Güneydoğu illerine yapılacak iskân isleri için altı yıllık bir programın hazırlandığı, bu programın ilk ve en önemli uygulama alanının Diyarbakır olduğu ifade ediliyordu. Kemali Bayazıt, Diyarbakır vilayetine yerleştirilen göçmenlere 1938-1942 yılları arasında 85.611 dekar toprak dağıtıldığını, 1937-1939 yılları arasında Diyarbakır'ın Bismil, Çınar ve Ergani ilçelerinde; Bulgaristan ve Romanya'dan getirilen 1.363 hanede 5.452 nüfus göçmenin iskân edildiğini ve bunların konut, arazi, tüm zirai araç ve malzemeleri tamamen devlet tarafından karşılanarak göçmenlerin üretici bir duruma geldiklerini söylüyordu. Bayezit, konuşmasına şöyle devam ediyordu: 1941 ve 1942 yıllarında meydana gelen kuraklık ve süne haşeresi yüzünden göçmenler çok büyük sıkıntılara duçar olmuşlardır. Bu sebeplerden ötürü göçmenlerin önemli bir kısmı zorunlu olarak yerlerini terk ederek Eskişehir, Kocaeli ve Konya ile ülkenin değişik yerlerine yerleşmişlerdir. 1943 yılında hükümet, muhacirlerin maruz kaldığı sorunları ortadan kaldırmak için teşebbüsle bulunmuş ve göçmenleri Doğu illerine iskân etme politikasını devam ettirmiştir. Bu politikanın bir devamı olarak Doğu'da çeşitli nedenlerle ayrılıp Batı vilayetlerine yerleşen göçmenlerin tekrar geriye gelmeleri sağlanmıştır. Bu göçmenlerin masrafları tamamen *İskân Teşkilatı* tarafından tedarik edilmiştir. Diyarbakır'da iskân edilen 1.176 hane ve 4.374 nüfusun ise iktisadi açıdan yerli halkla eşit bir seviyeye geldiği ve hatta bazı yerlerde göçmenlerin, yerli halktan daha iyi bir konumda olduğu ifade edilmiştir. Tüm bunlara rağmen Diyarbakır'dan Batı illerine giden ailelerden 187 hane geri dönmemiştir. Bakan Kemali Bayazıt, Diyarbakır'da iskân edilen göçmenlere ev yapılması, çift hayvanı ve diğer malzemelerinin satın alınması ve muhacirlerin üretici bir duruma gelmeleri için iskân bütçesinden 1937-1945 yılları arasında 1.613.173 liralık harcama yapıldığını ifa-

de etmiştir. Muhacirlere yapılan harcamaların kişi başına düşen miktarı 370 liradır. Muhacirler, artık memleketin üretimine katkıda bulunup, devlete ait borçlarını ödeyebilecek bir duruma gelmiştir.

Kemali Bayazıt, ikinci soruya verdiği cevapta, Diyarbakır vilayeti genelinde göçmenlere Diyarbakır merkez ilçesi dahilinde sekiz köyde 755, Bismil ilçesinde yedi köyde 769, Çınar ilçesinde iki köyde 173 ve Ergani ilçesinde iki ayrı yerde elli olmak üzere toplam 1.747 konut yapıldığını ve kurulan köylerin hepsinde birer ilkokul inşa edildiğini ifade etmiştir. Bakan, 1936 yılında kararlaştırılan “Şark iskân programı” gereğince Diyarbakır’da iskân edilecek göçmenler için gerekli olan evlerin önceden inşa edilmesine karar verildiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda, 1939 yılında merkez ilçesine bağlı Şemami Köyü’nde 114 hane ve Bismil’e bağlı Mollafeyyaz Köyü’nde doksan yedi hane olmak üzere toplamda 211 haneden oluşan iki köy kurulmuştur. Ancak 1939 yılında İkinci Dünya Savaşı’nın çıkması üzerine Romanya ile imzalanan antlaşmanın uygulanamaması ve Balkanların diğer yerlerinden göçmen getirilememesi nedeni ile bu iki köydeki konutların inşaatı tamamlanamamış ve konutlar boş bir şekilde bırakılmıştır. Bunun dışında Diyarbakır’a iskân edilen ancak çeşitli nedenlerden ötürü yerlerini terk eden göçmenlerin 1941-1942 yıllarında geri dönmemesi nedeniyle 305 konut boş kalmıştır. Bununla birlikte boş kalan bu evlere, özellikle Batı Trakya’dan gelen ve ziraatla uğraşan göçmenler yerleştirilmiştir. Ayrıca, boş kalan konutların harap olmaması için valilik, bekçi ve köy ihtiyar kurullarını görevlendirerek konutları muhafaza etmiştir.

Kemali Beyazıt, üçüncü soruya verdiği cevapta, Diyarbakır ve çevresinde 2510 ve 1505 sayılı kanunlara göre istimlak ve dağıtımın yapıldığını söylemiştir. Bakan, adı geçen kanunlar doğrultusunda, Diyarbakır merkez ilçesinde otuz iki yerde 88.830, Bismil ilçesinde on altı yerde 45.388, Çınar ilçesinde yedi yerde 25.500, Eğil ilçesinde iki yerde 1.108, Lice ilçesinde bir yerde 650, Silvan ilçesinde on altı yerde 26.185 olmak üzere toplam 186.661 dekar arazinin istimlak edildiğini

ve bu araziler için 135.585 lira ödendiğini ifade etmiştir. Yapılan tüm bu istimlak işlemleri, Birinci Umumi Müfettişliğin isteği doğrultusunda 1929-1932 yılları arasında gerçekleşmiştir. İstimlak edilen bu topraklardan yirmi dokuz köyde 66.985 dekar yalnız bir aileye aittir. Merkez ve Bismil ilçelerinde 12.711, Çınar ilçesinde 1.713 ve Ergani ilçesinde 113 dekar toprak satın alınmıştır. İstimlak edilen bu arazilerden 40.787 dekarı yerli halka ve 85.711 dekarı da göçmenlere dağıtılmış, geriye kalan 60.163 dekarı da hazineye aktarılmıştır. Bunun dışında, büyük kısmı Suriye'ye giden ve kendilerinden haber alınamayan şahıslara ait olmak üzere 11.926 dekar arazi, göçmen ve yerli halka dağıtılmıştır.

Kemali Beyazıt, dördüncü ve beşinci soruları şöyle cevapladı: 1505 sayılı kanunla istimlak edilen topraklardan yukarıda arz edilmiş olduğu gibi henüz dağıtılmayan 60.163 dekar toprağın hazinenin emrindedir. 2510 ve 2848 sayılı kanunlarla Batı illerine nakledilen şahıslardan 5098 sayılı kanunun yayınlanması üzerine yetmiş dört aile geri dönmüş, geriye dönen bu ailelere ait araziden istimlak ve tasfiye edilmeyen 15.124 dekar miktarındaki arazi muhtaç yerli çiftçi ve göçmenlere dağıtılmıştır.

Kemali Bayazıt, altı ve yedinci sorulara verdiği cevapta, Diyarbakır'da yapılan toprak istimlak ve dağıtım işlerine ait gerek 5098 sayılı kanunla geriye dönenler ve gerekse evvelce toprakları istimlak edilenler tarafından Diyarbakır Valiliği aleyhine Danıştay'da on davanın açıldığını söylemiştir. Devamında, Diyarbakır ilinde 1929-1932 yılları arasında yapılan toprak istimlak işleminin 1505 sayılı kanunun mahalline vermiş olduğu yetkiye istinaden ve usulü dairesinde cereyan ettiğini ifade etmiştir.⁹⁰

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Kemali Bayazıt'ın bu açıklamaları üzerine Diyarbakır milletvekili Osman Ocak, yapılan açıklamalar için Bakan'a teşekkür ederek, açıklamalarda "bazı aksak, pürüzlü ve sakat tarafların bulunduğunu" ifade etmiştir. Osman Ocak, konuşmasında, sekiz yıldan beri Diyarbakır'a iskân edilen göçmenlere, iskân defterindeki kayıtlara göre seksen beş bin küsur dekar toprak dağıtıldığını, fakat bunun

90 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: VIII, c. XIV, s. 348-350.

gerçeği yansıtmadığını söylemiştir. Ayrıca kayıtlara göre 1.176 hanede mevcut olan 4.374 nüfustan ibaret göçmenlerin elinde var olan arazinin bu miktarda olmadığı, satışı yapılan ve tapusu verilen bazı arazi sahiplerinin bugün dahi topraklarını bulamadığına dikkat çekmiştir. Daha da mühimi, bazı göçmenlerin kendilerine verildiği söylenen araziye bulamadıklarını, buna karşılık elinde hiç belgesi olmayanların ise birçok arazinin kullanımını elinde tuttuğunu ileri sürmüştür. Diyarbakır'da on dokuz köye yerleştirilmiş olan göçmenlerden üç veya dört köy halkının ortama ve iklime uyum sağlayarak çalışmaya başladığını, geriye kanla göçmenlerin ellerindekini satarak Batı illerine gittiklerini söylemiştir.

Osman Ocak, konuşmasının devamında, devletçe göçmenlere büyük masraf yapıldığını, ancak Bakan'ın verdiği bilgilerin abartılı olduğunu ve göçmenlerin durumunun sekiz yıldan beri iyileştirilemediğini ve konuyla alakalı hiçbir tedbir alınmadığını belirtmiştir. 1941-1942 yıllarında meydana gelen kuraklık ve süne afeti, yerli halkla beraber göçmenleri de zor durumda bırakmıştır. Fakat bu olayların üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen beklenen verim sağlanamamıştır. Milletvekili Ocak, bunun temel sebebini tarımla uğraşmayan kesimlerin de yörede iskân edilmesine bağlamıştır. Arazisi, tarım araçları ve durumu oldukça iyi olan göçmenlerin iyi üretici olamadıklarını ve göçmenlerin çoğunun da çiftçilikten çok arabacılıkla uğraştıklarını öne sürmüştür.

Osman Ocak, 1.747 olduğu söylenen konut sayısını 1.176 olduğunu söylemiştir. Göçmenler için yapılan konutların 607 adeti tamamen harap olmuş, evlerin kapı, pencere, cam ve kiremit gibi malzemeleri yok olmuştur. Ayrıca, konutlardan 300 adet değil, 519 adeti boş durmaktadır. Bazı köylerde ise bir veya iki aile meskündür. Şemami köyünde 114 hane yapılmasına rağmen kayıtlara göre köyde on bir hane mevcut olup, yakın zamanda on bir hanenin de taşındığını ifade etmiştir. Milletvekili Ocak, konuşmasının sonunda konutların ihtiyar heyetleri ve bekçiler tarafından korunmaya çalışıldığını, ancak çoğunun gün geçtikçe harap olduğunu belirtmiştir. Milletveki-

li Ocak, boş olan konutların korunması için kalıcı çözüm olarak bölge halkının konutlara yerleştirilmesini, bu yapılamazsa konutların yıkılmasını önlemek için başka kalıcı çözümler bulunmasını istemiştir.

Osman Ocak, toprak istimlakı ve dağıtımı işleri hakkında da tafsilatlı bilgiler vermiştir. Buna göre, Diyarbakır ili mıntukasında 1929 yılında ve bunu takip eden yıllar içinde 1505 sayılı kanun gereğince elli sekiz köy ve çiftlikte 200.316 dönüm toprak istimlak edilmiştir. Bu miktardan 83.550 dönümü 2510 ve 716 sayılı kanunlara göre göçmenlere ve yerli halka dağıtılmıştır. Bu durum, halkı rahatsız etmiş ve şikâyetlere yol açmıştır. Milletvekili Ocak, toprak istimlak ve dağıtım işlerinin karmakarışık bir hal aldığını belirterek konuyla ilgili birkaç dikkat çekici örnek vermiştir. Mesela, devlet bir kaza tesis ederek bunun için 1505 sayılı kanun ile 1.700 kûsur lira mukabilinde bir ailenin kıymetli bir köyünü istimlak ettiğini ve kazayı orada kurduğunu ifade etmiştir. Bu uygulamanın kanuni bir dayanağının olmadığını, bu nedenle tek geçim kaynakları ellerindeki topraklar olan ailelerin mağdur edildiğini ve ailelerin de şikâyet yoluna başvurdıklarını söylemiştir. Ayrıca köyde oturan ve bilfiil çiftçilik yapan ailelerin topraklarının istimlak edildiğini, istimlak haricinde kalan diğer bir kısım arazilere de göçmen yerleştirildiğini ifade etmiştir. Milletvekili Ocak, istimlak edilen arazinin topraksız halka dağıtılmadığını, kanuna aykırı olarak hazine uhdesinde bulunduğunu ve söz konusu arazilerin fuzuli olarak işgal edildiğini belirtmiştir. Ocak, toprak dağıtım ve istimlak işlerinde ikinci mühim noktanın kendilerine toprak verilen kimseler olduğunu ifade ederek, dağıtımın yazılı kurallara göre yapılmadığını ve bu nedenle toprak dağıtım işinin karmakarışık bir hal aldığını ifade etmiştir. Osman Ocak, toprak dağıtımında bazen şahıslara tescil edilen tarlanın ortada olmadığını, bazen de şahıslara tapu edilen tarlaların birkaç sahibinin olduğunu belirterek bu uygulamalardan dolayı kavga ve şikâyetlerin eksik olmadığını söylemiştir.

Bu açıklamalardan sonra Osman Ocak hazine hakkında bilgi vermiştir. Ocak, istimlak edilen ve bugün devlet adına tescili

yapılan fakat halka dağıtılmayan 116.766 dönüm arazinin ücretinin tahakkuk edilmediğini, bu topraklardan bazı kimselerin ücretsiz ve vergi vermeden faydalandıklarını belirtmiştir. Ocak, istimlak işinde hisseli ve şüpheli olan toprakların da büyük karışıklıklara yol açtığını ifade etmiştir. Bu tür arazilerden bir kısmının göçmenlere dağıtıldığını ancak gerçek arazi sahiplerinin topraklarını geri istediklerini belirtmiştir. Bu sorunun temel nedeninin tapu kayıtlarının tetkik edilmeden söz konusu araziler üzerinde muamele yapılmış olmasıdır. Bu durumun Diyarbakır İskân Müdürlüğü tarafından merkeze bildirildiği, ancak konuyla ilgili henüz hiçbir tedbirin alınmadığını söylemiştir.

Milletvekili Osman Ocak konuşmasının devamında, 2510 sayılı kanunla Batı illerine gönderilen ve 5098 sayılı kanunla yerlerine dönmüş bulunan şahısların durumları hakkında bilgi vermeyi “vicdan borcu” olarak gördüğünü belirtmiştir. Ocak’a göre, suçları ve günahları yokken büyük haksızlıklara maruz kalarak mağdur edilen binlerce vatandaşın bugün halen mağduriyetleri devam etmektedir. Hükümetin bu konu üzerindeki adaletini ve atıfetini hassasiyetle ve sabırsızlıkla beklemekte olan bu masum ve mağdur binlerce ailenin biraz olsun terfihini [rahata kavuşmalarını] düşünmek elzemdir. İdame-i hayat ve temin-i maişet yolunda çırpınan ve fakat topraksız, sermayesiz, ümitsiz, çaresiz ve mütehayyir [şaşkın] bir halde hiçbir şeye muvaffak olamayan bu cefakeş insanlara yardım bir vazife değil midir? Geri dönen vatandaşlara yardım edilmiyorsa, bari hakları verilsin. Bu vatandaşlara ait olup da istimlak edilmeyen ve tasfiyesi yapılmadan dağıtılan toprak miktarı 15.124 dönümden ibarettir. Bunlar ne arazilerini elde edebiliyor, ne de parasını alabiliyor. Bunlar hakkında gerekli muameleler ne zaman bitecektir, o zamana kadar bu adamlar nasıl geçineceklerdir? 1505 sayılı kanunla istimlak edilip de herhangi bir kimseye dağıtılmayan ve halen hazine uhdesinde bulunan toprakların, yerlerine dönen eşhas tarafından kendilerine iadesi defalarca istenmiş ise de, 5098 sayılı kanunun geçici ikinci maddesi hükmü mevcut bulunmasına rağmen bu topraklar iade edilmemiştir. Osman Ocak, yad ellerden memleketlerine dönen va-

tandaşların kanun hükümlerine rağmen hâlâ topraklarını alamadıklarını, geri dönenlere maddi ve manevi tazminat verilmesi lazım gelirken hâlâ haklarının teslim edilmemesine, teslim edilmemiş olmasına anlam veremediğini söylemiştir. Ocak, geri dönenlerden, eşit bir vatandaş muamelesini esirgemenin büyük bir haksızlık olduğunu ve Danıştay'da birçok davanın toprak sahibi lehine bozulduğunu belirtmiştir. Bütün istimlak işlerinin Bakanlar Kurulu kararı istihsal edilmeden yetkisiz ve keyfi olarak yapıldığını söyleyen Osman Ocak, davaların toprak sahipleri lehine sonuçlanmasının doğal olduğunu ifade etmiştir. Osman Ocak'a göre, haksızlıkla alınan toprakların iadesi mümkünken bunun yapılmaması adaletsizlik olur. Toprak Kanunu ile halli mümkün olan bu işi 1505 gibi yalnız Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde tatbik edilen hususi ve cezai mahiyetteki bir kanunla değil, Toprak Kanunu gibi umuma şamil ve dahil bir kanunla yapmak elbette ki hakkaniyete ve adalete uygun düşer. Osman Ocak, Maliye Bakanlığı'nın emriyle mi yoksa Bakanlar Kurulu kararıyla mı, hangi şekilde mümkünse bu istimlakleri hükümsüz sayarak toprağı sahiplerine iade etmenin lâzım olduğunu söylemiştir. Milletvekili Ocak, Diyarbakır'daki iskân idaresinin bu işlerin altından kalkamayacağını, bu nedenle çok karışık ve pürüzlü işleri düzeltmek ve işi biraz hakkaniyet hudutları içine getirebilmek için yalnız Iskân değil, İçişleri, Adalet ve Tarım Bakanlıkları temsilcilerinden oluşan bir heyetin Diyarbakır'a gönderilerek tetkikat yaptırılmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Osman Ocak, hükümetin hassasiyetle söz konusu vatandaşların mağduriyetlerine ve yasak bölge uygulamasına son vermesini talep ederek konuşmasını sonlandırmıştır.⁹¹

Meclis'teki tartışmalar da gösterdiği üzere, tek parti hükümetleri boyunca Doğu vilayetlerinde, bilhassa Diyarbakır'da iskân politikası kararlılıkla uygulanmış olmasına rağmen sözü edilen politikadan istenen netice alınamamıştır. Tek parti hükümetlerinin bölgeyle ilgili politikasını çalışmış olan Koca, konuyla ilgili şunları söylemektedir:

91 Bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, c. XIV, s. 350-353.

[...] Hükümetlerin devlet politikası haline getirmeye çalıştıkları, özellikle iç güvenliği sağlamada kolaylık maksadıyla büyük masraflar yaparak bölgede iskâna çalıştığı göçmenler arasında da sosyal kaynaşma sağlanamamış, bölgeye iskân edilen göçmenlere uzun yıllar hükümetlerce destek verilmesine rağmen onların başka bölgelere göçleri önlenememiştir.⁹²

Doğu vilayetlerine iskân edilen göçmenlerin çoğu yerlerini terk etmiş ve Batı illerine göçmüştür. Diyarbakır ve bazı ilçelerinde iskân edilen göçmenler yerli halkla bütünleşememişti. Kapalı bir hayat tarzını yeğlemiş göçmenlerin çoğu kısa bir zaman sonra akraba ve tanıdıklarının yoğun olarak yerleşmiş olduğu Batı vilayetlerine bilhassa Bursa'ya göç etmişlerdi.⁹³ Göçmenlerin iskân bölgelerini terk etmelerinin nedenleri, Birinci Umumi Müfettiş Hilmi Ergeneli'nin 10 Kasım 1934 tarihinde Başbakan İsmet Paşa'ya sunulan raporunda ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır:

[...] Iskân Kanununun hedefi hükümetimizce milli bütünlüğü kuvvetlendirmektir. Hariçten getirilecek ırkdaşlarımızın mıntıkanın lüzumlu yerlere yerleştirilmesine dayanan bu iş fedakârlıklar getirmektedir. Bölgeye ayrılan ödenekler azami tasarrufla idare edildiği halde, az sayıda getirilen muhacirlerin yerleştirilmesine dahi cevap vermeyecek miktardadır. [...] Bölge halkının bir kısmı yapılan olumsuz propagandalar yüzünden muhacirlere sıcak bakmamaktadır. Yurdumuza getirilen muhacirlerin geldikleri yere göre daha iyi şartlarda yaşaması gerekmektedir. [...] Bugüne kadar yapılan iskân, belirli bir program esasına göre yapılmamıştır. [...] Emrivakilerle yapılacak bir yerleştirmenin verimli olamayacağı gibi istenilen gayeye de ulaşması mümkün değildir.⁹⁴

Göçmenlerin yerleştikleri bölgeleri terk etmelerinin temel nedenleri arasında, göçmenlere verilen toprağın yetersiz, ve-

92 Koca, a.g.e., s. 440.

93 Bkz. Hüseyin Haşimi Güneş-Cahit Aydemir, "Türkiye'de Tarım Topraklarının Mülkiyet Yapısı ve Tarihsel Süreçteki Değişimde Diyarbakır Örneği", *Elektro-nik Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 3, sayı 12, s. 77, Bahar 2005.

94 Koca, a.g.e., s. 416-417.

riminin düşük ve hukuki açıdan sorunlu olması, yerli halkın göçmenler üzerindeki çeşitli baskılarının olması, göçmen köylerinde alt yapı ve kamusal hizmetlerin yetersiz olması, göçmenlerin bölgeye uyum sağlayamaması, kuraklığın yaşanması ve yeterli ürün alınamaması yer almaktadır.⁹⁵

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'a göre muhacirlerin bölgeyi terk etmelerinde kuraklık ve hastalığın yanı sıra, "memur ruhlu adamların" tavırları, yani muhacirlere karşı "kayıtsız kalmaları" da etkili olmuştur. Esendal'ın aktardıklarına göre, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen Diyarbakır'daki göçmenlerin yerlerini terk etmesinde iklim ve kuraklığın etkili olduğunu ve yerini terk eden göçmenlerin miktarının 300-400 ev olduğunu söylemekteydi.⁹⁶

Birinci Umumi Müfettiş Avni Doğan ise, 1 Aralık 1943 tarihli raporunda, İskân Kanunu gereği Diyarbakır'ın bir numaralı iskân mıntıkasına girdiğini, Dicle ve Ambar çaylarının bereketli toprakları üzerinde on yedi göçmen köyünün kurulduğunu, Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan gelen 8.020 göçmenin bu köylere yerleştirildiğini ve göçmenlere ev, toprak, çift hayvanı, pulluk, tohum ve iâşe verildiğini belirtmiştir. Doğan, aradan dört beş sene gibi kısa bir süre geçmesine rağmen görünen manzara ve alınan neticenin "insanı ağlatacak kadar feci bir şey" olduğunu ifade etmiştir. Doğan'a göre 1943 yılı itibariyle göçmenlerin % 25'i ölmüş, köylerin birçoğu boşalmış, yüz haneli köylerde üç dört hane kalmış ve köyler viraneye dönmüştür. Diyarbakır'a yerleştirilen 8.020 göçmenden 3.560 kişi kalmıştır. Doğan, bu durumun temel sebebi olarak göçmenlerin iskânını takip eden iki yıl içinde Diyarbakır'ın oldukça kurak bir dönem yaşadığını, muhacirlerin mahsul alamadıklarını, bu nedenle ellerindeki malları satarak diğer vilayetlere göç ettiklerini ve sıtma gibi hastalıklar nedeniyle ölümlerin arttığını ileri sürmüştür. Bu durum karşısında yerel idarecilerin gereken önlemleri almadıklarını ve hadiseleri küçülterek hükümete aksettirdiklerini ve memurların bu

95 Geray, a.g.m., s. 30-31.

96 BCA, 490.01/571.2274.1.

tutumunun idare hayatının en sakat yönünü teşkil ettiğini dile getirmiştir.⁹⁷

Netice itibariyle, tek parti dönemi olarak ifade edilen dönemde Diyarbakır'a, başta Balkanlardan olmak üzere birçok ülke ve bölgeden getirilen muhacir ve mülteci yerleştirildi. 1928-1937 yılları arasında Diyarbakır vilayetine yerleştirilen muhacir sayısı 1.854, mülteci sayısı ise 1.071 idi.⁹⁸ Dolayısıyla on yıllık bir süreçte Diyarbakır'a yaklaşık üç bin civarında kişi iskan edildi. 1923-1960 yılları arasında Diyarbakır'a yerleştirilen göçmen sayısı on bin civarındadır. Cevat Geray, *Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü Arşivi*'ndeki verilere dayanarak 1923-1960 arasında Diyarbakır vilayetine 10.273 göçmenin yerleştirildiğini belirtir.⁹⁹ Diyarbakır milletvekili Kazım Sevüktekin de 1943 yılı Sıhhat ve İçtimai Muavenet bütçesi görüşmelerinde Diyarbakır'a getirilen göçmen sayısının on bine yakın olduğunu belirtmesi ve 1943'ten sonra hem Türkiye'ye hem de vilayete yönelik iskân politikasında ciddi bir azalmanın yaşanması Geray'ın verdiği rakamın gerçek veya gerçeğe yakın olduğu izlenimini vermektedir. 1960 nüfus sayımında Diyarbakır'daki göçmenlerin toplam nüfusunun 7.397 olması¹⁰⁰ göçmenlerin büyük bir kısmının Diyarbakır'da barınamadıkları ve Batı vilayetlerine göç ettiklerini açıkça gösterir. Göçmenlerin yer değiştirmesinde, iskân ayrılan bütçenin yetersiz olması, yerli halkın göçmenlere yönelik olumsuz davranışları, göçmenlerin bölgeye uyum sağlayamaması ve göçmenlerin geldikleri yere göre daha iyi şartlarda olmamaları etkili oluyordu.

Diyarbakır'dan zorunlu göç ve sürgün

İçinde farklı etnik ve dinî grupları barındıran Cumhuriyet Türkiye'si, ulus-devlet sürecini daha ziyade demografik alanda tamam-

97 Raporun tam metni için bkz. Bayrak, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, s. 233-270; Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 203-222.

98 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 357.

99 Geray, a.g.m., s. 33.

100 Beysanoğlu, *Diyarbakır Coğrafyası*, s. 63.

lamaya çalışırken sosyal, ekonomik ve siyasi alanlarda var olan sorunlarının bir kısmının çözümünü iskân politikalarında görmüştür. Yeni bir ulus inşasında uygulanan aygıtlardan ilki şüphesiz ki göç olgusudur. Cumhuriyet'in ilanından sonra bir taraftan Müslüman olmayan unsurlar ülke dışına göçürülürken, diğer taraftan da yoğunlukla Vilayat-ı Şarkiye'de yaşayan Türk olmayan ahalî Batı illerine iskân ediliyordu. Daha sarîh bir ifadeyle, tek parti döneminde uygulanan politikalarla [mübadele, göç ve iskân] Cumhuriyet Türkiye'si gayrimüslim ve gayri Türk ahaliden olabildiğince rafine hale getirilmeye çalışılıyordu. Devletin, başta Şeyh Sait Ayaklanması olmak üzere tek parti dönemi boyunca bölgedeki Kürt nüfusu Batı vilayetlerine göçürmesindeki temel gaye Türkleştirme ve asimilasyon amacı taşıyordu.¹⁰¹

1925 Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra çıkarılan kanun ve kararnamelerle Diyarbakır'dan çok sayıda vatandaş Batı vilayetlerinde zorunlu iskâna tabî tutuldu. 1930'lu yıllarda Türkleştirme politikasının radikalleşmesi ve 1934'te İskân Kanunu'nun çıkarılmasıyla başta Diyarbakır olmak üzere Vilayat-ı Şarkiye'deki birçok kişi ve aile Batı vilayetlerine sürgün edilerek Türk kültürü içerisinde asimile edilmeye çalışıldı.¹⁰² Bilhassa Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen döneminde Diyarbakır'dan Batı vilayetlerine çok sayıda kişi ve aile sürgüne gönderildi. Abidin Özmen 1936 yılında hazırladığı raporda, "nüfuz sahibi olan ağalar, şeyhler, dış bağlantısı olan propagandacılar, çeteciler, kaçakçılar, geniş arazi sahipleri, hükûmete karşı gelenler ve mükerrer cürüm sahiplerinin" asimilasyonu zor olacağından bunların belirli bir program dahilinde garp vilayetlerine nakledilmesini öneriyordu. Özmen, ancak on beş yirmi yıllık düzenli bir programla bölgenin sükûna ereceğine ve bu son tedbir tatbik edilmeden asimilasyonun gerçekleşmesinin mümkün olmayacağına dikkat çekiyordu.¹⁰³ Abidin Öz-

101 Heper, a.g.e., s. 18. (Michael M. Gunter, *The Kurds and the Future of Turkey*, St. Martin's Press, New York 1997, p. 43'ten naklen.)

102 Senem Aslan, "Citizen, Speak Turkish: A Nation In The Making", *Nationalism and Ethnic Politics*, 13: 2, s. 252.

103 Varlık, a.g.e., s. 112.

men, Diyarbakır'da başta Cemilpaşazadeler olmak üzere çok sayıda köklü aileyi Batı vilayetlerine sürgün ederek "bölgenin sükûna ermesi"ni ve asimilasyon politikasının başarıya ulaşmasını umuyordu.

1934 tarihli İskân Kanunu'nun sıkı bir şekilde tatbik edildiği 1934-1947 yılları arasında Vilayat-ı Şarkîye'den ülkenin çeşitli vilayetlerine iskân ettirilen nüfusun, rakamlar kesin olmakla birlikte, yirmi beş bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1934 yılından itibaren Vilayat-ı Şarkîye'den 5.074 hanede olmak üzere 25.831 kişi Batı Anadolu'da zorunlu iskâna tabi tutuldu. 1947 yılında çıkarılan 5098 sayılı kanunla¹⁰⁴ nakledilen kişilerin nakledildikleri yerde oturma zorunluluklarının kaldırılmasıyla 4.128 hanede yaşayan 22.516 kişi önceki yerlerine geri döndü. 1948'de çıkarılan 5227 sayılı kanunla¹⁰⁵ muhtaç durumda olanlara eski yerlerine dönmeleri halinde Batı'da verilen iskân hakları tanınınca, 917 hanede 4.607 nüfus Vilayat-ı Şarkîye'deki eski yerlerine döndü.¹⁰⁶

Yukarıda zikredilen 5098 ve 5227 sayılı kanunların tatbik edilmesiyle birlikte az evvel belirttiğimiz üzere, Batı vilayetlerinde zorunlu iskâna tabi tutulan çok sayıda kişi ve aile Vilayat-ı Şarkîye'deki eski yerlerine geri döndü. Söz konusu nüfusun geri dönmesi bölgedeki politik ve ekonomik yapının değişmesine ve çeşitli kesimlerde "rahatsızlık" yaratmasına neden oluyordu. Bu durum, bölge hakkında CHP'ye sunulan raporlara yansiyordu. 11 Kasım 1949 tarihinde CHP'ye sunulan "Doğu'ya Dair" bir raporda konu hakkında, aşağıdaki bilgilere yer veriliyordu:

104 "İskân Kanununun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar İlavesine Dair Kanun", *Resmi Gazete*, 24 Haziran 1947, No: 6640.

105 "İskân Kanununun Bazı Maddelerinin Kaldırılmasına, Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Yeniden Bazı Madde ve Fıkralar Eklenmesine Dair Olan 5098 Sayılı Kanunun Geçici İkinci Maddesinin Bir Numaralı Bendinin Değiştirilmesine ve Bu Maddeye Bazı Hükümler Eklenmesine Dair Kanun", *Resmi Gazete*, 6 Temmuz 1948, No: 6950.

106 İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, sayı 50, s. 64, 1990.

[...] İskân Kanunu'nun tadili münasebetiyle, garpten eski memleketlerine dönen eski mütegalibe, toprak sahibi, şehir veya köy ağası, şimdi eski iktidarını elde etmekle meşguldur. Bunun için muhtelif çarelere başvurmaktadır. Bu zümre, ya doğrudan doğruya yahut da perde arkasından hadiseleri kendi lehlerine istismar etmeye çalışmaktadırlar. Bu istismar içi-nekseriya C.H.P. teşkilatından faydalanmakta, bu vasıta ile hükümet memurlarına da nüfuz yaparak çeşitli imkânları elde etmeye uğraşmaktadırlar. Bunların eski veya yeni taraftarları tekrar sahnede görünüyorlar. Bu suretle Doğu Anadolu'da tasfiye edilmiş “tagallup” rejimi, yeniden ihya olmakta yahut edilmektedir. Bu halin ileride ne gibi ihtilaflara sebebiyet verebileceğini şimdiden kestirmek kabil değilse de, harhalde gelişe gelişe ileride birtakım nahoş ihtilaf ve hadiselere sebebiyet vereceğini kuvvetle tahmin etmek kabildir.¹⁰⁷

1947 yılında zorunlu iskân uygulamasının sona ermesiyle birlikte Batı'da çeşitli vilayetlerde iskân edilmiş olan Diyarbakırlı çok sayıdaki kişi ve aile Diyarbakır'a geri döndü. Diyarbakır'dan Batı vilayetlerine sürgün edilen ailelerin arazi ve mülkleri başka şahıslara dağıtıldığından/satıldığından geri dönen aileler kendi mülk ve arazilerine yeniden sahip olmak için uzun süre hukuki mücadele vermek zorunda kaldı.

Diyarbakır'dan batı vilayetlerine zorunlu göç ve sürgün

Yukarıda değindiğimiz üzere Kemalist Cumhuriyet, ulus-devlet inşası için iskân ve göç politikaları üzerinde önemle duruyordu. Diyarbakır'da 1923 ile 1925 tarihleri arasında sınırlı bir iskân ve zorunlu göç söz konusuyken, Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra bölgeden Batı vilayetlerine yapılan sürgünler belirli programlar dahilinde ivme kazandı. Diyarbakır'dan Batı vilayetlerine yapılan sürgün 1925 Ayaklanması, 1930 Ağrı

107 Bkz. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan (der.), *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 181.

Ayaklanması ve 1937 Dersim olayları neticesinde daha sistemli bir şekilde yürütölmeye başlandı.

Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra ayaklanmanın etkili olduğu bölgelerde yapılan ilk işlerden biri bölge halkının Batı illerine göçürölmesi ve hükümetin uygun gördüğü yerlere iskân edilmesidir. Rıza Nur, ayaklanmadan sonra bölge halkının ve “Kürdistan eşrafının” Batı Anadolu'ya nakledildiğini ve bunun bir tehcir olduğunu belirtiyordu.¹⁰⁸ Bunun yanı sıra hükümet, ayaklanmaya fiilen iştirak etmeyen birçok aşiret reisi, ağa, şeyh ve diğere nüfuz sahiplerini de Batı vilayetlerine nakletmeyi politika olarak benimsedi. Hükümetin, ayaklanmayla “uzaktan yakından ilişkisi olmayan” ağa, bey, aşiret reisi ve diğere önde gelen şahsiyetleri ve ailelerini Batı vilayetlerine göçürölmesi, sözü edilen kimselerin geri dönerek bölgede çetecilik yapmalarına, emniyet ve asayiş bozmalarına ve devlete karşı tavır almalarına ortam hazırlandı.¹⁰⁹ Bu konu hem Şark raporlarında, hem de Şark İstiklal Mahkemesi reisinin Ankara'ya gönderdiği telgraflarda yer almaktadır. Mesela, Ahmet Süreyya tarafından Başvekil İsmet Paşa'ya gönderilen telgrafta; “[...] İsyan müstakil bir Kürt devleti teşkili maksadıyla vukua gelmiştir. Birçok seneler hep bu gaye için çalışılmış olduğu muhakkaktır. Bu ruhun ölmesi ve öldürölmesi en mukaddes bir fariza-i milliyedir. Bunun için Şarkta baş olabilecek bütün eşhas-ı muzirrenin [zararlı kişilerin] katiyen affedilmemeleri elzemdir” deniyordu.¹¹⁰ Yine, Şark İstiklal Mahkemesi heyetinin 12 Haziran 1341/1925 tarihinde Cumhurbaşkanını ve Başbakana gönderdikleri bir raporda da aynı durum söz konusudur:

Bu bölgedeki derebeylik gelenekleri ortadan kaldırılmalıdır. Bunun için masum halk üzerine baskı yapan ve nüfuz yürüten kimselerden isyanla ilgisi bulunduğu anlaşılanlar hakkında mahkeme kanunen gereken kararları vermekte devam edecektir. Ancak suçları tesbit edilemeyeceklerin hüviyetlerine

108 Bkz. Rıza Nur, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası* (1923-1933), Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 89-90.

109 Koca, a.g.e., s. 107-108.

110 Örgüevren, a.g.e., s. 128.

bakılmadan bu bölgeden uzaklaştırılmaları suretiyle halkın geniş, serbest nefes almasına, memurların çeşitli tesirler altından kurtarılarak serbestçe vazife görmelerine imkân verilmedir.¹¹¹

Ayaklanma sonrasında isyan sahasını dolaşarak bölge hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlayan İçişleri Bakanı Cemil Bey [Uybadin], raporunda; “mütegallibe, meşayih, eski derebeyler, şaki, asi, ecnebi taraftarı ve Kürtçülükte seramedan olanların” Batı’ya nakledilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Cemil Bey, ayrıca firarda olan bu tip “eşhas-ı muzirre”nin ailelerinin, yağma ve şekavet eden dağ köylerinin ahalisinin, Anadolu ve Trakya’ya sevk edilmesinin elzem olduğunu belirtiyordu. Cemil Bey, raporunda, Batı’ya nakledilenlerin seri bir şekilde iskân edilmesi ve zaman kaybetmeden söz konusu şahısların ailelerinin de Batı’ya nakledilmesini talep ediyordu. Bunun dışında Cemil Bey, “Kürtçülük istinatgâhı olan rüesa ve meşayihin Şarktan uzaklaştırılması, Kürtçülük mefkûresinin itfasına [söndürülmesine] pek müessir telakki edilmektedir” diyerek, Kürt milliyetçisi olarak nitelendirdiği şeyh ve reislerin Batı’ya iskân edilmesini tavsiye ediyordu.¹¹²

TBMM başkanı Abdulhalık Bey hazırladığı raporda isyanla alakası olanların Batı vilayetlerine nakledilmesini öneriyordu: “[...] İdareten ve siyaseten oralarda bekaları muzır görülenlerle isyanı teşvik ve idare etmiş olanların akraba ve taallukatı mahkeme-i örfiye kararıyla idare-i örfiye mıntıkası haricine nakl ve iskân edilebilir.”¹¹³ 24 Eylül 1925 tarihli *Şark Islahat Planı*’nda da, isyanla ilgisi olan herkesin Batı vilayetlerine iskân edileceği belirtiliyordu:

Isyanı teşvik ve idare etmiş olanlar ile bunların akraba ve taallukatı ve rüesadan hükümetin şarkta kalmalarını muvafık görmediği eşhas, aile ve taallukatı ile beraber Garp’ta hükümetin göstereceği mahallere nakledilecektir. Terk edecekle-

111 Örguevren, a.g.e., s. 148.

112 Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 109-121.

113 *Kürt Sorunu ve Devlet*, s. 10.

ri emval ve arazi hükümetçe satın alınarak bedeli nakden ita veya nakledilecekleri mahallerde aynı kıymette emlak ve arazi tefviz olunacaktır. İsyan harekâtı esnasında hükümete arz-ı hizmet ve sadakat edenlerden hükümetle beraber bizzat isyan aleyhinde hareket etmiş olan rüesanın nakilleri tehir olunacaktır.¹¹⁴

Şeyh Sait Ayaklanması devam ederken bölgede sakıncalı olarak görülen kişi, grup ve aşiretlerin Batı Anadolu'ya yerleştirilmesi kararlaştırıldı ve bu uygulamalar 20 Nisan 1341/1925 tarih ve 133 sayılı Heyet-i Umumiye kararına dayanarak gerçekleştirildi.¹¹⁵ Bu kararın hemen akabinde çıkarılan 134 sayılı karar, TBMM tatildeyken “isyan sahası teşkilat-ı mülkiyesinde tadtilat icrası için hükümete salahiyet ita” ediyordu.¹¹⁶ Hükümet, sözü edilen karara dayanarak bölgede toplumun ileri gelenlerinden ağa, bey, şeyh ve aşiret reislerini aileleriyle birlikte Batı vilayetlerine sürgüne gönderdi. Kararın amacı, bölgede asayiş sağlamak, Cumhuriyet idaresini etkin kılmak ve aşiretlerin “sosyal otoritesi”ne son vermektir. Ancak, Koca'nın da ifade ettiği üzere, plansız ve programsız yapılan çalışmalar, başarısızlığı da beraberinde getiriyordu.¹¹⁷

Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Diyarbakır'dan Batı illerine büyük oranda sürgün gerçekleştirildi. Özellikle, vali Ali Cermal Bey [12 Temmuz 1925-3 Eylül 1926] ile Ali Rıza Bey [7 Eylül 1926-3 Ekim 1927] döneminde, bir taraftan vilayetteki toprak sahibi güçlü aileler sürgüne gönderilirken, diğer taraftan geniş araziler topraksız köylülere dağıtılıyordu. Dağıtılan arazilerin bir kısmı hazine arazisi olmakla birlikte büyük bir kısmı sürgün edilen ailelere aitti.¹¹⁸ Diyarbakır'daki sürgün-

114 Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 128.

115 Fikret Babuş, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti ve Uygulamaları*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 145; Yüksel, a.g.t., s. 96.

116 Bkz. *Resmî Gazete*, 23 Nisan 1341, No: 96.

117 Koca, a.g.e., s. 101.

118 Arazi dağıtımı ve sürgünler hakkında detaylı bilgi için bkz. Bardakçı, a.g.e., s. 158-224.

lerle ilgili olarak, birinci dönem Diyarbakır milletvekillerinden Mustafa Akif Tütenk, ayaklanmadan sonra hükümetin, “bütün kuvvetiyle Diyarbakırlıları siham-ı tehcire hedef tuttuğunu” söylüyordu. Tütenk, Diyarbakır valisi Ali Rıza Bey’in, zenginleri, mütegalib [zorba] ve müteneffiz [nüfuz sahibi] olarak değerlendirdiğini ve Batı vilayetlerine sürgüne gönderdiğini belirtiyordu. Ayrıca Tütenk, mallarını ve eşyalarını terk etmek ve oldukça ucuza satmak zorunda kalan ahalinin tehcire tabi tutulmasının, Diyarbakır’da ayaklanmadan daha çok tahribat yaptığını ileri sürüyordu:

Mütegalibe namıyla maddî, manevî kuvveti hâiz olan zengin ve fakir kimseler, kafilâ hâlinde tehcir edildi. Bu tehcir, Diyarbakır’ı harap ve yerlileri gözü açık muhacirlere mağlup ve gayrimenkul eşya, hane ve dükkânlara malik eyledi. [...] Türkçülükle iştihar eden 7 Eylül 1926-3 Ekim 1927 tarihleri arasında işbaşında bulunan Vali Ali Rıza, hükümetin kanununu sui-istimalde teşehhür etti [kötüye kullanmada ün saldı]; köylüyü köy sahipleri aleyhine kışkırttı. [...] Zenginleri ve yaygaracı fu-karayı Garp Vilâyetleri’ne teb’id etti [uzaklaştırdı]. Diyarbakır İslamları’nın bu ilk tehciri, çok pahalıya mal oldu. Eşyalarını ve hatta konaklarını değerinden yüz derece noksaniyle satan, tehcire uğrayanların hemen umumiyetini teşkil eden asıl isyan sahasında yapılan temizleme ameliyesi, daha çok tahribat yaptırmıştır ki, zikrinden tarihin yüzü kararır.¹¹⁹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Şeyh Sait Ayaklanması’ndan sonra Diyarbakır’dan Batı vilayetlerine Cemilpaşazade, Yasin-zade [Ekinci], Azizoğulları, Öngören ve Budak gibi toplumun önde gelen aileleri sürgün ediliyordu. İskân ve sürgün, Diyarbakırlıların hayatında öyle bir yer edinmişti ki, Diyarbakır’dan Babaeski’ye sürgüne gönderilen Hüseyin Azizoğlu, gurbette doğan çocuğuna *İskân* adını vermişti.¹²⁰ Diyarbakır’dan yapılan sürgünler daha ziyade Akdeniz, Ege, Marmara, Orta Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde yer alan Adana, Antalya, Aydın, Bur-

119 Tütenk, a.g.m., s. 343-344.

120 Diken, *İsyan Sürgünleri*, s. 94.

sa, Burdur, Çorum, Denizli, Edirne, Konya, Kütahya, Kastamonu, Kırklareli, Mersin, Ordu, Samsun, Tekirdağ, İzmir vb. illere gerçekleşiyordu. Ayaklanmayla ilgileri olduğu gerekçesiyle çok sayıda kişi mahkeme kararıyla Diyarbakır'dan Antalya, Aydın, Bursa, İzmir ve Saruhan [Manisa]'a sürgün edildi. Şark İstiklal Mahkemesi kararıyla Diyarbakır'dan sürgüne gönderilenler şunlardır: Abdüsselam Efendi oğlu Refet Bey, Avineli Ahmet Ağa oğlu Abdulkadir bey, Kerkhli Ahmed Ağa, Hasilli Hacı Mehmed, Hacı Mehmed'in iki oğlu Mustafa ve Hamo, Muharremzade Mehmed Bey, Hacı Haid Efendizade Eşref Bey, Gani-zade Dr. Cevdet ve Reşad, Cercis Ağazade Abdulkerim, Nakib-zade Bekir ve Osman Beyler, Halifezade Said ve Salih Ağalar, Cemilpaşazade Kasım, Ömer, Bedri, Memduh, Fikri ve Muhiddin beyler, Mirikatibizade Şevket Bey, Sarıgıburma Fikri, [...] Ulah Efendizade Sıddık ve Celal Beyler, Şamrahlı Mahmud Bey, Arif Efendizade Edip ve Nedim, Emin Ağa, Koğılı Hacı Hüseyin'in dayısı Hasan, Derikli İlyas ve Salih, Hüveydanlı Rıfat ve [...] beyler.¹²¹ Bu sürgünlerden sonra 1926 yılında Cemilpaşazade ailesinden Ahmet Cemil, Mehmet Ferit, Memduh, Muhit-tin, Ömer Ali, Bedri ve Fikri aileleriyle birlikte İzmir Buca'ya sürgün edildi.¹²² Cemilpaşazadelerden Ekrem Bey on yıl hapis cezası aldı ve Kastamonu Hapishanesi'ne gönderildi. Ancak 1928'de çıkarılan af ile hapishaneden tahliye edildi ve 1929 yılında Diyarbakır'a döndü. Ekrem Bey, Kastamonu hapishanesinde tutuklu iken annesi Hayriye Hanım ile babası Kasım Bey de sürgüne gönderilmişti.¹²³

1926'da sürgüne gönderilenlerden biri olan ve Burdur'a iskân edilen Cemilpaşazade Kadri Bey anılarında sürgünle ilgili şunları söyler:

İsyan başladığı tarihten bir sene geçmeden Kürdistan'ı Kürtlerden boşaltmak isteyen Ankara hükümeti ilk önce aşiret reislerini, tanınmış kişileri Kürdistan'dan Anadolu'ya nakletmeye baş-

121 Tütenk, a.g.m., s. 343-344.

122 Tütenk a.g.m., s. 344.

123 Ekrem Cemilpaşazade, a.g.e., s. 61.

ladı. Dikkati şayan olan cihet Türk hükümeti isyan anında kim kendine yardım ettiyse önce bunları ilk kabile olarak sürgüne göndermesiydi. Hükümetin iyi gözle görmediği kimseler kendilerini hükümet memurlarından uzak tutmaktaydılar. Hükümete yardım etmiş veya en azından vatani düşünceleri kısa kimseler, isyan başladıktan sonra hizmetlerine mükâfat veya hiç olmazsa aferin almak niyetiyle hükümet kapısından ayrılmıyorlardı. Bundan dolayı vefasız, gaddar hükümetin icraatine ilk kurban bunlar oldu. Sürgün edildiğim Burdur vilayetine yetiştiğimde benden evvel Burdur'a gönderilmiş Türkofillikleri ile tanınmış bir kısım Kürtleri orda mevcut buldum. Eskiden Konuya vilayetinin küçük bir kazası olan Burdur'da üç yüz kadar dogulu hemşeri toplanmıştık. Bediüzzaman Molla Said de aramızda bulunuyordu. Üç yüz kadar Kürd'ün mevcudiyeti bu küçük kasabanın rengini değiştirmişti. Başlangıçta bir aile ferdinin her birini ayrı bir memlekete sürgün ederek yekdiğerinden uzak bulundurmalarını gelenek haline getiren hükümet, bir müddet sonra bu konuda şiddet göstermekten vazgeçtiğinden aile fertlerinin bir yerde birleşmesine izin verdiler. Sonradan sayıları 1000'e yakın Kürdistanlı sürgünler, başlıca beş kasabada toplandılar. Bunların içinde bulunan Kürt aydınları bu beş kasabadaki toplulukları birer siyasi okul haline getirmişlerdi.”¹²⁴

Bölge halkını Batı vilayetlerine göçürmeyle ilgili en önemli kanunlardan biri 19 Haziran 1927 tarih ve 1097 sayılı *Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun*¹²⁵ adıyla çıkarılan on beş maddelik kanundur. Bu kanun önce iskânla ilgili çıkarılan yasal düzenlemelerdeki öncelikli amaç, muhacir ve mültecilerin iskâniyen, söz konusu yasanın öncelikli amacı, Vilayat-ı Şarkîye'deki nüfuz sahibi kişi ve aileleri devletin denetiminde Batı vilayetlerinde iskâna tabi tutmaktı. 22 Aralık 1926 tarih ve 6/5026 sayılı Başbakanlık Özel Kalemî yazısıyla, TBMM Başkanlığı'na sunulan kanun teklifinin gerekçesinde yer alan hükümetin görüşleri, bu

124 Kadri Cemilpaşazade, a.g.e., s. 102.

125 *Resmî Gazete*, 4 Temmuz 1927, No: 624; *Düstur*, 3. Tertip, Cilt: VIII, Ankara, 1946, s. 847-848.

tezi doğrulamaktadır. Kanun teklifi gerekçesinde özetle şunlar yer alıyordu:

Osmanlı'nın doğuyu ihmal ettiği ve bu nedenle bölgede 'feodal' unsurların hâkim olduğu ve bu durumu ortadan kaldırmak için bölgede yasaları etkili kılmak için köklü bir reforma ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Bölgede reform hareketlerine girişmeden evvel, ikinci bir hükümet gibi çalışan zararlı ve bozguncu zorbalar, kendilerine ruhani bir hava vererek halkı doğru yoldan saptıran ve yapılacak reformlara sürekli karşı çıkan unsurlar, idam veya ağır ceza mahkûmu olup İran, Irak ve Suriye'ye sığınan zararlı kişiler ve aileleri reform yapılacak bölgelerden uzaklaştırılacaktır. Bu kişi ve zümreler bölgede bulundukça aydınlanma ve gelişme olmayacaktır. [...] Batıya nakledilenlerin eski yerlerine dönmelerinin yasaklanması, reformdan beklenen gaye için zorunlu görülmüştür. Nakil işlemlerinin yasada belirtilen sürede tamamlanması, doğuda ortaya çıkan endişeyi önlemek için gerekli görülmektedir.¹²⁶

Kısacası bu kanunla bölgede, "zararlı" oldukları düşünülen aşiret ve ailelerin Batı vilayetlerinde iskân edilmesi hedeflendi. Bu doğrultuda Diyarbakır'dan birçok aile ve aşiret reisi Batı vilayetlerine gönderilerek, hükümetin belirlediği yerlerde iskân edildi. 1097 sayılı kanunun birinci maddesinde: "İdarî, askeri ve içtimâî esbaba binaen Şark idare-i örfiye mıntıkasıyla Bayezit [Ağrı] vilayetinden bin dört yüz kadar şahsın ve işbu eşhas aileleriyle seksen asi ailesinin ve menatik-ı mezkûredeki ağır ceza mahkûmlarının garp vilayetlerine nakli için Hükûmete mezuniyet verilmiştir" hükmü yer alıyordu. Yine mezkûr kanunun dokuzuncu maddesine göre; "nakledilenlerin terk ettikleri arazi ve araziye tabi olan müsakkafatları [ev, bina] hazineye intikal eder." Ayrıca, Batı vilayetlerine göç ettirilen ağa, bey ve aşiret reislerine ait toprakların köylülere dağıtılması kararlaştırıldı.¹²⁷ Bu kanun dahiline giren Ağrı ve Diyarbakır'daki aileler iki ay içinde

126 Babuş, *a.g.e.*, s. 162. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, c. 33, s. 153-159'den naklen.)

127 Bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 103.

Batı vilayetlerine nakledileceklerdi. Kanunda, her ne kadar iki ay denmişse de yaklaşık altı ay boyunca bölgeden Batı vilayetlerine zorunlu göçlerin yapıldığı görülmektedir. Bu cümleden olarak, Balıkesir valisi tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 17 Kasım 1927 tarihli yazıda, Vilayet-i Şarkîye'den gelen şahısların Balıkesir ve Aydın civarında iskân edildiği, bir kısmının da İzmir'e gönderildiği belirtiliyordu. Söz konusu listede Van, Muş, Bayezid [Ağrı], Genç, Siirt, Diyarbakır ve Mardin illerinden nakledilen şahıs ve ailelerin toplam nüfusu yer alıyordu. Buna göre, Diyarbakır'da Şeyh Murad köyünden Muhammed oğlu Mustafa ile Beytullahoğullarından Celal, Kutbeddin ve Sabri beylerin ailelerinden on ikisi erkek ve dokuzu kadın olmak üzere yirmibir kişi, toplamda ise yirmi iki kişi Balıkesir, Aydın ve İzmir'e sevk edilmiş ve erkekler maden ocaklarında çalışmaya başlamıştır.¹²⁸ Diyarbakır'dan nakledilen ailelerin önemli bir kısmı yörenin önde gelen aileleri olup Batıda farklı vilayetlere sürgün ediliyordu.¹²⁹

1097 sayılı kanun çıkarıldıktan yaklaşık altı ay sonra yürürlükten kaldırıldı. Kanun dahilinde Batı'ya nakledilenlerden suç işlemeyecek olanların eski yerlerine geri dönmesinin önündeki engeller ortadan kaldırıldı. 5 Aralık 1927 tarih ve 1178 sayılı kanun gereği, 1097 sayılı kanunla, Batı vilayetlerine nakledilenlerden bazılarının tekrar eski yerlerine dönmelerine imkân tanındı. Buna göre, "Şeyh Sait vakası ve müteakip şekavet hadiseleriyle bilfiil alakadar olmayan ve naklolundukları mıntıklarda suiahvali görülmeyenlerin" Bakanlar Kurulu kararıyla eski yerlerine geri dönebilecekleri ve üç ay içinde hükümete teslim olacak "şakilerin" ailelerinin de bu imkândan yararlanabilecekleri belirtiliyordu.¹³⁰ Bu üç aylık süre 15 Mayıs 1928 tarih ve 1247 sayılı kanun ile altı ay daha uzatıldı.¹³¹

128 BCA, 272.11/23.119.34.

129 Sürgün edilenlerin sürgün hikâyeleri için bkz. Şeyhmus Diken, *İsyân Sürgünleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

130 Bkz. "1097 Numaralı Kanun Hükümünün Refine İcra Vekilleri Heyetinin Mezun Olduğuna Dair Kanun", *Resmî Gazete*, 12 Kânunuevvel [Aralık] 1927, No: 759.

131 Bkz. "1178 Numaralı Kanunun İkinci Maddesi İle Verilen Üç Aylık Müddetin Temdidine Dair Kanun", *Resmî Gazete*, 21 Mayıs 1928, No: 894; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: III, c. 1, s. 85.

Bu kanunun çıkmasıyla, Şeyh Sait ve diğer “şekavet” olayları nedeniyle Batı vilayetlerine sürgüne gönderilen birçok kişi ve aile eski yerlerine geri döndü. Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali, Başbakanlığa gönderdiği bir raporda konuyla ilgili şunları söylüyordu:

1928 yılı içinde cezaların tecili ve af kanunları gereğince hükümetin dahilinde yaptığı ilk uygulamada batı bölgelerine nakledilen 781 kişi Beyazıt, Malatya, Urfa, Siirt, Erzincan, Bitlis, Erzurum, Van, Diyarbakır vilayetlerindeki eski yerlerine geri gönderildi. Geriye gönderilen bu 781 kişi eski subay, eski mebus, eski belediye başkanları ve bir kısım aşiret reisi çocuklarıdır.

Ancak Batı vilayetlerine sürgün edilenlerin mal ve arazilerinin başkalarına satılması veya istimlak edilmesi ciddi sıkıntılara neden olmuştur. 1928 yılında çıkarılan af kanunları gereği eski yerlerine geri dönenler mal ve mülklerine yeniden sahip olmak için birçok dava açmışlardır.¹³²

Bölgeden ve Diyarbakır’dan Batı vilayetlerine yapılan göç 1934 tarih ve 2510 sayılı *İskân Kanunu* ile ivme kazandı. 1934 yılında çıkarılan *İskân Kanunu*’yla kimlerin iskân edileceği ve vatandaşlıktan çıkarılacağı açıkça belirtiliyordu. 2510 sayılı *İskân Kanunu*’nun 11. maddesinin C bendinde bu durum şöyle açıklanıyordu:

Türk kültürüne bağlı olmayanlar veya Türk kültürüne bağlı olupta Türkçe’den başka dil konuşanlar hakkında harsi, askeri, siyasi, içtimai ve inzibatı sebeplerle, İcra Vekilleri Heyeti kararı ile Dahiliye Vekili lüzumlu görülen tedbirleri almağa mecburdur. Toptan olmak şartıyla başka yerlere nakil ve vatandaşlıktan iskat etmek [düşürmek] de bu tedbirler içindedir.¹³³

1934 tarihli *İskân Kanunu*’ndan sonra Diyarbakır’dan birçok aile Batı vilayetlerine sürgün edildi. 1936 yılında Cemilpaşazadeler ile diğer “nüfuz sahibi” kişi ve aileler Diyarbakır’dan çıka-

132 Koca, a.g.e., s. 279, 404.

133 Bkz. “2510 Sayılı İskân Kanunu”, *Resmi Gazete*, 21 Haziran 1934, No: 2733.

rılarak Batı'da farklı vilayetlerde iskân edildi. 1936 yılında gerçekleştirilen sürgünde Cemilpaşazadeler, Antalya, Burdur, Denizli, Edirne, Giresun, İzmir, Kastamonu, Kırklareli, Konya, Ordu, Samsun, Sinop, Tekirdağ gibi illere gönderildi. Bu sürgüne Cemilpaşazade ailesinin kız ve damatları da dahil edildi.¹³⁴

1936'da sürgün edilen Cemilpaşazadelerden bazı kimseler ve sürgün yerleri şöyleydi: Büyük Savaşta Şark [Kafkas] Cephesi'nde Sarıkamış'ta hayatını yitirmiş olan Cemilpaşazade Besim Bey'in oğlu Selahattin Cemiloğlu Edirne'ye; Ahmet Cemil Paşa'nın oğlu olan Mustafa Bey'in kızları Satia ve Neriman hanım Tekirdağ iline bağlı Saray ilçesine; Mustafa Bey'in kızı Rana Eden ve oğlu Hilmi Eden Sinop'a; Ahmet Cemil Paşa'nın oğullarından Fuat Bey'in dul eşi Samiye hanım Ordu'ya; Türk ordusuna bir uçak hediye ettiğinden kendisine daha önce Tayyare madalyası verilmiş olan Cemilpaşazade Ziya Karakoç Giresun'a; Ahmet Cemil Paşa'nın oğlu Cevdet Karakoç Denizli'ye; onun kardeşi Ömer Ali Cemiloğlu Edirne'ye; Fikri Karakoç'un oğlu Ferruh Karakoç Giresun'a; Memduh Cemiloğlu Ordu'ya ve Muhittin Cemiloğlu Kastamonu'ya sürgüne gönderildi.¹³⁵ Sürgün edilen Cemilpaşazadelerin bir bölümü sürgünde yaşamlarını kaybetti, bir kısmı 1947 affıyla Diyarbakır'a geri döndü ve ailenin diğer bir kısmı Ortadoğu ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yerleşti.¹³⁶

Bölge halkının Batı vilayetlerine göçürülmesi konusu, 5-22 Aralık 1936 tarihlerinde Ankara'da yapılan Umumi Müfettişler toplantısında da gündeme geldi. Buna göre; "aşiretlere ağalık, reislik, seyitlik, şeyhlik yapmış hadiselerle karışmış, tahrikâta alet olmuş ve olmakta bulunmuş olanların ihtiyacı karşılayacak bir plân ve program dahilinde aileleriyle birlikte Garb'e nakledilerek yerleştirilmesi"¹³⁷ kararlaştırıldı. Aynı toplantıda Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen de bölgedeki etkili şahıs ve

134 Malmisani, *Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, s. 205-206.

135 Tüten, a.g.m., s. 344.

136 Konuyla ilgili bir çalışma için bkz. Cemalettin Canlı-Halil İbrahim Uçak, *Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.

137 BCA, 030.10/68.452.4.

ailelerin Batı vilayetlerine göçürülmesinin uygun olacağını belirtiyor ve birçok aileyi sürgüne gönderdiğini ifade ediyordu. 1942 yılında Abidin Özmen'le Diyarbakır'da görüşen CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, konu hakkında şunları aktarmaktaydı:

Abidin Özmen, bu vilayetlerde zenginleşen yahut bir suretle sıvrılanlardan yarın elebaşı olabileceklerin Türk olsun, Kürt olsun, buralardan kaldırılıp Batı vilayetlerine götürülmelerine, oralarda süründürmeyerek, yer ve geçimlik vermek şartıyla, gerekli olduğunu söylemekte ve bundan önce batıya kaldırılmış bir takım insanların bu ihtiyat tedbirinden ceza çekmekte ve aç kalmakta olduklarını söylemektedir.

Aynı görüşmede Özmen, Doğu vilayetlerinden Batı'ya "adam kaldırmak" konusunda şunların yapılmasını "zaruri" görüyordu: Nakil kabul edilmeli, nakledilmiş/nakledilecekler derhal iskân edilerek kendilerine ev ve tarla verilmeli, nakledilenlerin malları "tasfiye edilmeli" ve nakil işlerinde büyük yolsuzlukları önlemek için bu işler "mahdut adamlara" verilmeliydi. Esendal, söz konusu uygulamanın faydası kadar zararının da olacağını ve dolayısıyla bu konuda Abidin Özmen'i "haklı ve isabetli görmediğini" not ediyordu. Esendal, Diyarbakır ve bölgenin diğer şehirlerinde fişleme ve sürgün vakalarının halkı sindirdiğine de dikkat çekiyordu: "[...] Eskiden Diyarbakır'da herkesi korku altında bırakan kötü bir usul ile bir gizli polis kullanılmak istemiş ve yerinden kaldırılıp başka yere sürülmek tehlikesi, herkesi korkutmuştur."¹³⁸

Tek partili dönemde Diyarbakır'dan Türkiye'nin çeşitli vilayetlerine çok sayıda sürgün gerçekleştirildi. Çeşitli dönemlerde yapılan kitlesel sürgünler dışında, "tehlikeli" görülen kişiler de Bakanlar Kurulu kararıyla Batı vilayetlerinde zorunlu iskâna tabi tutuluyordu. Farklı vilayetlerde zorunlu ikamete tabi tutulan Diyarbakırlılar başta ekonomi, sağlık ve eğitimle ilgili olmak üzere ailevi ve toplumsal sorunlara maruz kalıyordu. Yerel ve merkezi yönetim, sürgündeki Diyarbakırlıların, Diyarbakır'a

138 BCA, 490.01/571.2274.1.

veya bulundukları ilin dışında başka bir ile iskân edilme taleplerini genellikle “güvenlik” gerekçesiyle karşılıksız bırakırken, az sayıda talebe de olumlu yaklaşıyordu. Sürgündeki Diyarbakırlıların yaşadıkları çok sayıda sorun resmî yazışmalara yansıyor. Burada söz konusu sürgünlere ve bu sürgünlerde yaşanan sıkıntılara değinilecektir.

Kırşehir’de iskâna tabi tutulan Diyarbakırlı Mehmet Şerif oğlu Mehmet Nuri ile dört arkadaşının Kırşehir valiliğine yaptıkları başvuruda, Kırşehir’de kendilerine verilecek gayrimenkul ile şehrin bir ticaret mahalli olmamasından dolayı “sefalete duçar olduklarını” ve bu nedenle Adana, Tarsus ve Mersin gibi “münasip mahallerde” iskân edilmelerini talep ediyordu. Kırşehir valisi tarafından İçişleri Bakanlığı’na gönderilen 10 Kasım 1927 tarihli yazıda, mezkûr kişilere mülk ve iş temin olunamayacağından “münasip” bir vilayete nakledilmeleri için izin isteniyordu. Ancak İçişleri Bakanlığı’na bağlı İskân Umumiye Müdüriyeti tarafından Kırşehir valiliğine gönderilen 16 Kasım 1927 tarihli yazıda, mezkûr şahısların söz konusu vilayetlere nakledilmesinin “inzibati” sebeplerden dolayı uygun olmayacağı, bu nedenle daha kuzeydeki vilayetlerden birine iskân edilmelerinin münasip olacağı belirtiliyordu.¹³⁹ İstanbul’da ikamet eden Diyarbakırlı Ganizade Ali Cevdet, 13 Kasım 1927 tarihli yazıyla İçişleri Bakanlığı’na başvurarak idare-i örfiye mıntıkası dışında İstanbul’a yirmi bir ay önce gönderildiğini, ailesinden ayrı olduğunu, malul bir doktor olup emekli maaşının kiraya bile yetmediğini ve bu nedenle “perişan bir halde” olduğunu belirtiyordu. Bu nedenlerden dolayı kendisi ve ailesinin daha fazla “perişan olmaması” için kanun gereği iskân ve iaşesinin teminini talep ediyordu.¹⁴⁰ 15 Kasım 1927 tarihli bir yazıda, Adana’da iskân edilen Diyarbakırlı Mehmet oğlu Ahmet, Hacı Ali oğlu Hacı Mehmet ve Davut oğlu Nuri, Diyarbakır’a dönme talebinde bulunmuşlarsa da¹⁴¹ herhangi bir cevap alamadıkları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine mezkûr şa-

139 BCA, 272.11/23.118.28.

140 BCA, 272.11/23.118.40.

141 BCA, 272.11/23.119.13, BCA, 272.11/23.119.15, BCA, 272.11/23.119.17.

hıslar 29 Kasım 1927 tarihli dilekçeyle Diyarbakır'a geri dönme talebini yinelemişlerdi.¹⁴² Ancak bu dilekçenin de cevapsız kaldığı anlaşıyor. 23 Kasım 1927 tarihli bir yazıda, Balıkesir'de mecburi ikamete tabi Diyarbakırlı Kudrettin ve arkadaşlarının başka yerlere nakledilmeleri talebi yer alıyordu.¹⁴³ Antalya Valiliği tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen 28 Teşrin-i Sani [Kasım] 1927 tarihli yazıda, iskâna tabi tutulan bazı ailelerin nakledildikleri yere gelerek yerleştikleri bildiriliyordu. Söz konusu yazıda, Akseki'de mecburi ikamete tabi Siirtli Hakkı Efendi'nin ve Diyarbakırlı Tayfur'un eş ve çocuklarından ibaret olmak üzere toplam dört nüfusun Akseki'de ikamete başladıkları ve iskânlarının İskân Dairesi'nce yürütülmekte olduğu belirtiliyordu.¹⁴⁴

7 Temmuz 1939 tarihli kararnameyle Talos aşireti reisi Kulplu Mehmet oğlu Ömer Mihi'nin oğlu Şemsettin Çelik ile eniştesi İzzet'in aile fertleriyle birlikte Yozgat ve Bilecik'e nakil ve iskânları kararlaştırıldı.¹⁴⁵ 30 Kasım 1939 tarihli kararname ile Diyarbakır'dan Bilecik'e nakil ve iskân edilen İzzet Arslan kızı Humeyre'nin kocası ve çocuklarının bulunduğu Yozgat'a nakledilmesi söz konusuydu. Karar gerekçesinde Humeyre'nin Yozgat'a iskân edilen Ömer Mihi'nin oğlu Şemsettin Çelik ile "gayri resmi" [imam nikâhlı] şekilde evli ve çocukları bulunduğu ve karı kocanın ayrı yerlere iskân edildiği ve sonrasında evlilikleri kanuni bir şekilde yaptıkları anlaşıldığından Humeyre'nin, kocası ve çocuklarının bulunduğu Yozgat'a naklinin uygun olduğu belirtiliyordu.¹⁴⁶

5 Temmuz 1927 tarihli kararnameyle, Tokat'ta bulunan Diyarbakırlı Bakkal Ali Ağa'nın oğlu Niyazi'ye, Diyarbakır'da bulunan ailesini ve hayvanlarını getirmek üzere izin verildiği belirtiliyordu.¹⁴⁷ 5 Temmuz 1939 tarihli kararnamede, Ordu'da

142 BCA, 272.12/55.140.13.

143 BCA, 272.11/23.120.31.

144 BCA, 272.11/23.121.1.

145 BCA, 030.18.1.2/84.62.19.

146 BCA, 030.18.1.2/89.112.15.

147 BCA, 272.11/22.116.1.

iskâna tabi tutulan Cemiloğullarından Şevki Yasin oğlu Mustafa Ekinci'nin sıhhi heyet raporunda belirtildiği üzere yakalandığı hastalığın Ordu'da tedavisinin mümkün olmadığından dolayı İstanbul'a nakil ve iskân edilmesi bilgisi yer alıyordu. Aynı kararnamede, Kastamonu ve Burdur'a nakledilmiş olan ve bulundukları yerde "temin-i maişet" imkânı bulamadıkları anlaşılan Silvanlı Reşit oğlu Ali Özkan ve Seyfettin oğlu Behram Budak'ın, infak ve iâşeleriyle mükellef bulundukları aileleriyle birlikte İstanbul vilayetine nakil ve iskân edilmeleri karara bağlanmıştı.¹⁴⁸

İstanbul'da iskân edilen Behram Budak ve Ali Özkan'a farklı tarihlerde çeşitli sebeplerle Diyarbakır ve Malatya'ya kısa süreliğine gitmelerine izin verildiği görülmektedir. Mesela, 10 Ekim 1940 tarihli kararnameyle Behram Budak'ın alacaklarını tahsil etmek üzere yirmi gün müddetle Silvan'a gitmesine¹⁴⁹ ve aynı şahsa yaklaşık dört yıl sonra 27 Mayıs 1944 tarihli kararla bu kez Malatya'ya gitmesine müsaade edilmişti.¹⁵⁰ Yine 1 Mart 1941 tarihli kararla İstanbul'da iskân edilmiş olan Raşit oğlu Ali Özkan'ın iki ay için Silvan'a gitmesine¹⁵¹ ve 15 Haziran 1943 tarihli kararla da Cemil Paşa mensuplarından Silvanlı Raşit oğlu Ali Özkan'ın Malatya'ya gitmesine izin verilmişti.¹⁵² 13 Ocak 1941 tarihli kararnameyle, 1936 yılında Kastamonu'da iskân edilen Cemilpaşa oğullarından Abdurrahman oğlu Muhiiddin'in karısı Lamia'nın Diyarbakır'da oturan hasta ve yaşlı annesini görmek için dört ve sekiz yaşlarında Abdurrahman ve Handan adlarındaki iki çocuğuyla birlikte bir buçuk aylığına Diyarbakır'a gitmesine izin verilmişti.¹⁵³ 17 Nisan 1941 tarihli kararnameyle Lamia'nın Diyarbakır'da iki ay daha kalması karara bağlanmıştı.¹⁵⁴

148 BCA, 030.18.1.2/87.65.4.

149 BCA, 030.18.1.2/92.98.4.

150 BCA, 030.18.1.2/105.34.5.

151 BCA, 030.18.1.2/94.15.15.

152 BCA, 030.18.1.2/102.43.12.

153 BCA, 030.18.1.2/93.122.11.

154 BCA, 030.18.1.2/94.33.7.

Aslen Şamlı olup, Osmanlı hükümeti zamanında Suriye’de polis komiserliği yapan ve 1934 yılına kadar Şam’da ikamet eden İbrahim Cemil, 1934’te Halep Konsolosluğu’na başvurarak aldığı pasaportla Diyarbakır’a gelmiş ve buraya iskân edilmişti. Bakanlar Kurulunun 11 Kasım 1935 tarihli kararname-sinde, İbrahim Cemil’in uzun süre Şam’da ikamet etmesi ve ec-nebi istihbaratına mensubiyeti nedeniyle Diyarbakır’da ikamet etmesinin mahzurlu olduğu belirtilerek İbrahim Cemil ve aile fertlerinin 2510 sayılı İskân Kanunu’nun ikinci maddesinin B bendine¹⁵⁵ göre Kütahya’ya nakil ve iskân edilmeleri uygun görülmüştü.¹⁵⁶

Tek parti döneminde hükümetin belirlediği cami ve mescit-lerin dışında ibadet ve ayin yapmak da kanuna aykırıydı. Bu tür eylemlere öncülük edenler, bulundukları vilayetten başka illere nakil ve iskân ediliyordu. Bakanlar Kurulu’nun 2 Kasım 1937 tarihli “çift hilalli” gizli kararnamesi, Diyarbakır’da hükü-mete karşı yapılan “dinî muhalefet”le ilgilidir. Söz konusu ka-rarnamede, Diyarbakır’ın Kulp kazası müftüsü olup ayin yap-mak için halkı Muş’un Anduk Dağı’na davet eden Nakşiben-di şeyhi müteveffa Ömer oğlu Mehmet Emin’in kanuna aykırı olarak vuku bulan ve önlenen “irticai hareketi” ele alınıyordu. Bakanlar Kurulu toplantısında, kanuna aykırı davranan Meh-met Emin’in eski yerinde kalmasının mahzurlu olduğundan ai-le fertleriyle birlikte Aydın iline nakledilip orada iskân edilme-leri karara bağlandı.¹⁵⁷

Kemalist Cumhuriyet, Diyarbakır’ı gayrimüslim nüfustan arındırmak için mübadele dışında zorunlu göç politikasına da başvuruyordu. Tek partili dönemde, Diyarbakır’daki gayrimüs-lim nüfusun bölgeden çıkarılması için çeşitli önlemler alınıyor-du. Şeyh Sait Ayaklanması’ndan sonra Cemil Bey tarafından ha-zırlanan raporda, “anasır-ı muazzırre” olarak nitelendirilen ve

155 İskân Kanunu’nun ikinci maddesine göre Türkiye, iskân bakımından üç mın-tıkaya ayrılır. B bendindeki ikinci muntika olarak tarif edilen yerler “Türk kül-türüne temsili istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir.” Bkz.

“2510 Sayılı İskân Kanunu”, *Resmî Gazete*, 21 Haziran 1934, No: 2733.

156 BCA, 030.18.1.2/59.84.18.

157 BCA, 030.18.1.2/79.89.7

Diyarbakır'da eşrafın himayeleriyle toplanmış iki üç bin Ermeni ile diğer vilayetlerde meskûn olan Ermeni, Süryani, Keldani, Nasturi vd. Hristiyan ahalinin nüfusunun artmasının önlenmesi, köylerdeki Süryani ve Yezidilerin bu mıntıkadan çıkarılmasının gerekliliği ifade ediliyordu.¹⁵⁸ Bu doğrultuda, Diyarbakır'daki bazı gayrimüslim şahıs ve ailelerin Batı vilayetlerine iskân edildiği görülmektedir. Bir örnek olması açısından Bakanlar Kurulu'nun 23 Mart 1936 tarihli "çift hilalli" gizli kararnamesine burada yer vereceğiz. Söz konusu kararnamede, aslen Ermeni olup Diyarbakır nüfusuna kayıtlı olan ve Diyarbakır'da terzilik yapan Nazifin tehcirden kurtulmak için ihtida ettiği ve bütün varlığıyla Ermeni emellerine hizmet eden "azılı bir Türk düşmanı" olduğu belirtiliyordu. Kararnamede Nazifin, Abdulhalim Kemal adındaki oğlunu da "Türk düşmanı" olarak yetiştirdiği ve Abdulhalim Kemal'in sekiz yıl evvel kaçak olarak siyasi sığınmacı sıfatıyla Halep'e gittiği ve Fransızlara jandarmalık ve istihbarat memurluğu yaptığı ifade ediliyordu. Ayrıca, Nazifin diğer oğlu Mehmet Reşad'ın ise Marsilya'ya tahsil için gideceğini bildirerek pasaport aldığı, ancak Marsilya'ya gitmeyerek Beyrut'a gittiği ve oradan da Suriye'ye yerleştiği belirtiliyordu. Kararnamede, "muzır emeller" peşinde olduğu belirtilen Nazifin hududa yakın bölgelerde oturmasının mahzurlu olduğundan 2848 sayılı kanunun beşinci maddesi mucibince tüm aile fertleriyle Çorum vilayeti merkezine nakil ve iskân edilmeleri kararlaştırıldı.¹⁵⁹ Gayrimüslimlere yönelik bu uygulamalar neticesinde, tek parti iktidarının sonu olan 1950 yılında Diyarbakır'da gayrimüslim nüfusun bitme noktasına geldiği görülmektedir. Söz konusu azalmayı, nüfus sayımlarında görmek mümkündür.

Sonuç olarak, Cumhuriyet Arşivi'ndeki resmi belgeler, tek parti döneminde Diyarbakır'dan Batı vilayetlerine çok sayıda kişi ve ailenin sürgün edildiğini göstermektedir. Birinci Umumi Müfettişlik kayıtlarına göre 1928-1937 yılları arasındaki on yıllık dönemde, 1928'de 151, 1931'de 315, 1932'de 303, 1933'te 140 ve 1937'de 212 kişi olmak üzere toplam 1.121 kişi

158 Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 109-121.

159 BCA, 030.18.1.2/68.77.9.

Diyarbakır'dan Türkiye'nin farklı illerine sürgün edilmiştir.¹⁶⁰ Ancak, buradaki bilgilerin eksik olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü dönemin basın ve hatıralarında, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen döneminde, bilhassa 1936 yılında vilayetten çok sayıda kişinin sürgüne gönderildiği bilgimiz dahilindedir. Elbette, zorunlu göç ve sürgün politikalarının temel gayesi, Diyarbakır'ın homojen bir yapıya kavuşması ve rejime karşı muhalefet edemeyecek duruma gelmesiydi. Ancak, zorunlu iskânın kaldırılması ve Diyarbakırlı ailelerin büyük bir kısmının vilayete geri dönmesi, bu hedefin istenilen düzeyde gerçekleşmediğini göstermektedir.

Diyarbakır'dan Suriye'ye göçler

Tek parti döneminde Kürtlere yönelik uygulamalardan dolayı birçok Kürt milliyetçisi başta Suriye olmak üzere İran ve Irak'a iltica etmiştir. Bunlar arasında Diyarbakır'dan da azımsanmayacak sayıda mülteci bulunuyordu. Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra Dahiliye vekili Cemil Bey tarafından hazırlanan raporda, bölgede etkili olan bazı şahısların başta Suriye olmak üzere İran ve Irak'a sığınarak söz konusu ülkelerde "Kürtçü faaliyetler" icra ettikleri kaydı yer alıyordu. Ayrıca raporda, Şark'ta devamlı surette ikamet eden "Kürtçülerin" sosyal düzeni ihlal edebileceklerinden bunların Batı vilayetlerine nakledildikleri belirtiliyordu.¹⁶¹ Dönemin diğer bir aktörü İsmet İnönü, hatıralarında Doğu'daki ayaklanmalarda Suriye'ye sığınmış olan kişilerin etkili olduğuna dikkat çekiyordu:

Doğudaki siyasi şekavetlerin bir önemli kaynağı da Suriye hududu olmuştur. Vaktiyle Türkiye'den Suriye'ye iltica etmiş olan eski siyasi cereyanların başları, mesela Cemil Paşazadeler gibi bir takım kimseler, Cumhuriyet'in ilk zamanlarında her vesileden istifade etmeye kalkışmışlardır.¹⁶²

160 Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 357.

161 Bkz. Bayrak, Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı, s. 109.

162 İnönü, Hatıralar, s. 530.

1936 yılında Ankara’da yapılan Umumi Müfettişler toplantısında da Suriye’ye sığınanların Türkiye aleyhine faaliyetlerde bulundukları belirtiliyordu. Toplantıda, Suriye’ye kaçıp memleket aleyhine çalışan şahısların vatandaşlıktan çıkarılmasına devam edildiği, bunun yanı sıra söz konusu şahısların “şayialı mallarının satılması mevzuuna yönelik teşebbüsün neticelen-dirilmesine” çalışıldığı ifade ediliyordu.¹⁶³

Şeyh Sait Ayaklanması nedeniyle bölgedeki birçok tanınmış kişi ve aile tutuklanmış, bir kısmı da sürgüne gönderilmiştir. Ayaklanmadan sonra tutuklananlar ve Batı illerine nakledilenler dışında, başta Diyarbakır olmak üzere kendisini güvende hissetmeyen birçok “Kürt Aktivist”¹⁶⁴ Irak ve Suriye’ye yerleşmiştir. Şüphesiz, Diyarbakır’dan Suriye’ye yerleşen ailelerin başında Cemilpaşazadeler geliyordu. Cemilpaşazade ailesinin önde gelenlerinden Ekrem, Kadri, Mehmet, Mustafa, Bedri ve Fuat beyler, 1929’dan itibaren Suriye’ye iltica etmiş ve orada Kürt hareketi içinde yer almışlardır. Ekrem Bey’in kızı Pervin Cemilpaşazade, ayaklanmadan sonra tüm akraba ve yakınlarının, hatta damatlarının bile Türkiye’nin Batı vilayetlerine sürgüne gönderildiklerini, kendilerinin ve birkaç yakınlarının Suriye’ye sığındıklarını ifade etmektedir.¹⁶⁵ Ekrem Cemilpaşazade akrabalarıyla birlikte Suriye’ye geçişi hakkında şunlar söylüyordu:

1929 senesinde serbest bırakıldıktan sonra Ankara’dan Diyarbakır’a gittim. Diyarbakır’da vaziyet pek vahimdi. Türkiye’de yaşamamıza imkân yoktu. Planımızı Türk Hükümetine sezdirmeden Diyarbakır’ı terk ettik. Halep’e vardık. Dört amcazade Kadri, Ekrem, Muhammed, Bedri Suriye’ye iltica ettik. Kardeşim Mikdad Fransa’da hukuk tahsil ediyordu. Bir sene sonra o da bize katıldı.¹⁶⁶

163 Varlık, a.g.e., s. 76.

164 Tek parti döneminde hükümete muhalefet eden Kürtler için Cemil Koçak, “Kürt Aktivist” demektir. Bkz. Cemil Koçak, *Tek-Parti Döneminde Muhallif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 127-140.

165 Bkz. Ceren, a.g.e., s. 111-122.

166 Ekrem Cemilpaşazade, a.g.e., s. 67.

Cemilpaşazadeler, Suriye'ye iltica ettikten sonra Hoybun Cemiyeti'nde etkili olmuş, Suriye'deki siyasi çalışmalarının yanı sıra Kürtçe alfabe, dergi ve kitap yayınlarak kültürel faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Cemilpaşazadelerin anlattıkları ve diğer çalışmalardaki bilgiler, resmî yazışmalarla örtüşmektedir. Çünkü 1929'dan itibaren Cemilpaşazadelerin Suriye'deki faaliyetleriyle ilgili istihbarat birimlerince yazılar yazılmakta ve gerekli tedbirlerin alınması için çalışmalar yapılmaktaydı. Cemilpaşazadeler dışında birçok Diyarbakırlı kişi ve aile de Suriye'ye sığınmıştır. Mesela Hasan Hişyar, Fehmi Bilal söz konusu Diyarbakırlılardan sadece birkaçıdır.

Az evvel ifade ettiğimiz üzere Diyarbakırlı Cemilpaşazadeler, Suriye'ye sığındıktan itibaren, buradaki Kürt hareketine aktif olarak katılmıştır. Söz konusu dönemde Suriye'deki en mühim Kürt örgütü, kuşkusuz Hoybun Cemiyeti idi.¹⁶⁷ 1929 yılında Suriye'ye sığınan Kadri ve Ekrem Beyler, Hoybun Cemiyeti'nin Merkez Komitesi'ne seçilmiştir. Bedirhanilerin Hoybun Cemiyeti'nden ayrılmasından sonra 1934-1939 yılları arasında Kadri Bey, 1939-1946 yılları arasında ise Ekrem Bey, Hoybun Cemiyeti'nin "siyasi mümessili" görevinde bulunmuştur. Ayrıca Mehmet, Mikdat ve Bedri Cemilpaşazade de Hoybun Cemiyeti'nde aktif olarak yer almıştır.¹⁶⁸ Mesela, Hoybun Cemiyeti'nin Temmuz 1929 tarihinde Halep'te yaptığı iki toplantıya Cemilpaşazade Mehmet ve Kadri'nin yanı sıra aralarında Celadet Ali Bedirhan, Memduh Selim ve Yado olmak üzere bilhassa mülteci Kürt ileri gelenlerinden oluşan kırk beş kişi katılmıştır. Toplantıya Karabet, Hırşak Papazyan ve Vahan Papazyan adlı Ermeni temsilciler de iştirak etmiştir. Söz konusu toplantılarda Suriye'deki yerli ve Türkiye'den firari Kürtlerden azami istifade edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶⁹

167 Hoybun Cemiyeti 1927 yılında Lübnan'da kurulmuş, ancak siyasi ve kültürel faaliyetlerini Suriye'de sürdürmüştür. 1930 Ağrı ayaklanmasında etkin rol alan Hoybun Cemiyeti 1946 yılında dağılmıştır. Cemiyet hakkında geniş bilgi için bkz. Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998; Yusuf Sarıncay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XIV, sayı 40, Mart 1998.

168 Alakom, a.g.e., s. 49.

169 BCA 030.10/115.803.6.

Türkiye hükümetleri, Suriye'ye sığınan Kürtlerle ilgili sıkı bir takibat yaparak çok sayıda istihbarat raporu hazırlamıştır. Söz konusu istihbarat raporları Halep Başkonsolosluğu, Mardin Valiliği ve Birinci Umumi Müfettişlik tarafından İçişleri Bakanlığı'na bildiriliyordu. İçişleri Bakanlığı da istihbarat raporlarını düzenli olarak Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na bildiriyordu. Burada, başta Cemilpaşazadeler olmak üzere Suriye'ye sığınan Kürt reisler hakkında hazırlanmış birkaç istihbarat raporuna yer vermenin önemli olduğunu düşünmekteyiz. Cemilpaşazadelerle ilgili ilk istihbarat raporu Mardin valisi Hadi Bey tarafından 1 Nisan 1929 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na gönderilmiş olup, raporda Cemilpaşazadelerden Mustafa Bey, oğlu Mehmet ve Fuat Beyler, Fuat Bey'in oğulları Kadri ve Bedrettin Beylerin 18 Mart 1929'da trenle İstanbul ve İzmir'e gitmeleri söz konusu olduğu halde Mardin'den Halep'e gittikleri bildiriliyordu. Ayrıca, Ekrem Bey'in Mardin'den İstanbul'a gittiği ve oradan Halep'e geçtiği belirtiliyordu. Raporda, Cemilpaşazadelerin Halep'te diğer "erbab-ı fesatla tevhid-i mesai ederek" memleket hakkında fesat çıkarmaya çalıştıkları ifade ediliyordu.¹⁷⁰

Cemilpaşazadeler hakkında Mardin Valiliği tarafından hazırlanan bir diğer rapor, Mardin valisi Hadi Bey tarafından Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen 24 Ağustos 1929 tarihli şifreli telgraftır. Telgrafta, güneye [Suriye] tetkikat için gönderilen muhbirin Resûlayn'dan gönderdiği istihbarata yer veriliyordu. Buna göre, Ekrem Bey'in Paris'ten bir takım evrakla Rasûlayn'a geldiği ve bu evrakları İbrahimogullarından Halil'e vererek evrakların Siirt, Bitlis ve diğer vilayetlerde bulunan aşiret reislerine dağıtılmasını istediği belirtiliyordu. Ayrıca Ekrem Bey'in ifadesine göre bir ay sonra Kürdistan'da vuku bulacak "kıyama" Fransız ve İngilizlerin de Suriye ve Irak sınırından yardım edecekleri, "kıyamın" gerçekleşmesi durumunda İbrahimogullarının birkaç yerden tren yolunu tahrip edecekleri kaydı yer alıyordu. Vali, kuzeyde [Türkiye] vaziyetleri şüpheli birtakım Kürt reisleriyle güneydekiler

170 BCA, 030.10/113.771.3.

arasında daimi surette “muhabere” mevcut olduğunu söylüyordu. Vali Hadi Bey, güneyden kuzeye silah kaçakçılığı yapıldığını, bunun önlenmesi için sınırlarda daha etkili önlemlerin alınmasını ve kaçak silahlarla ilgili daha kapsamlı soruşturmanın yapılmasını öneriyordu.¹⁷¹

Cemilpaşazadelerle ilgili istihbarat raporları hazırlayan kurumlardan biri de Birinci Umumi Müfettişliktir. Birinci Umumi Müfettişlik, istihbarat raporlarını, bağlı olduğu İçişleri Bakanlığı'na gönderiyordu. Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen bir rapor, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya imzasıyla 4 Nisan 1929 tarihinde Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilmiştir. Yazıda, Ekrem, Kadri, Mehmet ve Bedri Cemilpaşazadelerin aileleriyle birlikte Halep'te Santral Oteli'nde konakladıkları, 22 Mart 1929'da Hoybun Cemiyeti üyelerinden Memduh Selim Bey'in evinde bir toplantı yaptıkları ve Halep'te bulunan bazı Kürtlerin bu toplantıda hazır bulundukları kaydı yer alıyordu.¹⁷² İbrahim Tali'nin Cemilpaşazadeler hakkında hazırladığı diğer bir istihbarat raporu, “firari Cemilpaşazadeler” hakkında olup, 2 Nisan 1929 tarihliydi. Raporda, Cemilpaşazadelerin Halep'e gitmelerinin zahiri hiçbir sebebinin bulunmadığı, Cemilpaşazadelerin, Ekrem Bey'in İstanbul'dan dönüşüne kadar köylerinde ziraatla uğraştıkları, Ekrem Bey'in dönmesiyle Mehmet Bey'in yıllık iki yüz altın geliri olan pirinç tarlasını iki yıl süreyle seksen altına kiraya verdiği ve kısa bir süre önce Osmanlı ve Ziraat bankalarından üç bin lira para aldığı belirtilmekte ve Cemilpaşazadelerin, firar kararını son günlerde aldıkları ifade edilmektedir. Aynı raporda, Cemilpaşazadelerin Halep'te Hoybun Cemiyeti üyeleriyle ilişki içinde olmaları ve toplantı düzenlemelerinin temel gayesinin bu cemiyeti yeniden aktif hale getirmek ve kalıcı bir tesir yaratmak olduğu belirtilmektedir. Raporun devamında, Batıdan gelen Cemilpaşazadelerin tamamının yerlerinde oldukları sadece Ziya Bey'in piyasadan iki yüz elli altın tedarik etmeye çalıştığı, bunun dı-

171 BCA, 030.10/113.771.7.

172 BCA, 030.10/113.771.1

şında bölgede olağanüstü bir durumun olmadığı bilgisi yer almaktadır.¹⁷³ Söz konusu rapordan on gün sonra İçişleri Bakanı Şükrü Kaya imzasıyla Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen 12 Nisan 1929 tarihli yazıda, firari Cemilpaşazadeler hakkında Halep'ten alınan istihbarata yer verilmiştir. Yazıda, firar edenlerin üç olmayıp, Ekrem, Kadri, Bedri ve Mehmet adlarında dört kişi oldukları ve Fransız İstihbarat Dairesi'nde sorgulandıkları belirtilmiştir. Cemilpaşazadeler, Fransız istihbaratına verdikleri ifadede Türkiye'deki Kürtlerin isyan için hazırlık yaptıklarını, zuhur edecek isyanda hükümet tarafından tutuklanıp idam edilmekten korktukları için kaçtıklarını ve birçok Kürt reisin de firar edeceğini söylemişlerdir. Bu ifadeden dolayı Fransızlar, Cemilpaşazadelerin Halep'te ikamet etmelerine müsaade etmiş ve Cemilpaşazadeler Santral Oteli'nden ayrılarak Halep'te Akaba Mahallesi'nde kiradadıkları bir eve yerleşmiştir. Son olarak raporda Şahinoğulları Mustafa, Bozan ve Kürtdağı rüesasından Hacı Handan'ın Halep'te Cemilpaşazadelerle uzun bir görüşme yaptıkları yer almaktadır.¹⁷⁴ İbrahim Tali, Cemilpaşazadeler hakkında hazırladığı 12 Eylül 1929 tarihli raporda, Suriye'de bulunan Cemilpaşazadeler, Erizniler, Yado ve Cibranlı Sadık'ın son günlerde Ermenilerle birlikte Hasice'de "Kürtlük namına" mühim faaliyetlerde bulunduklarını ve söz konusu kişilerin Türkiye'ye muhtelif çeteler göndererek "icrayı fesada" karar verdiklerini belirtiyordu.¹⁷⁵

Cemilpaşazadeler hakkında bir rapor da, Halep Başkonsolosu tarafından 9 Temmuz 1929'da Başbakanlığa gönderilen şifreli bir telgrafta yer almaktadır. Raporda, Diyarbakirli Cemilpaşazade Ekrem'in bir müddet önce gittiği Beyrut'tan Halep'e döndüğü, arazi ve ev almak için daha evvel Deyr-i Zor'a gitmiş olan Bedri ve Mehmet Bey'in de aynı tarihte Halep'e döndükleri belirtilmiştir. Ancak Bedri ve Mehmet beylerin arazi almaya muvaffak olamadıkları, bu nedenle Ekrem Bey ile birlik-

173 BCA, 030.10/113.771.4.

174 BCA, 030.10/113.771.2.

175 BCA, 030.10/113.771.9.

te Halep'te Cibbuzzile Mahallesi'nde ev kiralayıp yerleşecekleri ifade edilmiştir. Raporun devamında Başkonsolos, Cemilpaşazade Ekrem'le bizzat görüştüğünü ve Ekrem Bey'in kendi beyanına göre firar etme nedenini öğrendiğini ifade etmiştir. Ekrem Bey, bir hemşehrisini İstanbul'da tedavi ettirdikten sonra Diyarıbekir'e döneceği sırada arkadaşlarından aldığı mektuplarda "Kürdistan'da" bazı isyan alametlerinin olduğunu öğrendiğini, şayet kendisi Diyarıbekir'e gelirse her zaman olduğu gibi bu kez de Kürt isyanını tahrik etmiş olmakla itham ve şüphe altında kalacağından dolayı Halep'e taşınmaktan başka bir çaresinin olmadığını ve bu nedenle de Halep'e taşındığını söylemiştir. Ancak Başkonsolos, Ekrem'in Halep'teki ilişkilerinden dolayı bunun inandırıcı olmadığını belirtiyordu. Buna gerekçe olarak da, Ekrem'in Halep'e gelir gelmez Hoybun Cemiyeti ile ilişki kurmasını göstermiştir. Bu sebeplerden ötürü Başkonsolos, Ekrem ve arkadaşlarının firar etme nedenlerinin tamamen siyasi olduğunu belirterek mezkûr şahısları takip ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Milli Aşireti reisi Kôr Hüseyin paşanın Yado'nun yardımıyla Dicle civarından Türkiye'ye intikal ettiğini ve kendi köylerinden birinde yaşadığını belirterek raporunu nihayete erdirmiştir.¹⁷⁶

Cemilpaşazadelerin Suriye'ye sığınmaları ve Hoybun Cemiyeti'nde faal olarak çalışmaları, ilk aşamada Diyarbakır'daki topraklarının mahkeme kararıyla haczedilmesi ve sonrasında vatandaşlıktan çıkarılmalarıyla sonuçlandı. Cemilpaşazadelere ait toprakların bir kısmına Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra, diğer kısmına ise 1929'da çıkarılan 1505 sayılı kanunla el konulmuştur. Diyarbakır Cumhuriyet savcılığının 2 Ekim 1930 tarihli kararıyla Cemilpaşazadelere ait malların haczedildiği görülmektedir. Kararda, "Türkiye'nin iç güvenliğini ihlal, memleketin bir kısmının ecnebi devlet idaresine geçmesine teşebbüs ve bu maksatla teşekkül eden fesat cemiyetlerle teşrik-i mesai etmek" suçuyla zanlı bulunan Diyarbakırlı Cemilpaşaoğulları Ekrem, Kadri, Bedri Mehmet haklarında amme davası açıldığı, sanıklar hakkında giyabi tutuklama kararı alındığı, ancak zan-

176 BCA, 030.10/113.771.6.

hıların ülke dışında olmalarından Türkiye’de bulunan mallarının hazine karar verildiği belirtiliyordu.¹⁷⁷

Tek parti döneminde Diyarbakır’da uygulanan zorunlu g   ve iskân politikalarının yanı sıra, bazı Diyarbakırlıların Bakanlar Kurulu kararıyla vatandaşlıktan çıkarıldığı görülmektedir. 28 Mayıs 1928’de çıkarılan 1312 sayılı *Türk Vatandaşlığı Kanunu*’nun dokuz ve onuncu maddelerinde “kendi isteğiyle herhangi bir yabancı devletin tabiiyetine giren ve yabancı bir devletin ordusunda hizmet-i askeriye ifa edenlerin” ve “ecnebi bir devletin askerlikten gayri bir hizmetini deruhte etmiş olanların” vatandaşlıktan çıkarılacağı belirtiliyordu.¹⁷⁸ Bu kanun mucibince Diyarbakırlı vatandaşların da vatandaşlıktan çıkarıldığını görmekteyiz. 3 Ocak 1932 tarihli kararname ile resmî izin almaksızın Fransız uyruğuna geçen ve gönüllü olarak Fransız ordusunda hizmet eden Diyarbakırlı müteveffa Doktor Ali Rıza Bey’in oğlu şerafettin vatandaşlıktan çıkarıldı.¹⁷⁹ Yine, 12 Kasım 1933 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, daha önceden Suriye’ye giderek Fransız İstihbarat Dairesi’ne iltica etmiş olan ve “yabancı memleketlerde askerlik mahiyetinde vazife deruhte etmiş oldukları” anlaşılan Diyarbakırlı Kürt Cemilpaşaoğullarından Mehmet Ferit, Ekrem, Bedri ve Kadri Beyler 1312 sayılı kanunun dokuzuncu maddesine dayanılarak Türk vatandaşlığından çıkarıldı.¹⁸⁰

Kısaca ifade etmek gerekirse, Erken Cumhuriyet Döneminde uygulanan zorunlu g   ve iskân politikaları, Türkiye nüfusunun homojenleşmesinde ve ulus-devlet inşasında büyük bir yere sahiptir. 1934 yılına kadar göçmenler daha ziyade Ege, Marmara, Akdeniz ve Orta Anadolu bölgelerine iskân edilirken, 1934’te çıkarılan 2510 sayılı *İskân Kanunu* ile göçmenlerin büyük çoğunluğu, aralarında Diyarbakır’ın da bulunduğu Vilayat-ı şarkiye’ye yerleştirildi. Ancak, bölgeye ve Diyarbakır’a

177 Canlı ve Uçak, a.g.e., 317-318. (*Resmi Gazete*, 16 Teşrinievvel 1930, Sayı: 1623’ten naklen.)

178 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 3, c. 4, s. 295; *Resmi Gazete*, 4 Haziran 1928, No: 904.

179 BCA, 030.18.1.2/25.2.16.

180 BCA, 030.18.1.2/40.80.15.

yerleştirilen gmenlerin byk bir kısmı hastalık, coğrafi şartlar, bölgeye uyum sağlayamama vb. nedenlerden dolayı yerleşim alanlarını terk edip Batı illerine yerleşti. Bunun yanında, bilhassa Doğu'da çıkan ayaklanmalardan sonra Diyarbakır'daki aşiret reisi, şeyh, ağa, bey ve toplumun diğer ileri gelenleri iskâna tabi tutularak ülkenin batısına nakledildi. Bununla birlikte, 1947'de zorunlu iskânın sona ermesiyle birlikte Batı vilayetlerinde bulunan çok sayıda Diyarbakırlı kişi ve aile Diyarbakır'a geri döndü. Bu durum, vilayetteki sosyal, ekonomik ve politik atmosferin büyük lde değişmesini sağladı.

ENDOKTRİNASYON VE EĞİTİM: DİYARBAKIR TÜRK OCAĞI VE HALKEVİ

Diyarbakır'da girilen yeni kimlik inşa sürecinde devletin ideolojik aygıtı olarak zorunlu ve yaygın eğitim başat bir yer tutmaktaydı. Malum olduğu üzere, ulus-devletin temel direği olan zorunlu eğitim ulus-devletin ideolojisinin kitleselleşmesinin en mühim bir aracıdır. Açıkçası, ulusal bir kimlik oluşturulmasında zorunlu ve standart bir eğitim politikası diğer baskı ve ideolojik aygıtlara oranla daha önemli ve geniş bir yer tutmaktadır. Smith'in de dikkat çektiği üzere, "[...] çoğu rejimin milliyetçi kültürel sahiçilik ve birlik ideallerinin etkisi altında büyük bir gayretkeşlikle takipçisi oldukları, bu sayede devlet otoritelerinin milli hars ile ayırt edici, türdeş bir kültürü aşılarmayı umdukları, zorunlu, standart kamu eğitim sistemleriyle sağlanmaktadır."¹ Bu bağlamda, Erken Cumhuriyet Dönemi eğitim politikalarını büyük ölçüde Kemalist ideoloji ve onun eksenini belirleyen modernleşme projesinin oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde verilen eğitim hizmeti, bir yanıyla toplumsal kalkınmayı gerçekleştirecek bir araç olarak görülürken; diğer yanıyla ise, seküler ve milliyetçi bir ideolojinin yeni kuşaklarca benimsenmesini hedefliyordu.² Kısaca ifa-

1 Smith, *Milli Kimlik*, s. 35.

2 Türkiye'deki eğitim politikaları hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Kaplan, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2009.

de edecek olursak, tek parti döneminde Cumhuriyet, milli eğitim yoluyla vatandaşları uygarlaştırmak, millet ve vatanperverlik bilinciyle donatmak ve ülkede “kültürel bir türdeşlik” yaratmak gayesini taşıyordu.³ Zaten, tüm ulus-devletlerde zorunlu eğitim, en önemli ve etkili uluslaştırma araçlarından biri olarak işlev görüyordu. Bilhassa standart ulusal dil ile ortak bir kültürün temel unsurları zorunlu eğitimle benimsetiliyordu. Bu nedenle ulus-devletler, ulusal kimliklerin yaratılması ve diri tutulması yolunda “dilsel türdeşleşmeye” merkezî bir önem atfediyordu.⁴ Bunun doğal bir sonucu olarak Erken Cumhuriyet Döneminde ulusal kimliğin yaratılması için zorunlu eğitime oldukça önem verilerek okullaşma hız kazanıyordu. Tek partili dönemde Türkiye’de ulusal/resmî dilin ve resmî ideolojinin yaygınlaşması için okullaşmanın yanı sıra Türk Ocakları, Millet Mektepleri, Halkevleri ve Halkodaları geniş ölçekte çalışmalar yapıyordu. Kemalist Cumhuriyet, söz konusu kurumlar aracılığıyla bir taraftan ulusal dilin ve rejimin yaygınlaşmasını sağlarken, diğer taraftan resmî dilin dışında kalan diğer dilleri asimilasyonist/yasaklayıcı politikalarla kamusal hayattan tasfiye ediyordu. Bilhassa konumuz olan Diyarbakır’da, asimilasyonist/yasaklayıcı politikalar yoğun bir şekilde tatbik edilerek ulusal dilin yaygınlaştırılması, buna karşılık Kürtçenin kamusal alandan tamamen tasfiyesinin hedeflendiği görülmektedir. Açıkçası, Cumhuriyet paradigması, bir taraftan bölgede okur-yazar oranını arttırmayı, diğer taraftan da bölge halkına Türkçe öğreterek Kürtleri Türkleştirmeyi hedefliyordu.

Şüphesiz, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Kürtleri Türkleştirmek için birçok yola başvuruluyordu. Bu yollardan biri de bölgede okul açmaktı. Bu nedenle, söz konusu dönemde hazırlanan “Şark Raporları”nda bölgede “Türklük aşılacak mektepler”in açılmasına büyük önem verildiği görülmektedir. Mesela, dönemin TBMM Başkanı Abdulhalık Bey [Renda] tara-

3 Birol Caymaz, *Türkiye’de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2008, s. 13.

4 Ulus-devlet-ulusal dil ilişkisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Sadoglu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2010, s. 19-45.

fından hazırlanan raporda bölgede eğitime çok önem verilmesi talep ediyordu:

Malatya, Elaziz, Diyarbakır, Bitlis, Van, Muş, Urfa ve Ergani Maden'i vilayet merkezlerinde maarife çok ehemmiyet vermek, oradaki Türklere Türklüklerini anlatmak, Türk Ocakları, belediye ve hükümetler vasıtasıyla kasabalarda Türkçeden başka lisanın konuşulmaması teminine çalışmak, alışveriş için kasabalara gelen Kürtleri Türkçe öğrenmeye mecbur kılmak, bu mahallerde mevcut olan ve yeniden açılacak olan orta mektepleriyle leyli ibtidai mekteplerine Garp vilayetlerimiz halkından mefkûre sahibi muallim intihab ve tayin etmek ve bu vechile Türkler üzerindeki Kürt lisanı hâkimiyetini ref etmek [kaldırmak].⁵

Tüm bunlardan ötürü Cumhuriyet hükümetleri Diyarbakır'da çok sayıda ilkokul ve ortaokulun yanı sıra teknik, sanat ve genel lise gibi eğitim kurumları açmaya büyük ehemmiyet veriyordu.

Cumhuriyet, yukarıdaki hedefleri gerçekleştirmek için Diyarbakır'da okullaşmaya önem vererek çok sayıda okul açtı. Bu politikanın bir neticesi olarak, tek parti iktidarının sonu olan 1950 yılında Diyarbakır vilayetinde ekserisi köylerdeki ilkokullar olmak üzere toplam 126 okul mevcuttu. Bu okullardan biri lise, biri Dicle Köy Enstitüsü, biri Kız Enstitüsü, biri Erkek Sanat Enstitüsü, biri Erkek Öğretmen Okulu, dördü ortaokul ve geriye kalan 117'si de ilkokul statüsündeydi. Bu okullarda 2.652 kız, 8.669 erkek olmak üzere toplam 11.321 öğrenci eğitim görüyordu. Öğrencilerin 9.473'ü ilkokula devam ederken, 1.848'i ortaokul, lise ve enstitülere devam ediyordu. Bu okulların tamamında 302 öğretmen görev yapıyordu.⁶ Bu okulların dışında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da mevcut beş sınıflı, nehari [gündüzlü] ve muhtelit [karma] eğitim veren

5 Abdulhalık Bey'in Tedkik Seyahati adlı raporunun tam metni için bkz. *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, der. Tugba Yıldırım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 1-15.

6 Rakamlar, 1949-1950 Milli Eğitim, ilk, orta, lise, mesleki ve teknik okul istatistiklerine dayanmaktadır.

Süryani Kadim Mektebi ise Cumhuriyet hükümetlerinin benimsediği politikalardan dolayı 1928'de kapatıldı.⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülke genelinde olduğu gibi Diyarbakır'da da okuryazar nüfusun oranı oldukça düşüktü. 1927 yılı nüfus sayımına göre Türkiye genelinde yedi yaş üzeri nüfus içerisinde okuma yazma bilenlerin genel nüfus içerisindeki oranı % 10,58 iken, bilmeyenlerin oranı ise % 89,42'ydi.⁸ Aynı sayıma göre Diyarbakır'da yedi yaş ve üzeri nüfusun toplamı 145.685 idi. Yedi yaş ve üzeri nüfus içerisinde okuma yazma bilen erkek sayısı 5.643, kadın sayısı ise sadece 983 idi. Bu durumda, 1927 sayımına göre Diyarbakır'da toplamda 6.626 kişi okuma yazma biliyordu.⁹ Bu da, 1927 sayımına göre Diyarbakır'da toplam nüfusun sadece % 3,45'inin okuma yazma bildiğini, geriye kalan % 96,55'in ise okuma yazma bilmediğini göstermektedir. Şehir merkezinde bu oranın biraz yüksek olduğu düşünülse bile sonuçta Diyarbakır'da neredeyse her yüz kişiden doksan yedisi okuma yazma bilmiyordu.

1935 sayımında Diyarbakır'da toplam 214.142 kişi yaşamaktaydı.¹⁰ Bu sayıma göre Türkiye nüfusunun % 20,4'ü okuma yazma biliyordu. Aynı sayıma göre Diyarbakır'da okuma yazma bilen erkek sayısı 10.311 iken, kadın sayısı ise 2.126 idi. Bu durumda Diyarbakır'da 1935 yılında okuma yazma bilenlerin sayısı toplamda 12.437 kişiydi. Bu da yedi yaş ve üzeri nüfus içerisinde erkeklerin % 13,6'sının, kadınların ise % 2,7'sinin okuryazar olduğunu göstermektedir. Bu durumda Diyarbakır'da nüfusun % 8,1'i okuryazar iken, % 91,9'u okuryazar değildi.¹¹ 1935 yılında Birinci Umumi Müfettişlik mıntıkasında-

7 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Arşivi Belgelerinde Süryaniler (1923-1960)", [Bildiri], I. International Syriac Studies Symposium: Syriac in its Multi-Cultural Context, 20-21 Nisan 2012, Mardin-Türkiye.

8 BDİE, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, F. III, s. 22.

9 TCBIUM, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, F. I, s. XXXVIII.

10 BİGD, Genel Nüfus Sayımı (20 İlk Teşrin 1935), Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937, s. 7.

11 BİGD, Genel Nüfus Sayımı (20 İlk Teşrin 1935)-Türkiye Nüfusu Kat'i Tasnif Neticeleri, s. 100.

ki sekiz ilde eğitim çağında bulunan 139 bin çocuğun 12.492'si okula devam ediyordu. Bu durumda okul çağındaki çocukların okula devam etme oranı % 9,3 idi.¹²

1945 nüfus sayımına göre Türkiye nüfusunun % 30'u okuryazardı. 1945 sayımında Diyarbakır'ın toplam nüfusu 249.949 iken, beş yaş ve üzeri nüfus 192.628 idi. Bu nüfus içerisinde 22.991 erkek, 5.046 kadın okuryazardı. Diyarbakır'da beş yaş ve üstü okuryazar sayısı ise 28.037 idi. Bu da, nüfusun % 14,60'nın okuryazar olduğunu göstermektedir.¹³

1950 yılında yapılan nüfus sayımına göre Türkiye nüfusunun % 34'ü okuma yazma biliyordu. Aynı sayım sonuçlarına göre Diyarbakır'ın toplam nüfusu 293.738 idi. Bu sayımda okuryazarlık oranı beş yaş üzerinden hesaplanıyordu ve 1950 sayımında Diyarbakır'daki beş yaş üstü nüfus 241.507 idi. 1950 yılında beş yaş üstü nüfus içerisinde 27.364 erkek, 6.228 kadın okuryazardı. Bu durumda Diyarbakır'da toplam okuryazar sayısı 33.592 idi. 465 erkek ve 679 kadın olmak üzere toplam 1.044 kişinin eğitim durumu hakkında herhangi bir bilgi bulunmuyordu.¹⁴ Bu durumda, Diyarbakır'da nüfusun ancak % 13,90'ı okuryazardı. Kuşkusuz, Diyarbakır'daki okuryazar nüfusun artmasında okullaşmanın yanı sıra şehirdeki Türk Ocağı, Halkevleri/Halkodaları ve Millet Mektepleri'nin okuma yazma konusundaki çalışmaları da önemli bir yere sahipti. Bu artışa rağmen Diyarbakır, okuryazarlık alanında Türkiye ortalamasının altında kalıyordu. Bu durum, CHP İl İdare Kurulu Başkanı Tahsin Cahit Çubukçu tarafından 1 Ağustos 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda açık bir biçimde belirtiliyordu: "Okul ve kültür durumu, diğer vilayetlere nazaran çok geride olan Diyarbakır'da halkı, bilhassa köylüyü okutmak, medeni anlayışını genişletmek ve Türk kültürünün feyizleri içinde yetiştirmek zarureti gün geçtikçe kendisini hissettirmektedir. Bu maksatla köylerimizde devletçe hazırlanmış program dahilinde ve karşılığı yine devletçe temin edilmiş ilkokul-

12 Bkz. Varlık, a.g.e., s. 52.

13 Bkz. 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, s. 175, 188.

14 BİGD, 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, s. 221.

lar açmak ve merkezi Diyarbakır'da olmak üzere, Türkçülüğü esas tutan bir Doğu Enstitüsü kurmak lazımdır.”¹⁵

Erken Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da yeni kimliğin inşası için faaliyet icra eden ve Althusser'in haberleşme ve iletişim adını verdiği ideolojik aygıtlar sınıfına giren çok sayıda dernek, ocak, kulüp, cemiyet ve basın organı [gazete-mecmua] mevcuttu. 1927-1928 Devlet Salnamesi'ne göre Diyarbakır'da Türk Ocağı, Hilal-ı Ahmer [Kızılay], Tayyare [Türk Hava] Kurumu, Hima-ye-i Etfal [Çocuk Esirgeme] Kurumu, Muallimler Birliği, Şoför Cemiyeti ve İdman Yardım Yurdu faaliyet gösteriyordu.¹⁶ Bunların dışında Diyarbakır'da Avcılar Kulübü, Ulusal Ekonomi Kurumu ve Asar-ı Atika [Eski Eserler] Cemiyeti bulunuyordu.¹⁷

Osmanlı'nın son döneminden itibaren Diyarbakır'da basın faaliyetleri oldukça yaygındı. Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da; Diyarbakır [1869-1963], Yeni Dicle [1925], Halk Sesi [1927], Yeni Yurd [1936] ve Halkın Dili [1950] gazeteleri ile Yeni Hilal [1924], Diyarbakır Erkek Muallim Mektebi Talebe Mecmuası [1926], Gençler Evi [1927], Dicle Kaynağı [1934], Diyarbakır Kliniği [1934], Karacadağ [1938] ve Yeni Klinik [1939] dergileri yayım yapıyordu.¹⁸ Tek parti döneminde Diyarbakır'da yayımlanan gazete ve dergi sayısı, Diyarbakır'daki kültürel hayat hakkında önemli ipuçları vermektedir. Daha da önemlisi, söz konusu gazete ve dergiler, Diyarbakır tarihi açısından son derece kıymetli birer vesika olma özelliğine sahiptir. Ancak, mezkûr gazete ve dergi koleksiyonunun Diyarbakır'da herhangi bir kütüphane veya süreli yayınlar merkezinde bulunmamasının da Diyarbakır adına büyük bir eksiklik olduğunu ifade etmek gerekir.

15 BCA, 490.01/365.1536.2.

16 *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1928.

17 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 64.

18 Diyarbakır basın tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Eti, *Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, 1940; Cavit Orhan Tütengil, *Diyarbakır Basın Tarihi Üzerine Notlar Gazetelerle Dergiler [1869-1953]*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1954; Şevket Beysanoğlu, "Basın ve Yayın Hayatımızda Diyarbakır", *Kara-Amid*, c. 2, sayı 6-7, Ankara, 1970, s. 3-59.

Diyarbakır'ın kültür hayatında yer alan kurumlardan biri de 1943 yılında Halkevi bünyesinde Celal Güzelses ve arkadaşları tarafından kurulan “Diyarbakır Halk Musiki Cemiyeti” olup müzik alanında önemli icraatlarda bulunuyordu. Cemiyette Celal Güzelses dışında Edip Gürmeriç, Sami Hazinses, Hüsnü İpekçi, Tarık Çıkıntaş, Hayk Aşçıyan ve Sobacı Antranik gibi önemli sanatçılar yer alıyordu.¹⁹ Cemiyete devam eden gençler bir taraftan keman, ud ve cümbüş gibi enstrüman çalmayı öğrenirken diğer taraftan nota ve makam öğreniyordu. Cemiyet, şehir halk konserlerinin yanı sıra çevre illerde ve Ankara'da halk konserleri tertip ediyordu. Ancak, sonraki yıllarda, cemiyete yapılan resmî ödenekler ve belediye yardımlarının 1950'de kesilmesi üzerine Celal Güzelses cemiyetten ayrıldı. Halkevlerinin 1951'de kapatılmasıyla Musiki Cemiyeti Kuyumcular çarşısına taşınarak faaliyetlerine burada devam etti.²⁰

Özetle, tek parti döneminde Diyarbakır'da yeni bir kimlik inşası için zorunlu eğitime önem verilmesinin yanı sıra, Diyarbakır'da faaliyette bulunan gazete, dergi, kütüphane, ocak, dernek ve cemiyetler, bölgede müzik, spor, kurs ve konferanslar tertip ederek yeni kimliğin inşasına katkı sağlıyordu.

Diyarbakır Türk Ocağı

Osmanlı'nın son döneminden 1930'lu yılların başına dek Türk toplum ve düşünce hayatında önemli bir yer tutan Türk Ocakları, söz konusu zaman diliminde kayda değer sosyal, kültürel, ilmi ve fikri faaliyetler icra etti. Türk Ocağı Nizamnamesi'nde; “cemiyetin maksadı, akvam-ı İslamiye'nin bir rükn-i mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmî, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terakki ve ilâsıyla Türk ırk ve dilinin kemaline çalışmak” olarak belirtiliyordu. Türk Ocakları ders, kurs, seminer, konferans, ser-

19 Mezkûr sanatçılar hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Şeyhmus Diken, “Şimdi Söz Söylemek Zamanıdır”, *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2007 s. 261-267.

20 Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Abakay, *Diyarbakır Folkloründen Kesitler: Celal Güzelses, Diyarbakır Halk Musikisi Üzerine İnceleme*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1995.

gi, müsamere, müzik, spor, balo, kütüphane ve köycülük çalışmalarıyla faaliyet gösteriyordu. Kuşkusuz, Türk Ocaklarının konferans, konser ve yayın faaliyetleri Türk toplumunda “milliyetçi bilincin yükselmesinde” önemli bir etkiye sahip oldu.²¹

1912’de İstanbul’da kurulan Türk Ocaklarının Vilayat-ı Şarkiye’de açılması Şeyh Sait Ayaklanması’ndan sonraya denk düşmektedir. 1925 Şeyh Sait Ayaklanması’ndan sonra hükümet Türk Ocaklarına verdiği desteği arttırarak Doğu vilayetlerinde ocak açılmasına önem verdi. Ayaklanmadan sonra hazırlanan 24 Eylül 1341 [1925] tarihli *Şark Islahat Planı*’nda, bölgede alınacak önlemlerden biri de Türk Ocakları açmak olduğu görülmektedir: “Aslen Türk olan fakat Kürtlüğe temessül etmek üzere bulunan mevkide ve Siirt, Mardin, Savur gibi ahalisi Arapça konuşan mahallerde Türk ocakları ve mektep açılması ...”²²

1925-1931 tarihleri arasında açılan Ocakların % 40’ının Trabzon-Adana hattının doğusunda açılması söz konusu politikanın bir neticesidir.²³ Türk Ocakları 1924 Kongresi’nde Doğu vilayetleri için hiçbir özel önlem alınmazken, 1925 Ayaklanması, Türk Ocakları’nın Doğu vilayetlerinde açılmasını hızlandırmış ve daha da önemlisi 1926’dan başlamak üzere sonraki kurultaylarda Doğu bölgesi ile ilgili sorun ve tartışmalar yoğunluk kazandı. Daha açık bir ifadeyle, 1924 ve 1925 kurultaylarında Doğu vilayetleri ile ilgili “dikkat çekecek düzeyde” tartışma yaşanmazken, 1926’dan itibaren kurultaylarda bölgeyle ilgili geniş tartışmalar yaşandı. Tartışmaların ekserisi dil ve “temsil” üzerine yoğunlaşıyordu.²⁴ 1926 Kurultayı senelik fa-

21 Fusun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2004, s. 55-63.

22 Bkz. Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı*, s. 130.

23 François Georgeon, “Kemalist Dönemde Türk Ocakları (1923-1931)”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, çev. Ali Berktaş, YKY, 9. baskı, İstanbul, 2009, s. 43-44, 50.

24 Kurultaylarda Doğu vilayetleri hakkında tartışmalar için bkz. *Türk Ocakları 1926 Senesi Kurultay Zabıtları*, Kader Matbaası, İstanbul, 1927, s. 177-183, 219-224; *Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultay Zabıtları*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1928, s. 298-320; *Türk Ocakları 1928 Senesi Kurultay Zabıtları*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1930, s. 177-178; 1930 Kurultayı, s. 84 vd.

aliyet raporunda ocak sayısının bir önceki yıla nazaran bilhassa Vilayat-ı Şarkiye’de arttığı ve söz konusu bölgelerin ocakların özel hizmetine muhtaç olduğu belirtiliyordu:

[...] Bizim için şayan-ı şükrandır ki inkişaf bilhassa Şark’a ve cenubi şarka doğru bir cereyan olmuştur. Türk lisanının, Türk milletinin feyiz ve kuvvetle kök salmaya ve yayılmaya istidad gösterdiği bu kısım havali, ocaklarımızın himmet-i mahsusasına [özel hizmetine] sarahaten muhtaçtır. [...] Türk münevveri, ocaklarını Şark’a doğru tevsi ederek yeni vazifesini icap ettiği gibi anladığını gösterecektir.²⁵

Bilhassa, Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali döneminde [1928-1932] Vilayat-ı Şarkiye’de çok sayıda Türk Ocağı açılmış ve bölgede ocakların faaliyetleri yoğunluk kazanmıştır. Hasan Reşit Tankut’un dikkat çektiği üzere bölgede, “Ocakların manen yücelmesi yolunda yegâne ve azami derecede müessir olan zat Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali beyefendi” idi.²⁶ Tüm bu çalışmalar neticesinde ocakların sayısında önemli bir artış sağlandı. Türk Ocaklarının kapandığı 1931 yılında ülke genelinde 267 şubesi ve otuz iki bin üyesi bulunuyordu.²⁷

Vilayat-ı Şarkiye’de açılan ocakların en mühim görevleri, 1. Millete Türk olduğunu öğretmek, 2. Türkçeyi öğretmek, 3. Türk milliyetperverliğini telkin etmek, 4. İlmin tarif ettiği şekildeki Türk milliyetini, harsı ve Türklüğü kuvvetlendirmek, 5. Sosyal hayat icabatını kökleştirmek ve 6. Cumhuriyet’i vicdan ve fazilet olarak ruhlara sindirerek milleti onun aşığı ve müdafii haline getirmek idi. Mehmet Emin [Erişirgil], 1927 yılında *Hayat* mecmuasında yayınlanan makalesinde Türk Ocaklarının Şark’taki amaçlarını şöyle izah etmekteydi: “Şark vilayetlerinde milli vahdeti sağlamlaştırmak, Türk harsını, hakiki ve temiz Türkçeyi neşretmek hususunda Ocaklar çok mühim bir faaliyet sahasıdır.”²⁸

25 Bkz. 1926 Kurultayı, s. 7-8.

26 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 24, sayı 223, [Mayıs 1930], s. 85.

27 Georgeon, a.g.m., s. 40, 42.

28 Üstel, a.g.e., s. 227.

Elbette, Diyarbakır'da yeni kimliğin inşasında aktif rol alan kurumlardan biri de Diyarbakır Türk Ocağı'ydı. Ocak, bir taraftan Kemalist devrimleri halka benimseterek halkın sekülerleşmesini sağlarken, diğer taraftan vilayette Türkçeyi yayarak Diyarbakır'ı yeni ulsal kimliğe eklemlenmekteydi. Türk Ocakları Diyarbakır şubesi *Diyarbakır Türk Ocağı Derneği* adıyla 1926 yılının başlarında kuruldu.²⁹ Türk Ocakları'nın kapandığı 1931 yılında Diyarbakır vilayetinde Diyarbakır, Ergani ve Silvan Türk Ocağı faal olarak çalışıyordu.³⁰

Diyarbakır Türk Ocağı eski Satın Alma Komisyonu binasında faaliyet gösteriyordu.³¹ Diyarbakır Türk Ocağı Derneği bir yıllığına seçilen yedi kişilik bir idare heyeti tarafından yönetiliyordu. Diyarbakır Türk Ocağı'nın bütçesi yıldan yıla artış gösteriyordu. Ocağın bütçesi 1927 yılında 7.966 lira iken, 1928 yılında büyük bir artış göstererek 32.175 lira olmuştu.³² Bütçenin artması, ocakların harsi ve içtimaî hizmet ve faaliyetlerinin artması anlamına geliyordu.³³

Türk Ocakları, Cumhuriyet döneminde 1924-1931 yılları arasında yedi kurultay düzenledi. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, Türk Ocakları kurultaylarına Doğu vilayetlerinden katılan delegeler, Doğu'da Kürt ve Arap nüfusunun varlığının yarattığı "güçlüklerden" bahsetmekteydi. Bu da, ocakların Türk olmayan unsurlarla daha fazla mesai harcamasını zorunlu kılıyordu. Bu nedenle, 1926, 1927 ve 1928 kurultaylarında en fazla tartışılan konuların başında "temsil meselesi" geliyordu. Zaten 1924 yılında Ahmet Ağaoğlu, ocakların "temsil vazifesi" gereğince Türk dışındaki unsurların Türklüğe "temsil" edilmesini öneriyordu.³⁴ Bu öneri üzerine ocakların bölgede en fazla üzerinde durduğu mesele, bölgeyi ülkeyle "bütünleştirmek" oldu. Kuşkusuz, bunu gerçekleştirmek için en fazla başvurulacak yol

29 BCA, 030.10/117.816.13.

30 Üstel, a.g.e., s. 388.

31 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 24, sayı 223, [Mayıs 1930], s. 86.

32 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 36, sayı 197, s. 181.

33 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 36, sayı 197, s. 181.

34 1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları, İstanbul, 1924, s. 55.

“temsil” idi.³⁵ 1926 Kurultayında Dr. Hüseyin Enver, “temsil” ile ilgili şunları söylüyordu:

[...] Bu temsil meselesi en ziyade hars faaliyetine istinad eder. Elimizde harsi sermaye olmadıktan sonra ne ile temsil edeceğiz? Anasır-ı gayri Türkiye’yi mi? Binaenaleyh, hars faaliyeti-mizi adam akıllı vücuda getirmeliyiz. Hars hayatı bize sermaye vermeli mülhakat ocakları da bu sermaye üzerine halk arasına atılarak can ve yürekden temsil faaliyetine başlamalıdır. Aksi takdirde bir şey yapamayız.³⁶

Türk Ocakları kurultaylarında Vilayat-ı Şarkîye’de dil ve “temsil” meselesi konusunda yoğun tartışmaların yaşanması üzerine 1926 yılında Ankara’da Türk Ocakları Genel Merkezi’nde Doğu vilayetlerinin sorunlarıyla ilgilenmek üzere “Şark Bürosu” kuruldu. Büro, Doğu’yla ilgili teftiş çalışmalarını artırarak Diyarbakır, Malatya ve Van’da üç şube açtı. Büronun Diyarbakır şubesine Hasan Reşid [Tankut] atandı. Konuyla ilgili olarak Türk Yurdu’nda çıkan haberde şöyle deniyordu: “Bu sene zarfında merkezi Diyarbakır olmak üzere bir mümessillik ihdas olunmuş ve bu vazifeye şark işlerinde tam bir vukuf-la tanınmış olan Hasan Reşid Bey memur edilmiştir. Hasan Reşid Bey’in son zamanlarında İstanbul’da resmî bir vazifeye tayini üzerine Diyarbakır mümessilliğimiz münhal kalmıştır.”³⁷

Söz konusu büroların dışında Türk Ocakları Merkez Heyeti 1928 bütçesinde beş mıntıka müfettişlik kurdu. Şark mıntıkası Diyarbakır, Van, Hakkari, Bitlis, Bayezit, Siirt, Mardin, Urfa ve Elazığ vilayetlerinden oluşuyordu. Şark mıntıkası 19 ocaktan ibaretti. Şark mıntıkasına Hasan Reşid Bey atanmıştı.³⁸ Türk Ocakları’nın Doğu vilayetleriyle ilgili Şark Bürosu hizmetinden sonra 1928 yılında Doğu’daki Türk Ocakları delegelerinin talebi üzerine kurultayda tüm ocakların gelirinin % 5’inin Doğu şubelerine verilmesi kararlaştırıldı. Ancak bölgede Türk

35 1926 Kurultayında “temsil” tartışmaları için bkz. 1926 Kurultayı, s. 177-226.

36 Bkz. 1926 Kurultayı, s. 193.

37 Bkz. Türk Yurdu, c. 37, sayı 198, s. 230.

38 Bkz. Türk Yurdu, c. 38, sayı 199, s. 291.

dilini ve kültürünü yaygınlaştırmaya yönelik tüm bu girişimlere rağmen, Türk Ocakları'nın kapandığı 1931 yılına dek, Vilayet-ı Şarkîye'de Türk dili ve kültürünün "sınırlı ölçüde" öğretildiği bir gerçektir.³⁹

Cumhuriyet döneminde Türk Ocakları'nın görevlerinin başında Kemalist devrimleri halka benimsetmek geliyordu.⁴⁰ Hamdullah Suphi'nin deyiimiyle, Türk Ocakları, "devrimin bekçisi"ydi. Türk Ocakları delegesi Dr. Hüseyin Enver, benzer bir söylemle, ocakların görevinin halkın devrimleri sindirmesini sağlamak olduğunu söylüyordu: "Ocaklıların yapacağı bir şey varsa halk arasına atılıp inkılabı anlatarak, inkılabın icabatını hazın ve temsil ettirmektedir."⁴¹ 1925'ten sonra Doğu vilayetlerinde ocakların sayısının hızla artmasının nedenlerinden biri de laik düşüncüyü yaymaktı. Hatta Georgeon'un ifadesiyle, "Kemalist reformlar içinde Türk Ocakları'nın en kararlı desteğini laiklik almıştır."⁴² Bunların yanında ocakların esas amacı, Ahmet Ağaoğlu'nun deyiimiyle, "dil, din ve zihniyet birliğini sağlamaktı." Bu bağlamda, Doğu vilayetlerindeki Türk Ocakları, daha ziyade Türk dilini ve kültürünü yayarak "ulusal bütünlüğü güçlendirme" işlevi görüyordu. Bu nedenle ocaklar, "kendini tamamen Türklük davasına adanmış yeni bir militan tipinin geliştirilmesini" gerekli kılıyordu.⁴³ Türk Ocakları bunları gerçekleştirmek amacıyla ders, kurs, seminer, konferans, neşriyat, sergi, müsamere, müzik, spor ve balo gibi etkinlikler tertip ederek devrimlerin tabana yayılmasını sağlıyordu.

Latin alfabesinin kabul edilmesi ile ilgili çalışmaların artmasıyla birlikte Türk Ocakları da bu doğrultuda çalışmalar yaptı. Bu doğrultuda, 20 Ağustos 1928 tarihinde Türk Ocakları Merkez Heyeti tarafından bir tamim yayınlanarak yeni Türk harf-

39 Georgeon, a.g.m., s. 59-60.

40 Türk Ocaklarının inkılapları benimsetme konusundaki faaliyetleri için bkz. İbrahim Karaer, "Türk Ocakları ve İnkılaplar (1912-1931)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1989, s. 154-308.

41 Bkz. 1926 Kurultayı, s. 193.

42 Georgeon, a.g.m., s. 65.

43 Georgeon, a.g.m., s. 60.

lerinin halka öğretilmesi için şube faaliyetlerinin artırılması istenmişti. Bu tamimden sonra, aralarında Diyarbakır Türk Ocağı'nın da bulunduğu birçok ocak, yeni harflerin öğretilmesi için kurs açmıştır. 1928-1930 yılları arasında Türk Ocakları binlerce kişiye yeni harfleri öğreterek okuryazar oranının artmasına katkıda bulunmuştur. Yeni Türk harflerinin benimsenmesinden sonra Diyarbakır'da harf inkılabı hakkında "muntazam konferanslar" verilmişti.⁴⁴ Türk Ocakları'nın yayın organı olan *Türk Yurdu*'nda çıkan haberlerde, Şark müfettişliğinin Diyarbakır'da resmî ve özel kurum ve kuruluşlarla görüşerek "yeni harflerin talim ve tamimini her işe tercih eylemeleri" gerektiği ve bunun neticesinde halkın bu kurslara rağbet gösterdiği belirtiliyordu.⁴⁵

Türk Ocakları'nın faaliyetlerinden biri de belirli konularda konferanslar vermektir. Türk Ocakları'nda verilen konferanslarla halka, Kemalist ideoloji aşılanmaya çalışılıyordu. 1929 yılında Diyarbakır Türk Ocağı, "muhiyet ilgilendiren konular hakkında" konferanslar verirken,⁴⁶ 1930 yılında çarşıda ve halkın toplu olduğu yerlerde "halk dili" ile seyyar konferanslar vermişti. Yine, 1930 yılında Diyarbakır Türk Ocağı, yeni harfler ve Türk dili hakkında halka birkaç konferans tertip etmişti. Açıkçası, Diyarbakır Türk Ocağı, "millî mefkûreyi halka telkin etmek maksadıyla" faaliyet icra ediyordu.⁴⁷ Bu faaliyetlerin yanı sıra, Diyarbakır Türk Ocağı, köylere gönderdiği "irşad heyetleri" ile köylüleri "Cumhuriyet, milliyet, medeniyet ve inkılaplar" konusunda bilgilendiriyordu.⁴⁸

Türk Ocakları'nın üzerinde önemle durduğu konuların başında kütüphane kurmaktır. Diyarbakır Türk Ocağı da kurulur kurulmaz ocak bünyesinde bir kütüphane kurmuştur. Diyarbakır Türk Ocağı başkanı N. H. imzasıyla 4 Mayıs 1926 tarihinde Türk Ocakları Genel Merkezi'ne gönderilen yazıda, Di-

44 Karaer, a.g.t., s. 138-149.

45 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 41, sayı 202, s. 99.

46 Karaer, a.g.t., s. 168.

47 *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Şubat 1930.

48 *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 İkincikanun [Ocak] 1930.

Yazıda, “tarihî ve etnografi teşkilatıyla tamamen bir Türk şehri olan Diyarbakır bütün Şark kavimlerinin bir geçid mahalli olmasından yabancı harslardan bakiye kalan tesirâtı silmek üzere ocağımız muhtelif şekillerde mücadele sahnesine atılmıştır” deniliyordu. Yazıda, halka bu doğrultuda dersler verildiği belirtiliyordu:

“Evvela halka benliğini tanıtmak zarureti hissederek milli ve medeni varlığımızı serbest dersler, halk mektebi gibi kütübdan [kitaplardan] ziyade şifahi tettebbulara [sözlü incelemelere] muhtaç olanları tatmine çalışacağı gibi okuyup yazma bilen kardaşlarımızı da; himmetlerinizle teşkil edecek olan Ocaklı Kütüphanesi’nde harsımızı derinden tedkik etmek ve etdirmek fırsatlarını da ihmal etmeyecektir.”

Yazının devamında, “milli duyguları yaymak” için yaptıkları çalışmalarda kitap ve bütçe sıkıntısı çektiklerini, bu nedenle Diyarbakır Türk Ocağı kütüphanesine kitap yardımı yapılması isteniyordu: “medeniyet merkezlerinden pek uzak kalan bu Türk iline Cumhuriyet ve halkçılık umdeleriyle milli duyguları yaymak üzere yapacağımız böyle teşebbüslere zaif bütçemiz şimdilik mütahammil [yeterli] değildir. Binaenaleyh ocaklı kardaşlarımızın muavenetlerine [yardımlarına] güvenerek eserlerinizden ve kütüphanenizde mevcut kitaplardan Türkçe ve Fransızca olmak üzere içtimai, tarihi, fenni, terbiyevi ve edebi eserlerden aziz ve kıymetli bir hatıranız olacağı cihetle kitap armağan edilmesi...”⁴⁹ Bu talebin, yerine gelip gelmediği konusunda herhangi bir yazışma veya bilgiye rastlamadık. Bununla birlikte Şark ocakları müfettişi tarafından hazırlanan raporlarda Şarktaki ocakların “zengin kütüphanelere malik oldukları,” vilayet merkezlerindeki her ocağın “hars encümenleri” mevcut olup tarihle ilgili tetkikler yaptıkları belirtiliyordu.⁵⁰

Türk Ocakları’nda kurs faaliyetlerine de ağırlık verilmektey-

49 BCA, 030.10/117.816.13.

50 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 24, sayı 221-222, s. 108, Mart-Nisan 1930.

di. Ocaklarda, lisan, daktilo, muhasebe ve ıraklık gibi konularda kurslar açılıyordu. Bilhassa yabancı dil kursları rağbet görüyordu. 1930 yılında Diyarbakır Türk Ocağında Fransızca ve İngilizce kursları ile muhasebe kursları açıldı. Kurslara ekseriyetle, sivil ve asker memurlar ile genç öğrenciler devam ediyordu.⁵¹ Türk Ocakları'nın etkinliklerinden biri de müzik dersleri ve konserler tertip etmektir. Türk Ocakları'nda bilhassa Batı musikisi ile ilgili kurslar veriliyordu. Basına yansıyan haberlere göre Diyarbakır Türk Ocağı'nda da alafranga musiki dersleri verilmekte ve halktan büyük ilgi görmekteydi.⁵²

Türk Ocakları'nın kültürel, sanatsal ve iktisadi faaliyetlerinden biri de sergi tertip etmektir. 1928 yılında Yozgat Türk Ocağı tarafından açılan "Milli Mamulât Sergisi"ne Diyarbakır'ın mahalli ürünlerinden de birer numune gönderilmesi talep edilmiş ve bu talep üzerine sergiye Diyarbakır'dan da "numune" gönderilmiştir.⁵³ Bunun dışında, 1929 yılında Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey'in fahri başkanlığında yerli malları sergisi tertip edilmiştir. Sergi, Türkiye dahilinde yerli mamulâtı halka tanıtmak, yabancı mamulât ile mukayeseler yapmak ve yerli mamulâtın sürümünü temin ederek memleketin iktisadiyatını takviye etmek gayesiyle tertip edilmiştir. Basına yansıyan haberlere göre, Diyarbakır'ın civar vilayetlerle büyük bir ticari münasebetinin olduğu ve sergiye civar vilayet tüccarlarının da katılacağından serginin ehemmiyetinin daha da artacağı belirtilmekteydi.⁵⁴ Yapılan hazırlıklardan sonra 30 Ağustos 1929 tarihinde Yerli Malları sergisinin açılışı yapılmış ve sergiyi otuz iki bin kişi ziyaret etmiştir.⁵⁵

Sergi dışında Diyarbakır Türk Ocağı, iktisadi amaçlı bir kooperatif kurmuştur. 1928 yılında Türk Ocakları Şark Müfettişliği'nin teşebbüsü ile Diyarbakır vilayeti ocaklılarıyla memurları arasında yalnız zorunlu tüketim maddeleri üzerinde muame-

51 Hâkimiyet-i Milliye, 12 Şubat 1930.

52 Hâkimiyet-i Milliye, 20 Mart 1929.

53 Bkz. Türk Yurdu, c. 43, sayı 204, s. 184; Karaer, a.g.t., s. 299.

54 Bkz. Türk Yurdu, c. 23, sayı 211-212, s. 66, Mayıs-Haziran 1929.

55 Hâkimiyet-i Milliye, 20 Haziran 1929.

le yapmak üzere yirmi bin lira sermayeli bir kooperatif şirketi teşkil edilmiştir. Ayrıca, yarısı yerli halktan ve diğer yarısı da Umumi Müfettişlik memurlarından olmak üzere yirmi altı aday üyenin Diyarbakır Türk Ocağı'na kabul muamelesi gerçekleşmiştir. Kabul töreni münasebetiyle ocakta çok cazip bir merasim yapılmış ve musikili bir çay ziyafeti verilmiştir.⁵⁶

Türk Ocaklarının önemli faaliyetlerinden biri de spordu. Diyarbakır Türk Ocağı, spora önem vererek çeşitli müsabakalar tertip etmekteydi. İller arası çok sayıda futbol müsabakası düzenleyerek sporun bölgede yayılması için faaliyet göstermekteydi. Bu bağlamda, Diyarbakır Türk Ocağı, Birinci Umum Müfettiş İbrahim Tali Bey'in girişimleri üzerine Birinci Umumi Müfettişlik bölgesindeki sekiz vilayet gençleri arasında bir kupa müsabakası tertip etmiştir. Gençlerin beden terbiyesinin ilerlemesine ve hayat mücadelesi karşısında "yılmaz bir seciye sahibi olmasını" sağlamak amacıyla Diyarbakır Türk Ocağı spor teşkilatı, esaslı ve ilmî programlarla müsabakaları tertip etmekte ve bölgede sporun gelişmesine yardımcı olmaktaydı.⁵⁷ 1931 yılında *Türk Yurdu* dergisinde çıkan haberde Diyarbakır'da sporun oldukça ilerlediği ve Türk Ocağı bünyesindeki sporcuların her hafta egzersiz yaptıkları belirtilmekteydi. Diyarbakır Türk Ocağı'nın spor takımı arasında müsabakalar yapmak ve rekabeti arttırmak için Ay ve Yıldız diye iki ayrı futbol takımı kurulmuştur. Bu takımlar her hafta aralarında müsabakalar tertip etmektedir. Daha da önemlisi, Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey sporla fevkalade alakadar olmakta ve her yıl Cumhuriyet bayramında Şarktaki ocakların sporcularının iştirak ettiği müsabakalar düzenlemekteydi. 1931 yılında üç gün devam eden müsabakalarda Urfa Türk Ocağı futbol takımı, geçen senelerde şampiyonluğu muhafaza eden Elaziz takımını yenerek birinciliği kazanmıştır. Tüm bunlar, bölgede sporun yayılmasında Türk Ocakları'nın büyük bir rolü olduğunu göstermektedir.⁵⁸

56 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 41, sayı 202, s. 99-100.

57 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 26, sayı 231, s. 38-40, İkincikanun 1931.

58 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 26, sayı 231, s. 39-40, İkincikanun 1931.

Türk Ocakları kurultaylarında Şark ocaklarına yönelik “özel hizmet” kararı alındıktan sonra bölge ocakları önemli bir mesafe kat etmiştir. 1930 yılında *Türk Yurdu* dergisinde çıkan haberlerde, Şark ocaklarının büyük bir inkişaf gösterdiği ve hars yolunda memlekete azami fayda temin edeceği hakkındaki kanaatin, umumileşmekte ve kuvvetlenmekte olduğu belirtilmekteydi.⁵⁹ *Türk Yurdu* dergisinde çıkan haberler Diyarbakır Türk Ocağı’nın da aktif olarak faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu cümleden olarak, Diyarbakır Türk Ocağı idare heyetinin bilhassa başkan Şükrü Bey ile Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey’in yardım ve destekleriyle birinci derecede bir mefkûre ve muvaffakiyet ocağı haline geldiği, ilim ve hars tetkiki muvaffakiyetli neticeler verdiği belirtilmektedir. Diyarbakır Türk Ocağı’nda verilen musiki derslerine memur, muallim ve bilhassa, “muteber ve zengin Diyaribekirli tüccarlar” devam etmekte ve tertip edilen balolara özel kıyafetlerle katılmaktaydı. Ayrıca, Ocak’ta İngilizce, Fransızca, Almanca dil kursları ile muhasebe ve iktisat kursları çok sayıda kursiyer tarafından takip edilmektedir. Diyarbakır Türk Ocağı’nda dil ve harf devrimi üzerine konferansların yanı sıra seyyar hatipler tarafından Urfa, Karaköse [Ağrı], Elaziz ve Diyaribekir’e bağlı kazalarda çeşitli konferanslar verilmekteydi. Bunların dışında, Diyarbakır Türk Ocağı ve Birinci Umumi Müfettişlik tarafından organize edilen iller arası spor müsabakaları bölgede sporun yayılmasına büyük katkıda bulunmaktaydı.⁶⁰

Türk Yurdu dergisinin “Bir Aylık Ocak Haberleri” bölümünde Şark vilayetlerindeki Türk Ocaklarının mesaisi ve faaliyetlerinin gün geçtikçe ehemmiyet kazandığı, bölgede en aktif olan ocağın ise Diyarbakır Ocağı olduğu belirtilmekteydi. Diyarbakır Ocağı’nın mevcut binasını güzel, temiz ve her nevi toplantıya elverişli bir hale getirdiği, şehirdeki halkın yanı sıra köylülerin de ocağın irşadatından istifade ettikleri ifade edilmektedir. Ocak’ta düzenlenen kursların büyük rağbet gördüğü, İngilizce, Fransızca ve Almanca kurslarına zabitler,

59 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 24, sayı 223, s. 84-87, Mayıs 1930.

60 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 24, sayı 223, s. 86-87, Mayıs 1930.

büyük hükümet memurları, talebe ve esnafın düzenli olarak devam ettikleri belirtilmektedir. Ocağın musiki heyeti tarafından konserler tertip edilmektedir. Ayrıca, halkın çarşıda toplu bulunduğu yerlerde “halk diliyle” konferanslar verilmektedir. Ocak, köylere ve kasabalara seyyar konferansçılar göndererek bu propagandasını daha şümüllü bir surette yapmaktadır. Diyarbakır Türk Ocağı kadın ve erkekler için hayır ve bilgi cemiyetleri teşkil ederek çalışmalarını sürdürmektedir. Diyarbakır Ocağı bu itibarla Şark’ın “hars ve fikir merkezi” halindedir.⁶¹

Kısacası, Diyarbakır Türk Ocağı faaliyette bulunduğu beş yıllık süreçte birçok hizmet gerçekleştirmiştir. Bu konuda İngiltere Maslahatgüzarı Edmons 21 Mayıs 1930 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na sunduğu raporda şöyle demektedir: “[...] Kentteki Türk Ocağı, oldukça faal ve birkaç yüz üyesi var. Burada dil dersleri ve partiler veriliyor. Oyunlar teşvik ediliyor. Bir de okuma odası ile kütüphanesi kurulmuş, futbol oldukça yaygın Diyarbakır’da. Vilayetler arası futbol müsabakası düzenlenmiş.”⁶²

1930 yılına gelindiğinde Atatürk, çıktığı yurt gezilerinde Türk Ocaklarının kapatılarak CHF’nin kültür kollarına dönüştürüleceğinin işaretlerini vermişti. Bununla birlikte Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu ve Reşit Galip gibi Türk Ocakları ileri gelenlerinin 1930’da kurulan SCF’nin kurucuları arasında yer almaları, aynı zamanda Türk Ocakları’nın kapatılması sürecini de beraberinde getirmiştir. Türk Ocakları’nın kapatılmasında CHF’nin ülkedeki kuruluşları denetim altına alması da etkili olmuştur. Türk Ocakları, CHF’nin “hars müessesesi” olarak tanımlanması ve CHF’ye üye olanların Türk Ocakları’na üye olabileceği şartının tatbik edilmesi ocakların feshini hızlandırmıştır. Türk Ocakları’nın kapatılma nedenleri arasında CHF’ye muhalefet yapmak, pan-Türkist politikalar nedeniyle Sovyet Rusya’nın tepkisini çekmiş olmak, Türk Ocakları-

61 Bkz. *Türk Yurdu*, c. 26, sayı 231, s. 38-39, İkincikanun 1931.

62 Bkz. Koca, a.g.e., s. 356-357. (Maslahatgüzar Edmons’un 21 Mayıs 1930 tarihli Raporundan naklen.)

nın bilhassa bina inşaatları için oldukça büyük paralar harcamak, kültürel etkinliklerin azalması ve bilhassa *Son Posta* gazetesinin eleştirileriyle yüz yüze kalması sayılabilir. Bu gelişmeler üzerine Türk Ocakları 10 Nisan 1931 tarihinde düzenlediği olağanüstü bir kurultay ile kendisini feshederek faaliyetlerine son verdi.⁶³

Diyarbakır Halkevi

Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkı, devletin belirlediği yeni esaslar doğrultusunda eğitmek için halkevlerinin açılması gündeme geldi. Bunun üzerine Türkiye'deki ilk halkevleri 19 Şubat 1932 tarihinde aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu Afyon, Ankara, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, Denizli, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Malatya ve Samsun'da olmak üzere on dört vilayette açıldı.⁶⁴ 1940 yılında ise halkevi teşkilatının kurulamadığı mahalle ve köylerde halkevlerinin küçük bir örneği olan ve benzer çalışmalar yürüten halkodaları açıldı. Halkodaları reformları köylere götürmek, modern teknikleri yaymak, laik ve pozitivist bir tutum aşlamak gayesini taşıyordu.⁶⁵ CHP Genel Sekreterliği'ne bağlı olan ve kuruluşundan kısa bir süre sonra ülke geneline yayılan halkevleri 1950 yılında ülke genelindeki sayısı biri Londra'da olmak üzere 478, halkodalarının sayısı ise 4.322 olmuştu.⁶⁶

Erken Cumhuriyet döneminin önemli ideolojik aygıtlarından olan halkevlerinin beş temel hedefi gerçekleştirmek için kurulduğunu söylemek mümkündür. Birincisi, Kemalist ideolojiyi halka benimsetmektir. Bu durum, *CHP Halkevleri Öğreneği*'nde, "Cumhuriyet ve inkılâp esaslarını bütün ruhlara ve fikirlere hâkim mukaddes iman şartları halinde perçinlemek"

63 Türk Ocaklarının kapatılmasına giden süreç hakkında bkz. Üstel, a.g.e., s. 321-386; Georgeon, a.g.m., s. 67-72.

64 BCA, 490.01/963.728.1.

65 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, 14. baskı, İstanbul, 2003, s. 282.

66 Sefa Şimşek, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri (1932-1951)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2002, s. 61.

şeklinde ifadesini buluyordu.⁶⁷ Ayrıca, *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*'nde halkevlerinin esas görevinin, “terbiye”, “halk terbiyesi” ve “telkin” olduğu belirtiliyordu.⁶⁸ Buradan hareketle, halkevlerinin birinci amacının “halk/inkılap terbiyesi” sayesinde yeni rejimin ideolojisine uygun halk kitleleri yaratmak olduğunu söylemek mümkündür.⁶⁹

Halkevlerinin açılışının ikinci gerekçesi halka seküler bir yaşam tarzını aşılama idi.⁷⁰ Bu nedenle halkevleri, aynı zamanda yeni rejimin laik kimliğini de simgeler. Halkevleri, müzikli ve danslı toplantılar, sinema gösterileri, balolar ve festivaller tertip ediyor, kadınların “çağdaş” kıyafetler giymesi ve kamusal alanda daha fazla görünür olması için faaliyette bulunarak sekülerleşmeye ivme kazandırıyor. Ayrıca halkevi binaları genelde “dinî mekânlara alternatif yeni bir toplanma mekânı” olarak cami ve kiliselerin yanında ve yakınında yer alıyordu.⁷¹ Aynı zamanda halkevleri, halkın camiler dışında yeni toplanma mekânıydı:

Camilerde ümmet olarak bir araya gelmeye alışmış halk kitleleri, artık Halkevlerinde ve benzeri uygar toplum merkezlerinde artık ümmet olarak değil ama millet olarak bir araya geleceklerdi. Laiklik, Cumhuriyetin ve devletin ana ilkesi olunca, kitleleri cami dışında bir araya getirecek yeni merkezlere gereksinme vardı. Halkevleri böyle bir gereksinmeyi de karşılayacak biçimde örgütleniyordu.⁷²

67 Halkevlerinin açılış gerekçesi için ayrıntılı olarak bkz. *CHP Halkevleri Öğreneği*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 1-4; *CHP Halkevleri Öğreneği*, Recep Uluoğlu Basımevi, Ankara, 1938, s. 4.

68 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 14, 31.

69 Erken Cumhuriyet döneminde “halk terbiyesi” ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Fatma Tütüncü, “The National Pedagogy of the Early Republican Era in Turkey”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, Ankara, 2007.

70 Zeki Arıkan, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, VI/23, 1999, s. 270.

71 Neşe G. Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2003, s. 188.

72 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumları Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990, s. 380.

Halkevlerinin açılışının üçüncü gerekçesi, “Anadolu’da yeni bir kolektif kimlik yaratma” ve halkın yeni milli kimliği “sindirmesini” sağlamaktı.⁷³ Karpat’ın ifadesiyle halkevleri, kırsal kesimde halkı “yeni dinlerinin” Türk milliyetçiliği, modern siyasal kimliklerinin de cumhuriyetçilik olduğunu ikna etmek amacıyla kurulmuştu.⁷⁴ Baskın Oran da halkevlerinin daha ziyade “milliyetçi” yönüne dikkat çeker: “Halkçılıkla desteklenen milliyetçiliğin kitlelere yayılması, [...] Halkevleri aracılığıyla oldu. Halkevleri, halk kültürünün aydınlar tarafından araştırılıp öğrenilmesi işlevini de görmekle birlikte, asıl aydınların milliyetçi ideolojisinin Anadolu’ya yayılması için belli başlı kurumlar oldular.”⁷⁵ Halkevlerinde verilen konferanslar, gösterilen filmler ve tiyatro oyunları daha ziyade “kaynaşmış bir kütle” yaratmayı hedefliyordu. Söz konusu faaliyetlerin yoğun bir şekilde icra edildiği halkevleri “uluslaştırma projesinin” bir aracıydı.⁷⁶

Halkevlerinin açılışının dördüncü gerekçesi, Cumhuriyet Türkiye’si’nin ihtiyaç duyduğu eğitimli insan tipini yetiştirmekti. Erken Cumhuriyet Türkiye’si’nin sosyokültürel ve iktisadi vaziyeti, toplumsal değişimi devletin eliyle gerçekleştirmeye imkân tanıyordu. Bu durumun bir sonucu olarak halkevleri bir taraftan yetişkinlerin eğitimini üstlenirken, diğer taraftan toplumsal değişim dönüşümden kaynaklanan ihtiyaçları karşılayarak bu sürece katkı sunuyordu.⁷⁷

Halkevlerinin açılışının beşinci gerekçesi ise kültürel faaliyet icra etmektir. Halkevlerinin kültürel amacı, otantik Türk kültürünü keşfetmek, halk masallarını, hikâyelerini ve şiirlerini top-

73 Nilüfer Göle, *Mühendisler ve İdeoloji*, Metis Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2008 s. 90.

74 Kemal H. Karpat, “Türkiye’de İletişimin Gelişmesinde Halkevlerinin Etkisi (1931-1951)”, *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 333-334.

75 Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği (Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme)*, Ankara, 1988, s. 201.

76 Suavi Akyay, “Bir Uluslaştırma Projesinin Aracı Olarak Halkevleri”, *Köprü*, sayı 68, s. 48-54, Ankara, 1999.

77 Yavuz Özdemir-Elif Aktaş, “Halkevleri (1932’den 1951’e)”, *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 45, s. 236, Erzurum, 2011.

lamak, bunları rafine hale getirdikten sonra bütün toplumun kullanımına sunmaktı.⁷⁸

Kısaca ifade etmek gerekirse halkevleri, halka Kemalist ideolojiyi benimsetmek, seküler bir yaşam tarzı aşlamak, milliyetçi retorikle “kaynaşmış bir kütle” yaratmak, çeşitli kurslarla yetişkin nüfusu eğitmek, Türk dili, tarihi ve kültürünü gün yüzüne çıkarmak amacıyla kurulmuş ve bu doğrultuda faaliyet göstermiş bir kurumdur.

Diyarbakır Halkevi’nin açılması

Diyarbakır Halkevi 19 Şubat 1932 yılında açılan ilk on dört halkevinden biri olup, açıldığı günden itibaren dokuz şubesiyle faaliyette bulunmuştur. Daha sonra Diyarbakır’da Silvan [23 Şubat 1934], Osmaniye [Ergani] [21 Şubat 1937], Çermik [19 Şubat 1939], Lice [19 Şubat 1939] ve Çınar [21 Şubat 1943] ilçelerinde halkevi açıldı. 1948 istatistiklerine göre Diyarbakır’da altı halkevi ve on dört halkodası bulunuyordu.⁷⁹ Aynı dönemde vilayette Alos [Yoğun], Behramki, Büyük Kadı, Bismil, Cıksı, Çüngüş, Dicle, Eğil, Hani, Hazro, Killeş, Kubin, Kulp ve Sinan olmak üzere on dört halkodası mevcuttu.⁸⁰

Diyarbakır gazetesi aracılığıyla halkevinin önemi ve açılış hazırlıkları hakkında kamuoyu bilgilendiriliyordu. 1 Şubat 1932’de Tahsin Cahit Çubukçu’nun *Diyarbakır’da Halkevi* başlıklı yazısında şunlara yer veriliyordu:

[...] Memlekette büyük bir memnuniyetle karşılanan Halkevi 19 Şubat’ta Diyarbakır’da de açılacaktır. [...] Cumhuriyet ve inkılâp prensipleri dahilinde derin bir aşk ve hevesle memle-

78 Karpaz, a.g.m., s. 333-334.

79 CHP XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Basımevi, Ankara, 1948, s. 25.

80 İsmail Özer, “Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010, s. 359-376; Canser Kardaş, “Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisinin Halkbilimi Açısında Değerlendirmesi (1932-1951)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007, s. 22-24.

ketin maddi ve manevi fikri ve medeni ihtiyaçlarının tatmini için çalışmak isteyen Diyarbakir halkının ve Diyarbakir'in aydın gençliği bu feyizli teşekkül karşısında büyük bir heyecan yaşamaktadır. Vatanseverlerin mukaddes heyecan halinde da-ima ileri giden yüksek duygularına, bilgi ve ihtisaslarına dayanan bu teşekkül Diyarbakir'imiz için yeni bir fikir ve heyecan mihrabı olacaktır.⁸¹

Diyarbakır Halkevi şube başkan ve üyelerinin neredeyse tamamına yakını yerel yöneticilerden oluşuyordu. Halkevlerinin yönetim kademesinde ve yaptığı faaliyetlerde daha ziyade memurların yer alması, halkın halkevi çalışmalarında yeterince yer almadığını göstermesi bakımından önemli bir husustur. Bu durumun, tüm halkevleri için geçerli olduğunu ifade eden Hıfzı Velidedeoğlu, ayrıca Vilayat-ı Şarkıye'de uygulanan sert politikalar nedeniyle halkın, devlet ve aydınlar karşısında oldukça ürkek olduğuna dikkat çekiyordu:

Halkevlerine asıl halk gelmiyor, gelemiyordu. Çünkü aydınlar halkın ihtiyaçlarını etüt ederek onun istediği mevzuda ve onun anlayacağı biçimde toplantılar tertip edemiyordu. Halkevi faaliyetleri hep üst seviyede kalıyordu. Bu sebeple bu evlere Halkevi değil aydınlar evi demek belki daha doğru olacaktı. [...] Gerek Elazığ'da gerek ziyaret ettiğimiz kazalarda halkın gözüne çarpan bir hususiyeti de onun aydınlar ve bilhassa hükümet otoriteleri karşısında ürkek oluşudur. Bunun sebebi, Şeyh Said ve Seyid Rıza'dan beri doğudaki isyanlara karşı tatbik olunan politikadır, sanıyorum.⁸²

Diyarbakır milletvekili Cahit Çubukçu tarafından 5 Aralık 1941 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne sunulan raporda da halkevinde yerli üye bulunmamasından şikâyet ediliyordu. Çubukçu'ya göre şube faaliyetlerindeki noksanlığın temel sebebi Diyarbakır'da CHP teşkilatının bulunmamasıydı. Ayrıca Çubukçu, halkevi başkan ve üyelerinin partinin doğal üyeleri sa-

81 *Diyarbakir*, 1 Şubat 1932.

82 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türkiye'de Üç Devir İzlenimler-Anılar*, c. 2, Sümer Matbaası, İstanbul, 1973, s. 152-153.

yılmaları hasebiyle şube üye ve başkanlıklarına genellikle memurların atandığını söyleyerek, memurların ise tayin nedeniyle yer değiştirdiklerinden dolayı çalışmaların aksadığını ifade ediyordu. Çubukçu'ya göre, "ruhen, fikren ve kalben partili oldukları halde Diyarbakır'da parti teşkilatının olmaması yüzünden partiye yazılmak şeref ve fırsatından mahrum kalan" Diyarbakır'daki yerli üyelerin de bu durumdan müteessir olmaları şubelerdeki istikrarsızlığa neden olmaktaydı. Bu nedenle, "canla başla çalışan" yerli üyelerin de şube üye ve başkanlıklarına seçilme imkânının verilmesi, halkevinin faaliyetlerini artırmak bakımından çok faydalı olacağı belirtiliyor ve partinin bu konuyu gündeme alması talep ediliyordu.⁸³

Türk edebiyatının önemli isimlerinden olan Yakup Kadri de Diyarbakır Halkevi ile ilgili izlenimlerini şu cümlelerle aktarıyordu:

Sana bu satırları, içinde in-cin top oynayan, Halkevi'nin çırpı-çıplak bir odasında yazıyorum. Bu çizgili kâğıtla, içi hâreli zarfı, biraz evvel aşağıdaki bakkaldan satın aldım. Kusura bakma. Bu kültür ocağında kitap filan şöyle dursun, hatta kâğıt kalem bile bulmak mümkün değil. Bahsettiğim geniş odanın ortasında bir büyük masa duruyor; bunun üstünde, İstanbul'dan, Ankara'dan gelmiş birtakım eski gazetelerle mecmualar hiç el değmeksizin kendiliğinden yıpranıp solmaktadır. Tanrım hepimize sabır ve selamet ihsan eyleye, âmin.⁸⁴

25 Ocak 1948 tarihinde Diyarbakır Halkevi Başkanı Reşid Iskenderoğlu tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, halkevine olan ilginin azaldığı ve halkevinin eski ihtişamını kaybettiği bildiriliyordu. Yazıya göre bunun temel nedeni hükümetin kahvehanelerde kâğıt oyununa izin vermiş olmasıydı. Iskenderoğlu, halkevi faaliyetlerine katılan birçok kimse- nin kahvehanelerde kâğıt oynadıklarını ve kimsenin halkevine uğramadığını dile getirerek kâğıt oyununun sağlık ve toplumsal açıdan zararlarına dikkat çekerek oyunun tekrar yasaklan-

83 BCA, 490.01/269.1072.1.

84 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 92.

masını talep etmişse de bu teklif CHP Genel Sekreterliği tarafından uygun bulunmayarak reddedildi.⁸⁵

Halkevleriyle ilgili mühim bir konu da halkevi başkanlığı yapacak kişilerin seçimine son derece önem verilmesi hususuydu. 4 Şubat 1934 tarihinde CHP Genel Sekreteri Recep Peker imzasıyla Birinci Umumi Müfettişliğe gönderilen yazıda, “Halkevlerinin malum olan fevkalade ehemmiyetlerine binaen seçilecek Halkevi başkanlarının arzu edilen milli vasıfları haiz olmaları lazımdır”⁸⁶ denilerek bu konuya dikkat çekiliyordu. Bu nedenle, halkevi başkanları ciddi bir incelemeden sonra atanıyordu.⁸⁷

Halkevi binaları Erken Cumhuriyet Döneminde ulus-devlet ideolojisi çerçevesinde gerçekleşen modernite projesinin Türk mimarlığına yansıyan başat örneklerinden biriydi. Bu binalar, Kemalist ideolojiyi halka benimseten kurumlar olmanın yanı sıra, “modern yaşam ve mekân kullanımının” halka tanıtıldığı yerlerdi. Aynı zamanda halkevi binaları, Cumhuriyet rejiminin inşa ettiği yeni kent merkezlerinde “modern” olanı simgeleyen yapılar olarak tasarlanıyordu. Daha açık bir ifadeyle halkevi binaları, dönemin “milli ve muasır” ideolojisinin mimari olarak bedenselleştiği laik, modern ve yeni mimari zevkin aşılandığı yapılarıydı. Bu nedenden ötürü Halkevi binaları genellikle yeni kent merkezleri olan Cumhuriyet meydanlarında Hükümet Konağı’nın yanında inşa edilirdi.⁸⁸ Bu bakımdan halkevi binalarında Cumhuriyet’in işaret ve sembolleri olan söylev balkonları, Türk Bayrağı, Atatürk Heykeli, Özdeyişler, Altıoklu bayraklar ve parti sloganları mevcuttu. Ayrıca halkevi binaları salon, idari kısım, parti kısmı, kütüphane, çeşitli kursların veril-

85 BCA, 490.01/832.284.1

86 BCA, 490.01/1487.65.1.

87 Yirmi yıl faaliyet gösteren Diyarbakır Halkevi’nde Şükrü Sökmensüer, Sadi Ağa, Tahsin Cahit Çubukçu, Neşati Üster, Osman Ocak, Ağâh Arman, Bedri Noyan, Reşid İskenderoğlu ve Aziz Tulgar başkanlık yapmıştır.

88 Halkevi binaları-ideoloji ilişkisi hakkında detaylı iki çalışma için bkz. Yeşilkaya, *a.g.e.*, s. 109-190; Ayşe Durukan, “Cumhuriyetin Çağdaşlaşma Düşüncesinin Yaşama ve Mekâna Yansımaları: Halkevi Binaları Örneği”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2006.

diği derslikler, spor amaçlı açık veya kapalı spor alanları, müze ve konaklama bölümlerinden teşekkül ediyordu.⁸⁹ 1930'lu ve 40'lı yıllar boyunca Diyarbakır için önemli bir mekân olan Diyarbakır Halkevi binası da söz konusu “esas ve usuller”e göre inşa edilmişti.⁹⁰

Diyarbakır Halkevi şube faaliyetleri

Halkevlerinin Dil ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Kütüphane ve Yayın, Tarih ve Müze, Halk Dersaneleri ve Kurslar, Gösterit

89 Yeşilkaya, a.g.e., 188; Durukan, a.g.t., s. 123-124, 134.

90 Diyarbakır Halkevi ilk olarak, Diyarbakır Türk Ocağı'nın da binası olan eski Satın Alma Komisyonu binasında faaliyet göstermiş ancak halkevinin çalışmalarını yürütmek için uygun olmadığından 1933 yılında Hususi Muhasebe tarafından yaptırılan Nafia [Bayındırlık] Müdürlüğü binasına taşınmıştır. Halkevinin faaliyetlerinin zamanla artması ve şube çalışmalarının yoğunluk kazanması hasebiyle Halkevi binası yetersiz kalmıştır. Bu nedenle Halkevi için yeni, büyük ve modern bir binanın yapılması zaruri hale gelmiş ve bunun için çalışmalara başlanmıştır. 1934'te yapımına başlanan, Usman Eti'nin, “modern sanatın yüksek bir numunesi ve her türlü konforuyla güneydoğunun büyük bir mabedi” dediği halkevi binası 1937'de tamamlanmıştır. Ancak yeni halkevi binası hizmete açılışından kısa bir süre sonra yetersiz olduğu gerekçesiyle halkevi için yeni bir binanın yapılması kararlaştırılmış ve 1941 yılı bütçesinde halkevi için elli bin liralık bir ödenek sağlanmıştır. Ancak İkinci Dünya Savaşı nedeniyle yaşanan sıkıntılar yeni binanın yapılmasının ertelenmesine neden olmuştur. Ayrıca halkevi binasının nerede yapılacağı konusunda da hemfikir olunamamış, uzun uğraşlardan sonra binanın Dağkapı'da yapılması kararlaştırılmıştır. 3 Ocak 1946 tarihinde Birinci Umumi Müfettiş Avni Doğan, CHP Genel Sekreterliği'ne bir yazı göndererek yeni binanın yapımı için karar beklediklerini beyan etmiştir. Yazıda, “Halkevlerini birer milli mabet haline getirmek amacı güttüğümüze göre [...] istikballerini emniyete almak mecburiyetindeyiz. [...] partimizin yüksek ve asil davalarına layık bir abide olarak yükselecek olan bu binanın bir gün önce sağlanması için gerekli hazırlıklara başlanmak üzere yüksek kararlarınızı beklemekteyiz” ifadeleri dikkat çekmiştir. Ancak 1949 yılında hâlâ halkevi binasının yapımına başlanamamış ve halkevi, faaliyetlerini Özel İdare'ye ait binada sürdürmek mecburiyetinde kalmıştır. Çeşitli nedenlerden ötürü yeni binanın yapımına başlanmadığından halkevi olarak kullanılan binanın alınması kararlaştırılmış ve söz konusu bina satın alınarak sorun çözülmeye çalışılmıştır. Diyarbakır Halkevi binası için detaylı bilgi için bkz. Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1938, s. 154-155; Usman Eti, “Halkevimiz Sekiz Yaşında”, *Karacadağ*, c. 3, sayı 25, s. 14-15 Şubat 1940; *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır, 1938, s. 99-100; BCA, 490.01/1700.911.1.

[Temsil], Spor, Sosyal Yardım ve Köycülük adında dokuz şubesi mevcuttu.⁹¹ Halkevleri, bünyesindeki şubelerle, “devrimleri halkın ruhuna sindirmek” amacıyla faaliyetlerde bulunuyordu.⁹² Halkevi şube faaliyetlerine çoğunlukla halkevi üyeleri katılıyordu. Üyelerin çoğunluğunu ise, il yöneticileri, devlet memurları, aydınlar ve özellikle de öğretmenler oluşturunuyordu. *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*’nde, “Halkevleri şubelerinin, bütün çalışmalarında, Parti programının göz önünde tutulması; bunların her vesile ile yayılması ve kökleştirilmesi esastır”⁹³ ilkesi, yapılan çalışmalarda CHP’nin programının esas alınması gerektiğini gösteriyordu.

Halkevleri ve halkodaları, bünyesindeki şubeler aracılığıyla Vilayat-ı Şarkiye’de Türkçenin yaygınlaşması için büyük çaba harcıyordu.⁹⁴ Zaten, Vilayat-ı Şarkiye’de halkevi şubelerinin esas gayesi Türkçenin bölgede yaygınlaşmasını sağlamaktı. 1936 yılında Ankara’da yapılan Umumi Müfettişler toplantısında Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, bölgede Kürt nüfusunun yoğun olmasından kaynaklanan şikâyetlerini şu sözlerle dile getiriyordu: “[...] bunun iki yolu vardır: Biri imha, diğeri temsil. İmhaya hacet yok, temsile gideceğiz.”⁹⁵ Yine, Abidin Özmen 1936’da hazırladığı raporda Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde Kürt nüfusun yoğun olduğunu ve bu nedenle Kürtlerin “temsil” edilmesi gerektiğini ve bunun da halkevleri aracılığıyla yapılmasını öneriyordu. Özmen, “temsilin” gerçekleşebilmesi için, “Halkevlerine önem verilmesi, okuma odaları açılarak halka ajans, gazete ve mecmua okutturulması, bilgi ve kültüre hitabeden seyyar film ve temsil işlerine el uzatılması, seyyar hatipler kullanılması, Türkçe şarkı ve türküler öğ-

91 Halkevlerinin şube faaliyetleri için ayrıntılı olarak bkz. *CHP Halkevleri Öğre-neği*, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1938; *CHP Halkevleri Çalışma Tali-matnamesi*, Ankara, 1940.

92 Bkz. *Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?*, Ankara, 1935, s. 3.

93 *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1940, s. 4.

94 Senem Aslan, “Everyday Forms Of State Power And The Kurds In The Early Turkish Republic”, *International Journal of Middle East Studies*, [2011], s. 77.

95 Varlık, a.g.e., s. 190.

retilmesi ve Türk eserlerini teşhir edecek müzelerin kurulmasını” gerekli görüyordu.⁹⁶

Halkevleri Müfettişi Kemal Güngör tarafından CHP Genel Sekreterliği’ne gönderilen 11 Kasım 1940 tarihli raporda Siirt ve Mardin’de Arapçanın yaygın olduğu, bu nedenle “Arap kültürünün bu acı tesir ve nüfuzunun kaldırılması ve onun yerine milli kültür ve öz dilimizin hâkim kılınması” gerektiği belirtiliyordu. Raporun devamında Güngör, bölgede dil ve kültür konusunun hassasiyetle üzerinde durulmasını ifade ederek bölgeye radyo gönderilmesi halinde Türkçenin daha kısa sürede yaygınlaşacağına dikkat çekiyordu:

[...] Diyarbakır’ın köylerinden başlamak üzere Siirt’in kaza ve köylerinde, Muş’un, Bitlis’in, Van’ın kaza ve köylerinde Hak-kâri havalisinde ekseriyet Kürtçe konuşmaktadır. Partimizin diğer devlet daireleri ile de işbirliği yaparak buralarda öz dilimizi yaymak ve yabancı nüfuzunu kaldırmak hususunda karar veya çalışması milli birlik ve bütünlüğümüz için olduğu kadar milli kültür davamız bakımından da çok faydalı bir hizmet olacaktır. Memleketimizin bu köşelerinde milli kültür ve inkılâbımızı yaymak yerinde olur. [...] Bu maksatla buralara sık sık konferansçılar gönderilmesi, yurdumuzun bu kısımlarıyla yakından ilgilenecek elemanların bulundurulması ve hatta mümkün olduğu takdirde köylere varıncaya kadar radyo gönderilmesinin etkili olacağı kanaatindeyim. Zira radyo bulunan yerlerde hiç Türkçe bilmeyen çocukların Türkçe şarkı söylediklerini sevinçle duydum.⁹⁷

1942 yılında Şark vilayetlerine seyahate çıkan CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, bölgede Türkçenin dışındaki dillerin konuşulması ve bölgenin Kürtleşmesine dikkat çekiyordu. Esendal’a göre, bölgenin en mühim kentlerinden biri olan Diyarbakır’da Kürtçenin yaygınlaşmasının temel sebebi, şehrin köylerden ve civar illerden göç almasıydı. Esendal, konuyla ilgili şunları söylüyordu:

96 BCA, 030.10/68.452.4.

97 BCA 490.01/1006.882.1.

Bana anlattıkları doğru ise demiryolu buralara geleliden beri Diyarbakır'ın nüfusu artmış. Bitlis'ten, Siirt'ten bir takım adamlar gelip buraya yerleşmişler. İş gezginciliğe vurmuş bir takım Kürt köylüleri de gelip Diyarbakır'a sokulmuşlar. Bu sebeple Diyarbakır çarşılarında eskiden Kürtçe pek az konuşuluyorken bu son yıllarda, şehrin dilinde Kürtçe daha çok işitilmeye başlamış. [...] Şehrin Pazar esnafı kendi dillerini konuşmakta yalnız alışverişi çokça yapabilmek şiarını elde tutmakta oldukları için daha ileri bir dil olan Türkçenin gelen Kürtlerce öğrenilmesi daha doğru iken şehirliler arasında Kürtçenin artması ve şehirlilerin Kürtçeyi öğrenmeleri göze batan kayıtsızlıklardan sayılabilir.

Esendal, bölgede Türkçenin yaygınlaştırılması için Halkevinin Dil ve Edebiyat kolu çalışanları ile yaptığı görüşmeyi şu cümlelerle ifade ediyordu:

Yurdumuzda Türkçenin işletilmesi ve ilerlemesi gerekli olduğu düşünölmeye başlamalı pek az olmuş ise de halkımızın çoğunda bir duygu ve uyanıklık belirmiştir denilse yanlış olmaz sanıyorum. Yalnız bu uyanıklığın tesiri ile işe başlayup Türkçenin konuşulmasına çalışacak ve çalıştırılacak adamımız az olduğundan bu işde Halkevlerimizin, biraz da belediyelerin ve hükümetimizin çalışmaları faydalı olacağı düşüncesiyle arkadaşlarımız arasında açtığımız konuşmada yeni bir çalışma alanı açılmış oldu. [...] Bu arkadaşları basmakalıp çalışmalardan kurtarıp dilimizi temizletmek, işletmek, kolaylaştırmak, ileri götürmek için düşündürmi[e]ye başlamanın çok faydalar vereceğini anladım.

Esendal, parti teşkilatının kurulması için bölge illerine yaptığı gezide halkın partiye karşı ilgisiz olduklarından yakınarak bölgede halkevi açma çalışmalarına hız verilmesi üzerinde durulmasının önemine dikkat çekiyordu:

İş böyle olunca Parti kurumundan önce birer kültür kurumu olan Halkevleri açmak ve dil ve bilgi yayımı için çalışıldığını istemek çok doğrudur. Ben de bu gezintide her uğradığım do-

ğu Halkevinde dil öğretim işlerine genişlik vermelerini istedim durdum. [...] Halkevleri çalışmalarının halk üzerinde izleri olacağı açıktır. Bulunduğu yerde de üç beş çocuğa ve gençce dil öğretebilir.⁹⁸

Halkevleri yüksek danışma heyeti reis vekili Tahsin Banguoğlu tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen 10 Haziran 1944 tarihli raporda, Türkçenin konuşulmadığı bölgelerde halkevlerinin en mühim vazifesinin Türkçe öğretmek olması gerektiği şu cümlelerle ifade ediliyordu:

Türkçe konuşmayan unsurların bulundukları yerlerde halkevlerinin ilk vazifesi Türkçeyi bu vatandaşlara öğretmek ve benimsetmek olmalıydı. Bunun için bu özellikleri taşıyan bölgelerdeki halkevlerinin eğitim kurumları ile de işbirliği yaparak geniş, ısrarlı ve devamlı bir faaliyet göstermesi lazımdı.⁹⁹

Tüm bunlar bize, Cumhuriyet'in ilk yıllarında CHP'nin en önemli propaganda organlarından biri olan halkevlerinin, Türkçenin yaygınlaşması ve dolayısıyla ulus inşasında önemli misyon yüklendiklerini göstermektedir.

Dil ve Edebiyat Şubesi

1940 yılında yayımlanan *Halkevleri Çalışma Talimatname-si*'ne göre Dil ve Edebiyat şubesinin başlıca görevleri şunlardır: Muhitin umumi bilgisini yükseltmeye yarayacak konularda musahabeler [sohbet-seminer] ve konferanslar düzenlemek. Cumhuriyet, İnkılap ve parti prensiplerinin kökleşmesini sağlamak. Türk dilinin halk arasında yaşayan kelimeler, kadim millî masallar ve atasözleri ile folklor mahsullerini derlemek ve bunları monografi ve lügat olarak neşretmek. İlim, sanat ve edebiyat sahasında önemli hizmetler vermiş Türk büyüklerini anmak ve törenler tertip etmek. Gençler arasında ilim ve edebiyat sahasında özel yeteneği olanları himaye ve teşvik etmek.

98 BCA, 490.01/571.2274.1.

99 BCA 490.01/1015.915.2.

Mecmua çıkarmak, broşür ve kitap yayınlamak. Özetle, Dil-Edebiyat şubesinin çalışmaları dil, edebiyat, dergi ve anma olmak üzere dört başlık altında toplanmaktadır.¹⁰⁰

Diyarbakır Halkevi Dil-Edebiyat şubesinin faaliyet sahası, “öz Türkçe kelimeler toplamak, folkloru yaymak, halk kürsüsü kurmak, konferanslar vermek ve köylüler arasında öz Türkçenin iyi konuşulması için her yıl Mayıs ayında müsabakalar düzenleyerek Türk kültürünün yayılması için çalışmak” idi. Bununla birlikte şube esas amacının, “muhitin bilgi seviyesini yükseltmek, Türk dilini yaymak ve Diyarbakır’ın tarihî kıymetlerini meydana çıkarmak” olduğunu söylüyordu. Bu amaçlar doğrultusunda faaliyet gösteren Dil-Edebiyat şubesi, Diyarbakır’la ilgili çok sayıda mani, maya, hoyrat, türkü, masal, deyim ve atasözü derleyerek Türk Dili Tetkik Cemiyeti’ne göndermiş ve daha sonra bunları kitaplaştırmıştır.¹⁰¹ Şube, ayrıca muhtelif tarihlerde birçok konferans ve milli bayramlarda nutuk vererek partinin ilkelerini halka ulaştırıyordu.¹⁰²

Dil-Edebiyat şubesi aynı zamanda, Diyarbakır ve köylerinde dil üzerine incelemeler yaparak bölgede konuşulan dilin Türkçenin “biraz değiştirilmiş” bir biçimi olduğunu ileri sürüyordu. Konuyla ilgili olarak Behçet Kemal Çağlar şunları söylüyordu:

[...] Civar köylerdeki mahalli dağ lehçelerindeki yabancı kelimelerden dolayı bunları ayrı ve müstakil bir lisan halinde görmek isteyen eski ve gafil zihniyetin bertaraf edilmesi için, lise muallimlerinden ve mahalli lehçeleri bilen halkevi üyelerinden bir heyet teşkil edilmiş ve tetkiklere başlamıştır. Bir iki aylık çalışmadan sonra yüzlerce kelimenin asılları bulunmuş geçirdikleri değişiklik safhaları tespit edilmiş ve bu yurtdaşların ancak ana dillerini muhtelif tesirlerle biraz değiştirerek konuşmakta oldukları meydana konmuştur.¹⁰³

100 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 5-9.

101 Bkz. Pertev İlhan, *Diyarbakır Halkiyatında Mani, Maya, Hoyrat ve Atasözleri*, Diyarbakır, 1935.

102 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 101.

103 Kardaş, a.g.t., s. 46. [Behçet Kemal Çağlar, “Karacadağ”, *Karacadağ*, c. I, s. 1, Şubat 1938, s. 281’den naklen].

Dil-Edebiyat şubesinde halkevi başkanı Cahit Çubukçu'nun girişimiyle başkanlığını Behiye Baturay'ın yaptığı "Kadınlar Derneği" adıyla bir dernek kuruldu. Bu dernek, kadınların "medeni kıyafetler" giymelerini sağlamak için çeşitli toplantılar tertip ediyordu. Kadınlar Derneği, 1935 yılında tertip ettiği yirmi büyük toplantıya 2.000'den fazla kadın katıldı. Dernek, konferanslar düzenlemek suretiyle "kıyafet işini pekiyi bir şekilde başararak önemli bir çalışma göstermiştir."¹⁰⁴ Halkevi başkanı Cahit Çubukçu, 1935 yılında şubenin faaliyetlerinden şu şekilde bahsediyordu:

[...] Bu şubemize bağlı olarak Halkevinde "Kadınlar Derneği" açılmıştır. Bu dernek Diyarbakır kadınlarının çarşaf ve peçeden çıkmaları ve sosyal hayata atılmaları için çok önemli bir surette çalışmış Halkevinde yirmi büyük toplantı yaparak Halkevi başkanı Cahit Çubukçu ile dernek başkanı Behiye Baturay tarafından konferanslar verilmiştir. Bu toplantılara iki binden fazla Diyarbakırlı kadın katılmıştır. Bu derneğin özlü ve inanlı çalışması sayesinde bugün Diyarbakır'da bir tek peçeli ve çarşafli kadın kalmamıştır. Dernek şimdi de kadınlarımızın el sanatlarına ait bir sergi açmak için çalışmaktadır.

28 Ağustos 1935 tarihinde Diyarbakır Halkevi'ni teftiş eden Alaettin Tekmen Kadınlar Derneği'nin amacını şöyle açıklıyordu: "Bu dernek Diyarbakır kadınları arasında propaganda yaparak Kemalist hayatının icaplarına göre yetiştirmek ve çarşafı peçeyi kaldırmak için mücadele etmektedir."¹⁰⁵ Diyarbakır Halkevi tarafından yayınlanan *Diyarbakır'e Bir Bakış* adlı broşürde, derneğin bu "olağanüstü çabaları" sayesinde Diyarbakır'da "tek bir çarşafli kadının kalmadığı" belirtiliyordu.¹⁰⁶ Ancak, CHP Genel Sekreterliği, adı geçen dernekten haberdar olunca 8 Mayıs 1936 tarihinde halkevi başkanlığına gönderdiği yazıda, halkevi bünyesinde dernek kurulmasının parti programına aykırı olduğunu ve bu nedenle söz konusu derneğe ih-

104 Bkz. *Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsası*, s. 39.

105 BCA, 490.01/1005.880.3.

106 *Diyarbakır'e Bir Bakış*, s. 10.

tiyaç olmadığını bildiriyordu. Aynı yazıda, kadınları halkevine üye yapmak, halkevinin genel faaliyeti içinde “medeni hayata” adapte etmek ve kadınların erkeklerle beraber çalışmasını teşvik etmekten bahsediliyordu.¹⁰⁷

Kemalist Cumhuriyet, kendi ideolojisinin yaygınlaşması ve geniş kitleler tarafından benimsenmesi maksadıyla birtakım kutlamalar, anmalar, gösteriler ve ritüeller tertip ediyordu. Siyasal karakterli bu tören ve kutlamalar, en nihayetinde devletin kendi ideolojisini yaygınlaştırma ve iktidarını pekiştirme amacı taşıyordu. Bu kutlama ve törenlerle, bir yandan kimlik inşası yapılırken, diğer yandan söz konusu kimliğin kendisini yaşlayacağı, var edeceği bir tarih oluşturuluyordu.¹⁰⁸ Erken Cumhuriyet döneminde rejimi yerleştirme amacına matuf törenler, okulların yanı sıra, halkevleri ve halkodaları tarafından icra edilerek siyasal sosyalizasyon ülkenin en ücra yerlerine kadar ulaştırılıyordu. Bu anlamda, Dil-Edebiyat şubesi de çeşitli kutlamalar tertip ederek Diyarbakır’da yeni rejimin yerleşmesi için çalışıyordu. Kutlamalar arasında Cumhuriyet Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, Lozan Antlaşması, Montrö Antlaşması, Halkevlerinin Açılış Yıldönümü, Tayyare Şehitleri Anma Günü, Yerli Mallar ve Tasarruf Haftası, İnönü Zaferi Kutlamaları, 30 Ağustos Kutlamaları, Dil Bayramı, Çanakkale Şehitlerini Anma, 10 Kasım Atatürk’ü Anma gibi etkinlikler yer alıyordu. Ayrıca 5 Nisan Mustafa Kemal Atatürk’ün Diyarbakır’ın fahri hemşeriliğini kabul ettiği gün olan Atatürk Günü veya Gazi Günü halkevinde “gururla” kutlanıyordu. Bu durum Diyarbakır Halkevi tarafından basılan eserlerde şöyle anlatılıyordu: “Ulusal önderimizin Diyarbekirlilerin fahri hemşeriliğini kabul buyurdıkları 5 Nisan gününün yıldönümü, Diyarbekir’de çok büyük ölçüde ve bütün Diyarbekirlilerin candan gelen coşkun tezahüratı ile kutlanır. [...]”

107 BCA, 490.01/984.814.2.

108 Ulus-devlet inşasında törenlerin, kutlamaların, anmaların ve ritüellerin etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mete K. Kaynar (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları-10 Rejim ve Ritüelleri*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2010; Kenan Çagan, “Şehrin Tören Merkezinden İktidar Merkezine Dönüşümü”, *Hece*, Yıl: 13, sayı 150-152, s. 156-163, 2009.

Herkes en yeni elbisesini giyer ve her göz bir neşe kaynağı halini alır.”¹⁰⁹ Bunların dışında halkevinde Ziya Gökalp, Süleyman Nazif, Mehmet Akif, Namık Kemal, Abdulhak Hamit vb. birçok şair ve düşünce adamı da anılıyordu. Anma toplantıları ve konferanslar, daha ziyade memur, zabıta ve aileleri tarafından takip ediliyordu.¹¹⁰

Kütüphane ve Yayın Şubesi

Kütüphane ve Yayın şubesi, kütüphane kurmanın yanı sıra halkevlerinin hazırladığı dergi, broşür ve kitap basım işini gerçekleştiriyordu. Ayrıca halkevleri, bu şube aracılığıyla, kendi binaları dışında ve köylerde okuma odaları açmak, köyler için seyyar kütüphaneler kurmak ve kitap sergileri tertip etmek gibi işleri yapıyordu.¹¹¹ Şube, dergi dışında kitap ve broşür yayımlayarak devrimleri halka benimsetmeye çalışıyordu. Halkevleri tarafından yayımlanan kitap ve broşürleri dört kategoride toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi CHP’nin siyasal ideolojisini halka benimsetmek için yayımlanan kitaplar, ikincisi halkevlerinin kendi faaliyetlerini anlattığı raporlardan oluşan kitaplar, üçüncüsü monografi tarzında mahalli folklor ve müziğe ilişkin derlemelerden oluşan kitaplar, dördüncüsü ise mahalli toplulukların yapısı ve tarihi hakkında yapılmış çalışmalarından müteşekkil kitaplardır.¹¹²

Halkevleri kütüphanelerinde çok çeşitli kitap bulunmakla birlikte bazı kitapların halkevlerinde bulundurulması yasaktı.

109 Diyarbakır Belediye Meclisi 5 Nisan 1926 tarihinde Mustafa Kemal’i fahri hemşeriliğe seçip durumu telgrafla Ankara’ya bildirmiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal aynı gün aşağıdaki cevabi telgrafla memnuniyetini bildirmiştir. “Diyarbakır Belediye Reisi Nazım Beyefendi’ye, Muhterem Diyarbakır halkının beni fahri hemşeri olarak intihap etmek suretiyle hakkımda gösterdikleri kadirşinaslıktan mütehasis oldum. Hemşerilerime selam ve muhabbetlerimin iblağını rica ederim. 5 Nisan 1926, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal.” Mustafa Kemal’in Diyarbakır fahri hemşeriliği ile ilgili yazışmalar için bkz. Günkut, a.g.e., s. 147-149; Eti, Diyarbakır, s. 81; Kop, a.g.e., s. 42.

110 490.01/1009.893.2.

111 CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Ankara 1940, s. 24-27.

112 Karpata, a.g.m., s. 341.

Halkevleri Çalışma Talimatname'si gereği halkevi kütüphanesinde yasak olan kitap türleri şunlardı:

Dini mahiyette olan, Türk inkılabı ideolojisine uymayan, yabancı rejim ve ideolojileri tasvir eden, alelumum milli ve realist görüşler dışında kalan hurafeleri, geri ve irticai zihniyeti istihdaf eden, bedbinlik telkin eden; cinayet, intihar gibi vakaları tasvir eden; şehvet ve ihtiras temayüllerini kamçılayan ve gençliği sıhhate muzır itiyatlara teşvik eden eserler...¹¹³

Bu şubede her çeşit kitabın yanı sıra çeşitli gazete ve dergi koleksiyonları da mevcuttu. Ankara Halkevi'nin çıkardığı *Ülkü* dergisi, Kemalist ideolojinin yanı sıra halkevlerinin faaliyetlerine ayrıntılı bir şekilde yer veriyordu. Diyarbakır Halkevi Kütüphane ve Yayın şubesi ise 1938 yılından itibaren *Karacadağ* adıyla aylık bir dergi çıkardı ve bu dergi 1950 yılına kadar yayın hayatını sürdürdü. Derginin çıkarılmasında Ahmet Kabaklı, Şevket Beysanoğlu, Reşid Iskenderoğlu, Süleyman Savcı, Sedat Günay, Ağâh Arman, Bedri Noyan, Ömer Öner ve Behçet Altın gibi Türk edebiyatında önemli yerleri olan şahsiyetler rol aldı. *Karacadağ* dergisi, halkevleri tarafından çıkarılan dergiler arasında en uzun süreli dergilerden olup on iki yıl boyunca 138 sayı olarak yayınlandı. Dergi, yayın hayatı boyunca Diyarbakır'ın tarihi, coğrafyası, ekonomisi, kültürü, edebiyatı, folkloru ve daha birçok alanıyla ilgili çok sayıda kıymetli çalışma yaptı.

Halkevlerinin kültürel faaliyetlerinden biri de her vilayette açmış oldukları kütüphane veya okuma salonlarıydı. 1944 yılında Diyarbakır Halkevi'ne bağlı şehir merkezinde beş ve köylerde bir olmak üzere toplam altı kitaplığı mevcuttu. Yine aynı yıl Diyarbakır'daki halkodalarının şehir merkezinde dört kitaplığı mevcuttu.¹¹⁴

Cumhuriyet ideolojisini halka yaymak ve benimsetmek için dergi ve kitap yayımını oldukça önemseyen halkevleri, yayım politikasının yanı sıra akademisyen, yazar ve aydınların belirli

113 *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara 1940, s. 25.

114 BİGM, *Milli Eğitim İstatistikleri 1944-1945*, s. III.

konularda halka yönelik konferanslar vermesini de önemsiyordu. Macit Gökberk bu konuda şunları söylemektedir:

[...] Atatürk'ün kurduğu halkevleri, Cumhuriyet'in dünya görüşünü aydınlar aracılığıyla halka kadar indirme girişimi ve denemesidir. Halkevleri pratik becerilerin kazanıldığı yerler olmaktan çok, türlü sanat dallarındaki çalışma ve gösterileriyle, yöre tarihi ve kültürü üstündeki araştırmalarıyla, çeşitli konulardaki konuşmalarıyla bilinçlenme yerleriydi; yeni çağdaş yurttaşı yetiştirmeye yardımcı olan odaklardı.¹¹⁵

Konferansların önemli bir kısmı “İnkılâp ve İstiklal” konularından oluşmakla beraber hukuki reformlar, eğitim, sağlık, tarım, ziraat, hayvancılık, idari örgütlenme, şehirleşme, tarih, kültür, folklor, hava durumu ve milli savunma konuları da önemli bir yer tutuyordu. 1930 ve 1940'lı yıllarda bölgede sıtma, trahom ve frengi gibi hastalıklar yaygın olduğundan halkevinde söz konusu hastalıklara karşı korunma ve hastalıklarla mücadele etme yöntemleri üzerine konferanslar veriliyordu. 27 Aralık 1939 tarihinde Diyarbakır Halkevi başkanı Neşati Üster tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda, halkevinde verilecek konferansların nitelik ve niceliği ile verilmesi “uygun olan” konferanslarla ilgili şu bilgiler yer alıyordu:

Halkevlerinde verilecek konferansların halkın umumi kültür seviyesini yükseltmesi, onlara inkılâp terbiyesi vermesi, halk kitlelerinde milli şuuru kuvvetlendirmesi lazımdır. Bu konferanslarda hitap edilen kütlenin büyük bir kısmı tahsillerini tamamlamamış kimselerden mürekkep olduğu için gayet açık bir lisanla ve en karışık ilmi meselelerin bile kolaylıkla anlaşılabilir bir tarzda verilmesi lazımdır. [...] halka ilmin en derin mevzularını vulgarize ederek anlatmak mümkündür. [...] Halk terbiyesi, muâşeret usulleri, sıhhi konferanslar, içtimai yardım, tarih ve coğrafya konferansları, halkın siyasi seviyesini yükseltecek ve onlara inkılâp terbiyesi verecek konferanslar,

115 Arıkan, a.g.m., s. 271. (Macit Gökberk, *Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk*, Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, İstanbul 1983, s. 325'ten naklen.)

içtimai ilimlere ait mevzular, iktisadi mevzular [Kemalizm'in iktisadi görüşleri, devletçilik, cumhuriyet rejiminde köy ekonomisi vs.], ziraat ve hayvan yetiştirmeye ait mevzular, pasif korunma, yabancı propagandalardan korunma, şehir ve belediye işleri, güzel sanatlar ve edebiyata dair mevzular, dil ve folklor, beden terbiyesi, pratik ve teknik bilgiler.¹¹⁶

1939-1945 yılları arasında bu konu başlıklarının yanı sıra daha çok İkinci Dünya Savaşı ile ilgili konferanslar veriliyordu. 3 Temmuz 1940 tarihinde Diyarbakır valisi Mithat Altıok tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen yazıda konuyla ilgili olarak şöyle deniliyordu:

[...] dünya vaziyeti karşısında halkımızın bilmesi icab eden hususat ile alınması gerekli tedbirler hakkında Halkevi ve Hal-kodaları teşkilatından azami derecede istifade edilerek teşkilat olmayan nahiyele ve köylere kadar heyetler ve hatipler göndermek suretiyle halkın tenvirine çalışıldığı ve Diyarbakır kasabasındaki hoparlörle bir hafta mütemadiyen muhtelif hatipler tarafından halka konferanslar verildiği bütün dikkat nazarlarının Milli Şef etrafında kurulacak milli birliğin temin edeceği kuvvet çekilmiş olduğu ...¹¹⁷

Görüldüğü üzere şube, konferans işini oldukça önemseyerek söz konusu konferanslarla halka “inkılap terbiyesi” vermeyi hedefliyordu.

Spor Şubesi

Halkevlerinin en önemli şubelerinden biri spor şubesiydi. Spor şubesinin amacı çeşitli spor dallarını gençliğe tanıtmak; sporu ulusal düzeyde uygulanan kitlesel bir etkinlik haline getirebilmek amacıyla toplumda spora karşı bir ilgi ve istek uyandırmak; beden eğitimi veren ulusal kuruluşlara yardımcı olmaktı. Bu şube tarafından mahallî şartlara uygun spor

116 BCA, 490.01/1009.893.2.

117 BCA, 490.01/1009.893.2.

faaliyetleri, ata sporu olarak bilinen güreş turnuvaları, modern sağlık anlayışının esası olan jimnastik, boks, eskrim, judo, futbol, basketbol, voleybol, avcılık, dağcılık, kayak, yüzme, bisiklet yarışları, güreş, atlı cirit ve toplu kültür-fizik hareketleri gibi spor dalları destekleniyordu. Bunların dışında ulusal spor bayramları, gezi ve kamplar düzenlemek de spor şubesinin önemli görevleri arasındaydı.¹¹⁸

Diyarbakır Halkevi açılmadan önce Diyarbakır'da "Ay Yıldız Spor" ve "Yıldız İdman Yurdu" adında iki futbol takımı mevcuttu. 1932'de halkevinin açılmasıyla birlikte Spor şubesi Diyarbakır'da Ay, Yıldız ve Bozkurt adlarıyla üç futbol takımı kurdu ve bu takımlar arasında muhtelif müsabakalar tertip etti. 1933'te Spor şubesinin teşebbüsü neticesinde Diyarbakır'da "Mardin Gençler Birliği Kulübü" adıyla bir takım daha kuruldu. Spor şubesi, bilhassa ulusal bayramlarda müsabakalar tertip ederek futbolun yayılmasını sağlamaya çalışmakla beraber Diyarbakır'da voleybol, atletizm ve tenis sporlarının yaygınlaşması için büyük çaba sarf ediyordu. Ayrıca bisiklet, binicilik, cirit, güreş, boks ve tenis sporlarının gelişimi için çalışmalar [tenis, futbol ve voleybol sahası] yaparak müsabakalar düzenliyordu.¹¹⁹ Şube, halkevi bahçesinde voleybol sahası ile tenis kordu yaparak, Diyarbakır'da voleybol ve tenisin yaygınlaşmasına çalışıyordu.¹²⁰ Bunların dışında şube, Diyarbakır ve diğer vilayetlerin avcı takımları arasında atış müsabakaları ve avcılık tertip ederek süreklilik avları düzenliyordu. Şubenin desteklediği sporlardan biri de atletizm olup Diyarbakır'da çeşitli isimlerle [Atatürk Koşusu, Mohaç Koşusu, Bayrak Koşusu vs.] koşular tertip ediliyordu.¹²¹

Temsil [Gösterit] şubesi

Tek parti döneminde resmî ideolojinin en etkili ideolojik aracı olarak kullanılan Temsil şubesinin başlıca amaçlarını şöy-

118 CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Ankara, 1940, s. 15-19.

119 Özer, a.g.t., s. 656.

120 Diyarbakır'a Bir Bakış, s. 9; Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, s. 102.

121 BCA, 490.01/1122.93.1.

le sıralamak mümkündür: Halkevlerinde bir hayat ve hareket uyandırmak; halkın tiyatro ihtiyacını karşılamak; gençleri güzel ve serbest konuşmaya alıştırmak; gençlerin fikir, sanat ve dil terbiyelerine yardım etmek; memleket ve cemiyet için “faydalı telkinlerde” bulunmaktı.¹²² Açıkçası, Temsil şubesi, halkı “eğitme”, “doğru yola” sevk etme, Kemalist ilkeleri yerleştirme konusunda çalışmalar yapıyordu. Temsil şubesinin amacı başta tiyatro olmak üzere sahne çalışmalarını gerçekleştirmekti. Temsil şubesinde gösterilen oyunların ekseriyeti Cumhuriyet’in değerlerini ve lider kültürünü ön plana alan ve hemen hepsi CHP güdümünde yazdırılmış oyunlar olup, ulus inşasına büyük oranda katkı sunuyordu.¹²³ 19 Şubat 1932’de Ankara Halkevi’nin açılışında Reşid Galip, Temsil şubesinin gayesini şu sözlerle açıklıyordu:

Halkevleri temsil şubelerini bu teşkilatın en mühim vazife cihazlarından biri sayıyoruz. Halkevi sahnesi, bir milli kültür mektebi olacaktır. Orada çalışan, milli müdafaa için emek veren mücahitler sayılacaklardır... Halkevi sahnelerinde yalnız milli tezleri müdafaa eden piyesler temsil edilir... Bizim mevzularımız umumi Türk tarihi ile milli mücadelenin her biri bir millete ebediyen şeref ve iftihar sermayesi olabilecek sayısız saffhaları, Türk’ün güzel ahlakı, yüksek faziletleri, Türk ruhundaki maddi, manevi sonsuz kudretler gibi membalardan alınacaktır. Saltanat’la Cumhuriyet’in, irtica ile inkılâbın, modern mekteple köhne medreselerin, iyi vatandaşla fena vatandaşın, umumi cemiyet menfaatleriyle şahsi menfaatlerin... Mukayesesı gibi daha sayılabilecek mevzular da Halkevlerinin temsil mesaisine zemin teşkil edeceklerdir.¹²⁴

122 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 13-15.

123 Erken Cumhuriyet döneminde tiyatronun politik ve ideolojik misyonu hakkında geniş bilgi için bkz. Esra Dicle Başbuğ, *Resmî İdeoloji Sahnedeki Kemalist İdeolojinin İnşasında Halkevleri Dönemi Tiyatro Oyunlarının Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013; Erdem Ünal Demirci, “Tek Parti İktidarında Tiyatro’nun Siyasal Rolü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2009; Eyal Arı, “The People’s Houses and the Theatre in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, c. 40, sayı 4, s. 32-58, Temmuz 2004.

124 Şimşek, *a.g.e.*, s. 192.

Bunun yanı sıra Temsil Şubesi, parti prensiplerini ve ideolojisini yaymak amacıyla sinemaya da başvuruyordu. Halkevlerinde sinema gösteriminden maksat, sinema vasıtasıyla halkın “fikir ve zevkini yükseltmek” idi.¹²⁵ Halkevlerinde gösterilen filmler, CHP’nin gönderdiği veya halkevi idare heyeti tarafından satın alınan filmler olup, bu filmler aynı zamanda birer telkin aracı olarak kullanılıyordu.¹²⁶ Halkevi’nde gösterilen filmler, daha ziyade CHP’nin ve hükümetin çalışmalarını, faaliyetlerini, parti liderlerinin yaptığı gezileri ve milli bayramları konu ediniyordu. Diyarbakır Halkevi’nde, halka, Cumhuriyet ideolojisine uygun “devrim ve terbiye filmleri” izletiliyordu.¹²⁷ Burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, halkevinde sinemanın açılmasıyla birlikte Diyarbakırlıların hayatına 1930’lu yılların başından itibaren sinemanın yerleşmiş olmasıydı. Böylece Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da, şehirli halkın önemli eğlencelerinden biri de sinema olmuştu.¹²⁸

Sinema dışında piyes ve tiyatro gibi etkinlikler de bu şubenin faaliyetleri arasındaydı. Diyarbakır Halkevi Temsil şubesi Akın, Öz Yurt, Kahraman, Uyanış, Kanun Adamı, Kozanoğlu, Mavi Yıldırım, Mete, Şerriye Mahkemesi, Hisse-i Şayia, İstiklal, Ceza Kanunu, Canavar, Baykuş, Yaşayan Ölü, Ateş ve Zor Nikâh gibi piyesleri sergiliyordu.¹²⁹ 1935 yılında Diyarbakır Halkevi’ni teftiş eden Alaettin Tekmen, Temsil şubesinin “ülküye en uygun şekilde” çalıştığını ve şubede “ulusal ve terbiyeci” piyeslerin sergilendiğini ifade ediyordu.¹³⁰ Film ve tiyatro dışında, bu şubede kongre, balo, şölen, çaylı danslar, nişan ve nikâh törenleri de yapılıyordu. 1935 yılında Diyarbakır Halkevi’nde düzenlenen beş kongreye beş yüz kişi, beş şölene

125 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara 1940, s. 15.

126 Yeşilkaya, a.g.e., s. 94.

127 BCA, 490.01/1207.4.3.

128 Eski Diyarbakır sinemaları hakkında bkz. Şeyhmus Diken, “Diyarbakır Sinemaları”, *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2007, s. 166-179.

129 *Diyarbakır’a Bir Bakış*, s. 8; *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 102.

130 BCA, 490.01/1005.880.3.

elli iki kişi, iki nişan ve nikâh törenine yüz elli kişinin katıldığı belirtiliyordu.¹³¹

Halkevlerinin önemli amaçlarından biri de kadını “kamusal alanda” görünür kılmaktı. Bu nedenden ötürü halkevi çalışmalarında bilhassa kadınların görev almaları isteniyordu. Hatta Temsil Şubesi çalışmalarında kadınların görev almaları bir zorunluluktur. *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*’nde “Piyeslerdeki kadın rolleri hiçbir bahane ile erkeklere verilemez”¹³² denilerek, kadınların piyeslerde aktif rol almaları sağlanmaya çalışılıyordu. Bununla birlikte halkevinde yapılan gösterilerde kadın oyuncu bulmak ciddi bir sıkıntıydı. Diyarbakır Halkevi ile CHP Genel Sekreterliği arasında yapılan yazışmalarda, temsilde kadın oyuncu bulmanın zorluğundan sıklıkla bahsediliyordu. Yazışmalarda, temsil şubesi için en uygun olanların kadın öğretmenler olduğu ancak bunların da evli olanlarının eşlerinin etkisiyle, bekârların ise evlenmeye mahzur teşkil edeceği kaygısıyla oyunlarda rol almadıkları belirtiliyordu. Diyarbakır Halkevi başkanı Cahit Çubukçu’ya göre bu şubeyi kuvvetlendirmek ve faydalı hale getirmek için “ücretli kadın” tutarak bu işi profesyonel bir hale sokmak veya lise öğrencilerinin bu işte çalışmasına müsaade etmek idi.¹³³ Diyarbakır Halkevi başkanlarından Neşati Üster de Temsil Şubesi’nde kadın yokluğundan şikâyet ediyordu:

Maalesef kendisinden beklenen faaliyeti göstermekte en çok müşkülata uğrayan kolumuz budur. Bunun en mühim, daha doğrusu tek sebebi kadın eleman yokluğudur. Diyarbakır’da kadınları sahneye çıkarmakta çok güçlük çekiyoruz. Bu noktada bayanlarımız halâ dünün telakkilerinin ağırlığı altındadır. Buna rağmen çalışıyoruz. Elimizdeki tek tük bayan elemandan en büyük randımanı almaya gayret ediyoruz.¹³⁴

131 *Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hılasası*, s. 214-215.

132 *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 14.

133 BCA, 490.01/984.814.2.

134 Bkz. Neşati Üster, “Evimizde Geçen Yıl ve Bu Sene”, *Karacadağ*, c. 2, sayı 17, [20 Haziran 1939], s. 9.

Silvan Halkevi başkanı kaymakam Mümtaz Arkan da CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, sahneye çıkacak kadın oyuncu bulamamaktan yakınıyor ve sekreterlikten sadece erkekler tarafından oynacak piyesler göndermesini talep ediyordu:

Evimizin gösterit şubesinin karşılaştığı başlıca menfi amiller ve müşküller arasında muhitte sahneye çıkacak kadın ve kız bulunamaması belli başlı yer tutmaktadır. Bu vaziyete çare bulabilmek için yalnız erkekler tarafından temsil edilebilecek piyesleri tercih etmek ve muhiti tedricen bu gayeye hazırlamak zaruri görülmekte [...] yalnız erkekler tarafından temsili kabil olanlarından bir düzine kadar piyesin evimiz namına gönderilmesi...

Ancak, CHP Genel Sekreterliği, verdiği cevabi yazıda, “Kadınsız piyes oynamak prensip itibariyle Halkevlerinin gayesine uygun değildir,” diyerek halkevinin kadın elemanlar bulmasını ve halkevinin kadınsız piyes oynatmamasını bildiriyordu.¹³⁵ 21 Aralık 1945 tarihli *Diyarbakır* gazetesinde yer alan, “Halkevi temsil şubesinde çalışmak üzere bir bayan alınacağı” haberi kadın oyuncu sorunun hâlâ çözülmediğini gösteriyordu.¹³⁶

Diyarbakır Halkevi Temsil Şubesi, merkez ve ilçelerde yaptığı faaliyetlerle, “halkı tenvir ve irşad ederek [halkın] partiye olan bağlılık hislerini bir kat daha kuvvetlendiriyordu.”¹³⁷

Tarih ve Müze Şubesi

1932 yılında Müze ve Sergi adıyla kurulan şube 1940 yılında Tarih ve Müze Şubesi adını aldı. Tarih ve Müze Şubesi'nin asıl gayesi, milli ve mahalli konularda geniş halk kitlelerine tarih bilgisi vermek, mahalli tarih hakkında araştırmalar yapmak, tarihî eser ve abidelerin korunmasını sağlamak; arkeoloji, folklor ve etnoloji malzemesi toplayarak müzelerde teşhir etmektir. Kısacası bu şube, yerel tarihsel kalıntıları derlemek, tarihî eserleri

135 BCA, 490.01/920.583.2.

136 *Diyarbakır*, 21 Aralık 1945.

137 *Diyarbakır*, 2 Eylül 1942.

korumak, müzeciliğe önem vermek, bulunan ve derlenen tarihi kalıntıların envanterini çıkarmakla görevliydi.¹³⁸

Tarih ve Müze Şubesi, Diyarbakır ve çevresinde birçok inceleme yaparak, tarih öncesi yerleşim birimleri ve mağaralarla ilgili iki binden fazla fotoğrafı Türk Tarih Kurumu'na gönderdi. 1935 yılında şube, tarihî eserler üzerine bir kitap hazırladı ve iki albüm çıkardı. Bunların yanı sıra, şubede ipekli kumaş, kaza, hububat, meyve ve çiçek sergileri açılmıştı.¹³⁹ Bu şube, Diyarbakır ile ilgili tarih, arkeoloji, etnoloji ve folklor malzemeleri derlemenin yanı sıra söz konusu malzemelerin müzede sergilenmesini sağlayarak Diyarbakır'ı tanıtıyordu.

Güzel Sanatlar [Ar] Şubesi

Bu şube müzik, resim, heykelticilik, mimarlık ve süsleme sanatları gibi alanlarda faaliyet gösteriyordu. Bilhassa müzik alanında çalışmalar yapan şubede temel gaye, “milli ruhun derinliklerinde zengin bir hazine olarak yaşamakta bulunan halk türkülerimizi Garp tekniği ile işleyerek halkı çok sesli müziğe alıştırmak ve bu amaçla Garp müzik eserlerini bol bol dinletmek” idi. Şube, bu amaçları gerçekleştirmek için koro, bando, orkestra, radyo ve gramofon kullanılmasını teşvik ediyordu. Halkın milli şarkı ve marşları öğrenmesini sağlamak, bilhassa yerli ve milli raksları teşvik etmek şubenin önemli görevleri arasındaydı. Şube, rakslardan bilhassa kadınlı ve erkekli beraber oynananları tercih etmekteydi. Şube, müzik dışında resim, fotoğrafçılık, heykel kursları ve sergileri açıyordu.¹⁴⁰

Güzel Sanatlar Şubesi öğrencilere keman, mandolin, piyano, viyolonsel ve gitar dersleri veriyordu. Şubeye devam eden öğrenciler daha çok saz, koro ve fotoğrafçılık kurslarına ilgi gösteriyordu. Ayrıca şube, radyo ve gramofon kullanımının yanı sıra koro, bando ve orkestra kurmak suretiyle Türk ve Batı müzik tekniklerinin bir sentezini yapmaya çalışırdı. Ayrıca, şube

138 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 29-30.

139 *Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hülasesi*, s. 40.

140 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 9-13.

Diyarbakır'da resim ve fotoğraf sergileri açmanın yanı sıra Ankara Halkevi'nde açılan ulusal sergilere de katılıyordu. Bunların yanı sıra, şubede "çaylı, balolu ve danslı aile toplantıları" düzenleniyordu. Şubenin "mükemmel bir orkestrası",¹⁴¹ bando takımı ve folklor ekibi mevcut olup önemli günlerde halkevi bahçesinde müzik dinletisi ve folklor gösterisi yapılıyordu.¹⁴²

Güzel Sanatlar Şubesi, halkevinde her hafta keman ve mandolin eşliğinde konser veriyordu. Ayrıca şehrin belirli yerlerinde dört hoparlör tesisatı mevcut olup, bu hoparlörler vasıtasıyla her gün belli saatlerde halkevi müzik ve söz yayını yapıyordu.¹⁴³ Şubede aralarında iki kadının da bulunduğu on beş kişilik bir orkestra, "modern musiki"yi yaymak amacıyla konser veriyordu. 1935 yılında bir orkestra ve resim atölyesi açan¹⁴⁴ şubede, aynı yıl yirmi beş konser verilmiş ve bu konserlere 7.500 kişi katılmıştır.¹⁴⁵ Şubenin müzik kolu, halk ve batı musikisi olarak ikiye ayrılmıştır. Batı musikisi alanında yabancı uzmanlardan da istifade ediliyordu.¹⁴⁶ Güzel Sanatlar şubesi, modern ve milli musiki grupları oluşturarak köylüler arasında söylenen milli türkülerini derleyerek notalamıştır. Modern musiki grubu da batı müziği üzerine çalışarak oluşturduğu koroyla konserler tertip etmiştir. Şubedeki orkestra takımı, "klasik parçalar çalmak suretiyle Mustafa Kemal Atatürk'ün işaret ettikleri evrensel musikiyi Diyarbakır'da büyük bir muvaffakiyetle yaymaya çalışarak bu suretle memleket kültürüne hizmet etmiştir."¹⁴⁷ Güzel Sanatlar Şubesi, Atatürk'ün Diyarbakır'ı seyahati esnasında da bir konser vermişti.¹⁴⁸

141 Eti, *Diyarbakır*, s. 72.

142 BCA, 490.01/832.284.1.

143 *Diyarbakır'a Bir Bakış*, s. 8; *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 101, 105.

144 BCA, 490.01/1005.880.3.

145 *Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hılasası*, s. 204.

146 Şevket Beysanoğlu, "Anılarımda Diyarbakır Halkevi", *Kebikeç*, Yıl: 2, sayı 3, s. 161-168, 1996.

147 Özer, a.g.t., s. 520.

148 Atatürk'ün, Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'ı ilk ve tek ziyareti 16-17 Kasım 1937 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Burada, Diyarbakır-Iran-İrak demiryolu hattının temel atma törenine katılan Atatürk; valilik, Orduevi, Halkevi, Birinci Umumi Müfettişlik ile Diyarbakır'ın önemli tarihî mekânlarını ziyaret et-

Güzel Sanatlar Şubesi, orkestra dışında Halk Müziği kolu kurarak halk müziği konserleri vermiştir. Bunun bir sonucu olarak şube bünyesinde Celal Güzelses ve Edip Gürmeriç öncülüğünde “Diyarbakır Halk Musiki Cemiyeti” kurularak, Diyarbakır halk türküleri notalarıyla derlenmiştir. Bu derneğin çalışmaları sonucunda, “Diyarbakır Halk Türküleri” adıyla geniş bir repertuar oluşturulmuştur. Halk Musiki Cemiyeti, kurulduktan itibaren her pazar günü halkevinde halk musikisi icra ediyordu. Şube, ayrıca klasik müzik ustalarının eserlerini bir araya getirerek bir plak koleksiyonu yapmıştı.¹⁴⁹

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi

Bu şube, halkın fikrî seviyesini yükseltmek, halka sıhhî ve içtimâî bilgiler kazandırmak ve okur-yazar sayısını arttırmak için çeşitli faaliyetlerde bulunuyordu. Bu amaçla halkevlerinde, genel eğitimi sağlayacak Türkçenin yanı sıra, okuma yazma, yabancı dil [İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca], fen, zanaat, tarih, yurt bilgisi, sosyal bilgiler, daktilo, hesap tutma usulü, dikiş, nakış, ütü, şapkacılık, çiçekçilik, yöreye göre bağcılık, arıcılık, motorculuk, elektrikçilik vb. meslek sağlayacak kurslar açılıyordu. Kısacası bu şube, halkın bilgisini yükseltecek her türlü okuma, yazma ve yetiştirme faaliyetlerini düzenlemek ve desteklemekle görevliydi.¹⁵⁰

miştir. Halkevinde Atatürk için verilen mini konserden sonra Atatürk yaptığı konuşmada şöyle demekteydi: “Yirmi yıl sonra tekrar Diyarbakır’da bulunuyorum. Dünyanın en güzel ve en modern bir binası içinde, modern, nefis bir müziği dinleyerek beşeriyetin medeni bir halkı huzurunda, bu halkın evinde, duyduğum zevk ve saadetin ne kadar büyük olduğunu elbette ki takdir edersiniz. Bunu kaydetmekle bahtıyırım.” Atatürk’ün Diyarbakır yerine Diyarbakır ismini kullanması üzerine ertesi gün Diyarbakır gazetesi “Diyarbakır” adıyla çıkmış ve kısa bir süre sonra Bakanlar Kurulu kararıyla şehrin ismi Diyarbakır olarak değiştirilmiştir. Atatürk’ün Diyarbakır ziyareti hakkında detaylı bilgi için bkz. Kadri Kemal Kop, *Atatürk Diyarbakır’da*, İstanbul, 1938; Şevket Bey-sanoglu, “Atatürk Diyarbakır’da”, *Karaamid Dergisi*, *Atatürk Yılında Diyarbakır Özel Sayısı*, sayı 15, s. 10-30, 15 Mayıs 1982, s. Mehmet Önder, *Atatürk’ün Yurt Gezileri*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975, s. 123-127.

149 Kardaş, a.g.t., s. 152.

150 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 22-24.

Diyarbakır'daki Halk Dersaneleri ve Kurslar Şubesi'ne özel bir misyon yüklenmişti. Bu misyon, Türkçe konuşmayan yerlerde Türkçeyi öğretmek ve yaygınlaştırmaktı. CHP tarafından 1937 yılında basılan bir kitapçıkta, şubenin faaliyetlerinin yanı sıra misyonu ile ilgili bilgiler de dikkat çekmektedir: "Diyarbakır, Mardin, Siirt, Gaziantep, Kilis ve Karaköse Halkevlerinin saltanat yıllarının gaflet ve ihmaliyle cahil ve bakımsız kalarak anadilinden habersiz bir hale gelmiş olanlara dersler vermek ve aldıkları birbirinden önemli tedbirler ve verimleri öveerek anmakla zevk duymaktayız."¹⁵¹ Halkevleri yüksek danışma heyeti reis vekili Tahsin Banguoğlu tarafından 10 Haziran 1944 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen raporda da konuyla ilgili olarak şu cümlelere yer veriliyordu: "[...] Türkçe konuşmayan unsurların bulundukları yerlerde Halkevlerimizin ilk vazifesi dilimizi bu vatandaşlara öğretmek ve benimsetmek olmak gerektir. Bunun için bu türlü yerlerde Halkevinin maarif kurumları ile de işbirliği yaparak geniş ve ısrarlı ve devamlı bir faaliyet göstermesi lazımdır."¹⁵²

Bu şubede her yıl Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca kurslarının yanı sıra, Muhasebe ve Halk Okuma Odaları açıyordu. Şube, Diyarbakır'ın Habeşi, Hanik ve Tilalo köylerinde okuma odaları açarak vilayetin okuryazar oranını artırmaya gayret ediyordu.¹⁵³ Şubede, aynı zamanda Diyarbakır Cezaevi'nde bulunan mahpuslara yönelik üç aylık süre ile Türkçe ve Okuma-Yazma kursları açılıyordu. Bu kursları başarı ile tamamlayanlara Yurt Bilgisi ve Hayat Bilgisi kursları da veriliyordu. Bunların dışında İkinci Dünya Savaşı nedeniyle halkevinde insanlara savaşın etkileri ve zehirli gazların mahiyeti ile bunlardan korunma yolları hakkında konferanslar tertip ediliyordu.¹⁵⁴

151 Özer, a.g.t., s. 570. (*Geçen Yılda Halkevleri Nasıl Çalıştı?*, Ankara, 1937, s. 15'ten naklen.)

152 BCA, 490.01/1015.915.2.

153 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 103.

154 Özer, a.g.t., s. 571. (Karacadağ, c. 2, sayı 17, 20 Haziran 1939, s. 23'ten naklen.)

Sosyal [İçtimai] Yardım Şubesi

Sosyal Yardım Şubesi'nde yoksullara para, giyecek, yiyecek, yakacak ve ilaç yardımı yapılır ve hastalar ücretsiz tedavi edilir-di. Ayrıca şube, köylerde sağlık taramaları yaptırır ve şehirlerde klinikler açardı. Bu şubede görevli personel tarafından vilayeteki tüm köyler dolaşılıp fakir çocuklara kitap, defter, kâğıt, kalem, elbise, ayakkabı ve ilaç verilirdi. Ayrıca şube, kimsesizler yurdu, çocuk doğum ve bakım evleri, süt damlaları, kreş, işçi tedavi ve talebe yurtları gibi sosyal yardım kurumlarının teşekkül etmesine yardım ederdi.¹⁵⁵

Diyarbakır Halkevi Sosyal Yardım şubesi programında şubenin görevleri arasında, "poliklinik açmak, göçmenlerle ilgilenmek, köy gezileri yapmak, köylerdeki hastaları muayene etmek ve yardım sahasını genişletmek" yer alıyordu.¹⁵⁶ Ayrıca bu şube halkevinde Trahom Muayene ve Tedavi Evi [Göz Muayenehanesi] açarak trahomla mücadele ediyordu. Göz hastalıkları uzmanı Doktor Şevket'in idaresinde yapılan mücadelede 400 hasta tedavi altına alınmış ve kendilerine ücretsiz ilaç dağıtılmıştır. Şube, beşinci yılında 800 çocuğa giyim ve 300 fakir aileye nakdi yardım yapmış ve on fakir çocuğu himayesine alarak okutmuştur. Ayrıca muhtaç çocukların sünnet düğünü halkevi salonunda yapılmıştır.¹⁵⁷

Sosyal Yardım şubesi bilhassa sağlık alanında yaptığı çalışmalarla dikkat çekiyordu. Şube, açılışının ardından Diyarbakır'da Tedavi Evi, Bakım Evi ve Göz Tedavi Evi açarak sağlık alanında faaliyet gösteriyordu. Şube ayrıca, Hasan Paşa Hanı yakınlarında bir dispanser ve poliklinik açarak hizmet veriyordu.¹⁵⁸ Kısacası şube, bilhassa sağlık alanında çalışmalar yapıyordu.

155 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara, 1940, s. 19-22.

156 Özer, a.g.t., s. 649. (Ülkü, c. XVII, sayı 101, Temmuz 1941, s. 468'den naklen.)

157 BCA, 490.01/1005.880.3; *Diyarbakır'e Bir Bakış*, s. 8-9.

158 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 102; BCA, 490.01/832.284.1.

Köycülük Şubesi

Bu şubenin başlıca amacı köylüleri desteklemek, kalkındırmak, eğitmek, Türkçeyi öğretmek ve aydınlarla kaynaştırmaktı. Köylerin sosyal, sıhhi ve bedii açılardan gelişmesine yardımcı olmak; köylü ve şehirli arasında karşılıklı sevgi ve yardımlaşma hislerini kuvvetlendirmek şubenin esas görevlerindendi. Bu nedenle şube, aynı zamanda Sosyal Yardım Şubesi'yle köylerde müşterek çalışmalar yürütüyordu. Köycülük Şubesi'nin önemli amaçlarından biri de, köylerde okuma odaları açarak halka okuma alışkanlığı kazandırmaktı. Köycülük Şubesi, terip edeceği seyyar sergilerle köylüye yerli mallarını tanıtmak, köylünün görgü ve seviyelerini yükseltmek gibi gayeler de taşıyordu.¹⁵⁹

Diyarbakır Halkevi Köycülük Şubesi'nin esas amacı köylüler arasında Türkçeyi ve Türk kültürünü yaymaktı. Bu nedenle şubenin esaslı işlerinden biri bölgede konuşulan “yabancı dillerle mücadele etmektir.”¹⁶⁰ Diyarbakır Halkevi'nin dil konusunda yaptığı çalışmalardaki temel gaye Kadri Kemal Kop tarafından şu cümlelerle izah ediliyordu: “Dil konusundaki çabalar-daki amaç, Türkiye'deki Türklerle, Türkçeden başka dil konuşan kütleler arasındaki münasebeti daha kuvvetli bir hale getirmek ve bunları ana dil Türkçeyi konuşan büyük kütlenin içti-mai, harsi, medeni seviyesine ulaştırmaktır.”¹⁶¹

Dil konusuna Diyarbakır milletvekilleri ve CHP il başkanları da özel bir ilgi gösteriyordu. Bu bağlamda CHP Diyarbakır milletvekili Osman Ocak 7 Mayıs 1948 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, Diyarbakır havalisi köylülerinin diğer muhitlerdeki köylülerden daha çok geri olduğunu, neredeyse tamamının okuma yazma, birçoğunun ise Türkçe bilmediğini ifade ederek, Diyarbakır'daki köylüler üzerinde esaslı surette çaba sarf etmek gerektiğinden bahsediyordu.¹⁶² Ayrı-

159 Bkz. *CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Ankara 1940, s. 27-28.

160 *Diyarbakır*, 17 Temmuz 1940.

161 *Diyarbakır*, 4 Mayıs 1937.

162 BCA, 490.01/152.608.1.

ca, CHP Diyarbakır İl Başkanı Cahit Çubukçu 1 Mart 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda, Diyarbakır ve çevresinde okul ve kültür durumunun diğer vilayetlere nazaran daha az olduğunu, bu nedenle özellikle “köylüyü okutmak, medeni anlayış ve geniş Türk kültürünün feyizleri içinde yetiştirmenin” çok önemli olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁶³

Diyarbakır'da ekseriyetle Kürtçe konuşulduğundan neredeyse tüm şubeler, dille ilgili çalışmalar yapıyordu. Bu “kaygılardan” dolayı Köycülük Şubesi köylülere “öz Türkçe ve yurt bilgisini öğretmek” amacıyla her yıl Mayıs ayında köylüler arasında müsabakalar tertip ediyor ve başarılı olanlara öküz, inek, at, koyun, para vb. ödüller veriyordu. 23 Aralık 1935 tarihinde halkevi başkanı Cahit Çubukçu tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilen raporda, Dil-Edebiyat Şubesi'nin Köycülük Şubesi'yle birlikte Türkçe bilmeyen köylülere Türkçe öğretmek ve yurt bilgilerini arttırmak maksadıyla sekiz nahiye ve köylerinde “Öz Türkçe ve Yurt Bilgisi” müsabakaları tertip ettiği ve dereceye girenlere çeşitli hediyeler verildiği bildiriliyordu. Raporunda, müsabakaların köylüler arasında çok iyi bir etki bıraktığı ve köylülerin Türkçeye karşı ilgilerini arttırdığı belirtiliyordu.¹⁶⁴ Yine, 1935 yılında Devegeçidi nahiyesinde sekiz köyde “lehçesi düzgün olan köylüleri lehçesi bozuk olan köylülere” muallim yaparak köylülerin “düzgün konuşması” için çalışılıyordu.¹⁶⁵ Halkevinin beşinci yılı olan 1937 yılında söz konusu müsabakalara 700 köylü iştirak etmişti. Bu müsabakalarda birinci olanlara dört öküz, ikincilere iki öküz, üçüncülere bir öküz ve diğer yarışmacılara “ehliyetlerine göre” beş liradan on beş liraya kadar para yardımı yapılmıştı. 1939 yılında yapılan müsabakada ise dereceye girenlere çeşitli hayvanlar hediye edilmesinin yanı sıra yarışmacılara kalem ve defter de hediye edilmişti.¹⁶⁶

Bu faaliyetlerin dışında Köycülük Şubesi, Diyarbakır'da çok sayıda köye tetkik gezileri düzenleyerek köylülerin sıhhi ve

163 BCA, 490.01/365.1536.2.

164 BCA, 490.01/984.814.2.

165 *Diyarbakır'a Bir Bakış*, s. 7.

166 Özer, a.g.t., s. 631. (Karacadağ, c. 2, sayı 17, 20 Haziran 1939, s. 23'ten naklen.)

zirai vaziyetleri hakkında incelemelerde bulunuyordu. Şube, köylerde ziraat ve iktisat dışında hayvan yetiştiriciliği, hayvan hastalıkları, modern tarım, temizlik ve sıhhatli yaşam konularında öncülük ediyordu. Bu köylerde halka beş binden fazla fidan, buğday ve yulaf tohumu dağıtarak hastalara parasız göz ilacı vermişti.¹⁶⁷ Tüm bu faaliyetlerin dışında şube, köylülerin şehirdeki işlerini takip etmek için Köylü İş Bürosu/Köylü Müracaat Bürosu adıyla bir büro açarak köylülerin sorunlarını çözmede yardımcı oluyordu.

Diyarbakır Halkevi'nin kapatılması

Tek parti döneminin önemli ideolojik sac ayaklarından biri olan halkevleri çok partili yaşama geçişle birlikte ciddi tartışmalara maruz kaldı. 1950 seçimleriyle iktidara gelen DP, halkevlerinin CHP'nin yan kuruluşları olarak çalıştığını ve CHP ile organik bağının olduğunu ileri sürerek sekiz milletvekili aracılığıyla TBMM'ye bir yasa teklifi sundu. Konu, Meclis Genel Kurulu'nda görüşüldükten sonra 8 Ağustos 1951 tarihinde halkevlerinin kapatılmasıyla ilgili 5830 sayılı yasa kabul edildi ve üç gün sonra 11 Ağustos 1951 tarihindeki *Resmi Gazete*'de yürürlüğe girdi.¹⁶⁸ Bu kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye'de ve yurtdışında bulunan tüm halkeveleri/halkodaları gibi Diyarbakır'daki halkevleri/halkodaları da kapatıldı ve Diyarbakır Halkevi binası da Sağlık ve Sosyal Yardım Vekâleti'ne devredildi.¹⁶⁹

167 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 103-104.

168 Kanun metni için bkz. 8 Ağustos 1951 tarih ve 5830 sayılı "Resmî Daire ve Müesseselerin Siyasi Partilere Bedelsiz Mal Devredemiyeceklerine ve Bu Daire ve Müesseselerle Münfesi Derneklere Ait Olup Siyasi Partilere Terk Edilmiş Olan Gayrimenkul Mallarla Bu Partiler Tarafından Genel Menfaatler İçin Yapıtılmış Olan Binaların Sahiplerine ve Hazineye ladesine Dair Kanun", *Resmi Gazete*, 11 Ağustos 1951, No: 7882.

169 BCA, 030.10/90.563.7.

BİRLİK VE MODERNLİK: YOL, MEKÂN VE MİMARİ

“Milli İttihad”ın aracı olarak ulaşım

Demiryolu ulaşımı

Modern dönemlerin en mühim ulaşım sistemlerinden biri olan demiryolu, 19. asrın ikinci yarısından itibaren Batı Anadolu’da inşa edilmeye başlandı. Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında demiryolu inşasına ağırlık verilerek ülkenin büyük vilayetleri ana hatlara bağlandı. Bununla birlikte, Lozan Antlaşması’yla belirlenen yeni Türkiye’nin sınırları dahilinde 4.130 kilometre demiryolu hattı mevcut olup, bunun büyük bir kısmı Batı Anadolu’da yer alıyordu.¹ Ülkenin diğer bölgelerini de merkezin erişimine açmak, siyasi, sosyal, askerî ve iktisadi bakımdan bir zorunluluktu. İşte bu saiklerle, Erken Cumhuriyet Döneminde, ülkenin “demir ağlarla örülmesi” politikası uygulamaya konuldu ve bu politika büyük ölçüde Vilayat-ı Şarkîye’de uygulandı. Bunun bir neticesi olsa gerek, Cumhuriyet’in ilk yıllarında, mali olanaklar elverdiği ölçüde demiryolunu Doğu’ya

1 İlhan Tekeli-Selim Ilkin, “Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”, *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, c. 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2010, s. 274.

kaydırmak, “millî şömendöfer siyaseti”nin ana ilkesini oluşturuyordu.²

Cumhuriyet dönemi demiryolu politikasının belirlenmesinde, ülke sınırlarının emniyet ve selameti, milli vahdet ve milli müdafaanın sağlanması, milli istiklalin müdafaa ve muhafazası, halkın huzur ve refahı, milli enerjinin hareket ve faaliyeti, milli sermayenin inkişafı, ulaşımın sürat ve intizamı, madenlerin işletilmesi, yüksek sanayi ve milli fabrikaların kurulması esas alınıyordu.³ 1923’te hazırlanan Umur-i Nafia programında, ulaşımın geliştirilmesinin “milli ittihadı” sağlamak için gerekli olduğu belirtiliyordu.⁴ Kısacası, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında demiryolları, “vatanın iktisadi gelişmesi, iktisadi seviyesi ve zirai tutumu noktasından lâzım olduğu kadar, vatanın geri kalmış bölgelerine ilim, irfan ve medeniyet nuru akıtmak; huzur, milli varlık ve milli emniyet açısından da bir zorunluluk” olarak görülüyordu.⁵

Şüphesiz ki, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Anadolu’da girişilen yeni bir kimlik inşasında en önemli itici güçlerden biri uygulanan demiryolu politikasıydı.⁶ Bu nedenle olsa gerek, demiryolunun ulusal bütünlüğü sağlamadaki rolüne Mustafa Kemal ve İsmet İnönü tarafından sıklıkla vurgu yapılıyordu. Mustafa Kemal’in, “Vatandaki içtimai ve iktisadi noksanların izalesi her şeyden evvel ve her tedbirin başında olarak şimendifer muvasalasına tabidir”⁷ ve “Demiryolları, toptan ve tüfekten daha mühim bir emniyet silahıdır, demiryolu refah ve bayındır-

2 Zafer Toprak, “Cumhuriyet, Demiryolu ve Laiklik: Bir ‘Modernite’ Metaforu”, s. 29.

3 H. K., “Demiryollarımızın İnşa ve İşledilmesindeki Ana Prensiplere Bir Bakış”, *Demiryollar Dergisi*, c. XIII, sayı 50, s. 202, Ağustos 1937.

4 Tekeli ve İlkın, *Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması*, s. 271, 277.

5 İsmail Yıldırım, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XII, sayı 35, Temmuz 1996.

6 Karl Deutsch, ulaşım ve iletişim ağlarının “dil, kültür ve coğrafya birlikteliğine” ivme kazandırdığını belirterek ulusun ve ulus-devletin ortaya çıkmasında ulaşım ağlarının büyük bir rol oynadığını ileri sürer. Bkz. Suavi Aydın, “‘Umrân Yolu’: Demiryollarının Gelişimi ve Türkiye Demiryolları”, *Tren Bir Hayattır*, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 37-38.

7 Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 358.

lık yoludur”⁸ sözleri, Cumhuriyet için demiryolunun ifade ettiği anlamları ortaya koymaktadır. “Bir karış fazla şimendifer” şiarıyla hareket eden İsmet İnönü, demiryolu için şunları söylüyordu: “Yol mahrumiyeti bu milletin asırlardan beri en köklü derdidir. Milli devlet için şimendifer ihtiyacı milli vahdet; milli müdafaa ve milli siyaset meselesi, asırların mahassalası [neticesi] olan milli istiklalin muhafazası meselesidir.”⁹ Bir başka konuşmasında İnönü, “Türkiye’nin demir ağlarla örülmesi; iktisadi, siyasi sahada bütün memleketin bir kaya parçası gibi perçinlenmesi demektir” sözleriyle demiryolunun önemini vurguluyordu.¹⁰ İnönü, hatıralarında da bu konuya dikkat çekmektedir: “Memleket fiziksel bir bütünlük içinde değildi. Her tarafın birbiri ile irtibatlı olduğu bir bütünlük yoktu. [...] Demiryolu yapılmadan memleketin ne emniyetinin, ne idaresinin bütünlüğünü sağlayamayacağımız kanaati sarsılmaz bir haldeydi.”¹¹

Erken Cumhuriyet döneminde hazırlanan Şark raporlarında da, Vilayat-ı Şarkie’de şimendifer politikasına çok ehemmiyet verilmesi belirtiliyordu. Raporlarda, demiryollarını mümkün olduğunca kısa bir sürede bölgeye ulaştırmanın devletin bölgedeki istiklalini güvence altına alacağına işaret ediliyordu.¹² 6-22 Aralık 1936’da Ankara’da yapılan Umumi Müfettişler toplantısında da demiryolu yapımının iktisadi açıdan olduğu kadar, “memleketin asayiş ve müdafaası” açısından da bir gereklilik olduğuna dikkat çekiliyordu.¹³ Demiryolu ulaşımının Doğu’ya kaydırılmasının önemli gerekçelerinden biri de, demiryolunun “dil ve kültür birliğini sağlamada” bir araç olarak görülmesiydi. Konuyla ilgili olarak, Türk Ocaklarının 1927 Kurultayı’nda Yusuf Akçura’nın söyledikleri oldukça önemlidir: “Bendeniz zannediyorum ki, lisan meselesinin en mühim amili, hatta henüz Türkiye Cumhuriyeti’nde bile muhtelif menatığın

8 M. Cengiz Yıldız, “Osmanlı’dan Günümüze Demiryolu Politikalarına Genel Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 8, sayı 19, s. 201, Bahar 2004.

9 Bkz. *Demiryollar Mecmuası*, c. 6, sayı 66-70, s. 272-273, 1 Birincikanun 1930.

10 Bkz. *Demiryollar Mecmuası*, c. 11, sayı 121, s. 3, 1 Mart 1935.

11 İnönü, *Hatıralar*, s. 518.

12 Bkz. Yayman, *a.g.e.*, s. 63-162.

13 Varlık, *a.g.e.*, s. 59.

[mıntıkaların] iktisaden birbirine merbut [bağlı] olmayışıdır.” Akçura, ülkenin doğusundaki dil sorununun Doğu vilayetlerinin ülkenin geri kalanına iktisadi bakımdan yeterince bağlı olmamasından kaynaklandığını ifade ederek, bölge halkının iktisadi ilişkilerini daha ziyade Türkçe konuşmayan komşu ülkelerle sürdürdüğünü, bu nedenle Doğu illerinde sağlam iktisadi ilişkiler kurulmazsa yapılacak propagandaların akim kalacağını belirtiyordu. Akçura, bölgeyle iktisadi ilişkileri geliştirmek için Doğu’da ulaşım, bilhassa demiryolu ulaşım ağının yaygınlaştırılmasının elzem olduğunu söylüyordu.¹⁴ Açıkçası, bölgede daha ziyade güvenlik kaygısıyla inşa edilen demiryolu, aynı zamanda ulusal kültürün yayılması için bir araç olarak görülüyordu. 1936 yılında kaleme alınan bir yazıda, demiryolunun ulusal kültürü yaymadaki ve şekaveti sona erdirmedeki rolü şu cümlelerle ifade ediliyordu: “Yüksek dağlarında soygunculuk, şekavet, sonsuz çöllerinde aşiret döğüşleri, gazveler eksik olmayan Doğu ve Cenup illerimizde on üç yıllık Cumhuriyet, birçok yerleri çelik ağlarla birbirine bağlamış, köylere varıncaya kadar ulusal kültürü yaymış, şekaveti lügata, gazve ve intikam döğüşlerini tarihe mal etmiştir.”¹⁵

Bunların dışında demiryolunun simgesel bir önemi mevcuttu. Cumhuriyet’in ilk yıllarında moderniteyi simgeleyen demiryolunun gittiği yere devlet ve Cumhuriyet de gitmiş oluyordu. Her yeni istasyon Cumhuriyet söylemini güçlendiriyordu. Toprak’ın ifadesiyle demiryolu, geleneksel toplumsal dokuları çözerek “uhrevilikten” “dünyeviliğe” geçişi simgeliyordu. Aynı zamanda demiryolu, zaman ve mekân anlayışını kökten değiştiriyordu. “Ezani Vakit”ten “Zevali Vakit”e geçişi sağlayan demiryolu, mekân algısını da değiştirerek kasabaları kentlere, kentleri başkente ve ülkeyi dış ülkelere bağlıyordu. Bu durum neticesinde, “Tren seferleriyle Anadolu insanı ‘ahret’in ötesinde ‘dünyevi’ hazlar peşinde koşmaya başlamıştı.”¹⁶ Daha da

14 *Türk Ocakları 1927 Kurultayı Zabıtları*, s. 314-316.

15 Murat Turan, *a.g.e.*, s. 161. (“Bütün Yurtda Bayındırlık”, *Ulus Sesi*, 29 Birinci Teşrin 1936’dan naklen.)

16 Toprak, *a.g.m.*, s. 26-31.

önemlisi, demiryolu, istasyonu bir cazibe merkezi yaparak camiye alternatif bir kamusal alan oluşturdu. İslâm kenti, cami çevresinde kurulurken, modern kent istasyon çevresinde teşekkül ediyordu. Demiryolu, kentlerin yerleşim anlayışını değiştirerek kentlerin istasyona doğru gelişmesini, pazarın istasyon çevresinde kurulmasını ve çarşının istasyonla bütünleşmesini sağlıyordu. Böylece zaman içerisinde istasyon, “tenezzüh” [gezip dolaşma] mekânına dönüşüyordu. Toprak’ın ifadesiyle, “İstasyonlar, ayrı bir görkemi ifade ediyordu, sanki bir mabetti; uygarlığın, ‘modernite’nin mabedi.”¹⁷

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Cumhuriyet dönemi ulaşım politikasının ekonomik, politik ve sosyal alanlarda yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Ulaşım ağının ekonomik fonksiyonu, üretim, tüketim, pazarlama ve nakliye gibi faaliyetlerin hızlanması ve daha düşük maliyetle yapılması; politik fonksiyonu, ülke içinde siyasal birliğin, savunmanın ve güvenliğin sağlanması; sosyal fonksiyonu da şehirleşme, nüfusun ülke içinde kolay ve ucuz mobilizasyonu ile kültür alışverişinin hızlanması anlamına geliyordu.¹⁸ Bununla birlikte, Cumhuriyet’i kuranlar için demiryolu, ekonomik gerekçelere yaslanmaktan çok, ülkenin siyasal bütünlüğünün ve ulusal savunma gereksinmelerinin aracı olarak ele alınıyordu.¹⁹ Cumhuriyet’in demiryoluna önem vermesinin değişik nedenlerinin olduğunu, ancak “askeri stratejinin başta geldiğini” ifade eden Toprak da, ülke ekonomisinin kalkınması, ülkenin her tarafı ile bağlantı kurulması ve iç pazarın bütünleşmesi için demiryollarının gerekli olduğuna dikkat çekiyor.²⁰

Kısaca ifade etmek gerekirse, Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki hâkim ekonomik ve politik anlayış, ulusal bütünlüğün sağlanmasını ve ulaşım ağının yaygınlaştırılmasını hedefliyordu.

17 Toprak, a.g.m., s. 29.

18 Ulaştırmanın ülke ekonomisindeki fonksiyonları için ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Dündar Sağlam, *Türkiye Ekonomisi Yapısal ve Temel Sorunları*, Sagem Matbaası, Ankara, 1986, s. 208-209.

19 Uğur Tanyeli, “Mekânlar, Projeler, Anlamları”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, (ed. Uğur Tanyeli), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 104.

20 Toprak, a.g.m., s. 26-31.

Açıkçası, ülkenin başlıca yerleşim ve üretim-tüketim merkezlerinin birbirine bağlanması, iç pazarın canlandırılması ve ülke ekonomisinin kalkındırılması için yaygın bir ulaşım ağı gerekliydi. Bu çerçevede, özellikle demiryolu politikasına önem verildi. Zaten demiryolu sisteminin geliştirilmesinin temel amacı, ulaşımın süresini, riskini ve fiyatını azaltarak, ülkedeki işbölümünü değiştirip geliştirerek üretimi artırmaktı.²¹ Bu politikanın bir neticesi olarak tek parti iktidarı boyunca demiryolu yapımı sürdü. Ancak burada dikkat çekilmesi gereken husus, 1923-1950 yılları arasında yapılan 3.578 kilometrelik demiryolunun önemli bir kısmı, mevcut demiryolu hatlarının büyük bölümü ülkenin Batı bölgesinde yoğunlaştığından, Orta ve Doğu bölgelerinde inşa edildiği gerçeğidir. Cumhuriyet öncesinde mevcut demiryollarının yüzde 70'i Ankara-Konya doğrultusunun batısında kalırken, Cumhuriyet döneminde yapılan demiryollarının yüzde 78,6'sı Doğu'ya inşa edildi.²² Bu politika ile Vilyat-ı Şarkıye'nin, merkez ve sahille bağlantısının sağlanması ve devletin erişimine açık hale getirilmesi hedeflendi.

Fevzipaşa-Diyarbakır hattı

19. asrın ortalarından itibaren Osmanlı coğrafyasında inşa edilmeye başlanan demiryollarının Diyarbakır'a ulaştırılması önem arz ediyordu. Bunu gerçekleştirmek için Babıâli, çalışmalara başladı. 1873'te Wilhelm von Pressel tarafından hazırlanan Anadolu Hatları Projesi'nin ağırlık merkezini Bağdat Hattı oluşturuyordu. Projeye göre, İstanbul'da başlayan bu hat Anadolu'daki önemli merkezlerden ve dolayısıyla Diyarbakır'dan geçerek Bağdat'a ulaşacaktı. Ancak 1875'te Osmanlı maliyesinin iflas etmesiyle Pressel'in projelerinden vazgeçildi. 1880'de Nafia Nazırı Hasan Fehmi Paşa tarafından hazırlanan projede Halep-Diyarbakır ve Samsun-Sivas-Diyarbakır, 1889'da ha-

21 Tekeli ve İlkin, *Cumhuriyet'in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması*, s. 317.

22 Bkz. 1923-1940 Dönemi Demiryolları, Türkiye Mühendislik Haberleri, sayı 442-443, s. 25, 2006/2-3.

zırlanan bir başka projede Ankara-Kayseri-Malatya-Diyarbakır ve 1897’de hazırlanan Bağdat Demiryolu projesinde Diyarbakır yer almışsa da, bu projelerden herhangi bir netice alınamadı.²³ Son olarak, 1910 yılında ön antlaşması imzalanan Chester Projesinde de Diyarbakır-Musul-Süleymaniye ve Diyarbakır-Bitlis-Van hatları yer alıyordu. I. TBMM’de de gündeme gelen Chester Projesi çeşitli nedenlerden dolayı hayata geçirilememiş²⁴ ve şimendiferin Diyarbakır’a ulaşma hayali de bir başka bahara, Cumhuriyet’e ertelenmiştir.

Cumhuriyet döneminde Diyarbakır’ın çevre illerle ve Ankara’yla bağlantısını sağlamak için demiryolu ulaşımına önem verilerek bu konuda büyük adımlar atıldı. Diyarbakır demiryolu hattı ile ilgili ilk olarak Arade²⁵-Diyarbakır-Ergani güzergâhı tespit edilerek hattın 0,75 metre genişliğinde olması ve iki yıl içerisinde yapılması kararlaştırıldı. TBMM, 22 Mart 1340/1924 tarih ve 448 sayılı kanunla söz konusu hattın yapımı için 2.738.000 TL’nin bütçeden harcanması konusunda hükümete yetki verdi.²⁶ Bu kanun, demiryolu yapımı için Cumhuriyet döneminde çıkarılan ilk kanundur.²⁷ Hattın yapımı için 26 Kasım 1924 tarihinde imzalanan sözleşme ile ihale İtibar-ı Milli Bankası’na verildi ve bu sözleşme 2 Aralık 1924’te TBMM’de kabul edildi.²⁸ Ancak, inşaatın başlamasından sonra söz konusu hattın dar, uzun ve engebeli bir güzergâha sahip olması hasebiyle ekonomik olamayacağı gündeme geldi. Tüm bu gerekçelere askerî sakıncaların da eklenmesiyle hattın iptal edilmesi kararlaştırıldı. Konuyla ilgili olarak hazırlanan kanun teklifi, TBMM’de

23 Bkz. Suavi Aydın, a.g.m., s. 44-46.

24 Chester Projesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Selim İlkin, “1922-1923 Yılları Türkiye’sinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi”, (ed. İlhan Tekeli-Selim İlkin), *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, c. 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2010, s. 233-270.

25 Arade, günümüzde Mardin Kızıltepe’ye bağlı bir köy olup ismi Akdoğan olarak değiştirilmiştir.

26 TBMM Kavanin Mecmuası, c. 2, s. 286; Kanunun TBMM’deki müzakereleri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, c. 7, s. 651-652, 762-775, 810.

27 Demiryoluna ilişkin yasaların kronolojisi için bkz. Tekeli ve İlkin, a.g.e., s. 299-302.

28 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 2, c. 17, s. 7.

kabul edilerek Arade-Diyarbakır hattının yapımı iptal edildi.²⁹ Bu hattın yerine, beşeri ve askerî açıdan çok daha faydalı olduğu belirtilen Ceyhan-Keller [Fevzipasa]-Malatya-Ergani-Diyarbakır hattının yapılması kararlaştırıldı.

Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı, Diyarbakır'ı dış dünyaya bağlayacak bir projeydi. Bu hattın inşa edilmesi için TBMM'de 24 Mart 1926 tarihinde Malatya-Ergani-Diyarbakır demiryolunun inşası hakkında bir kanun kabul edildi. Kanunda, söz konusu hattın yapımı için beş yılda sarf edilmek üzere kırk beş milyon lira ödenek ayrıldı.³⁰ Kanunun Meclis'te kabulünden sonra Fevzipaşa-Malatya-Ergani-Diyarbakır demir yolu hattına 1 Haziran 1927'de başlandı ve aynı zamanda yabancı şirketlerle de sözleşme yapıldı. Fevzipaşa-Diyarbakır hattının yapımı için İsveç-Danimarka ortak kuruluşu olan Nidquist Holm diğer adıyla Noham Şirketi ile 7 Şubat 1927'de bir sözleşme imzalandı. Sözleşmede, şirketin 505 kilometre uzunluğundaki Fevzipaşa-Malatya-Diyarbakır hattını normal genişlikte ve beş yıl içinde bitirmesi karara bağlandı.³¹ Fakat bir müddet sonra şirketin Fevzipaşa-Diyarbakır hattı ile sözleşmede olan diğer hatları yapamayacağı ve dolayısıyla şirketin sözleşme şartlarını yerine getiremeyeceği görüldüğünden söz konusu sözleşme feshedildi. Ağustos 1928'de yapılan yeni sözleşmeyle şirketin Fevzipaşa-Diyarbakır hattının bir kısmını yapması kararlaştırıldı. Yeni sözleşmede hattın sadece teknik işlerinin şirket tarafından yürütülmesi, ödemelerin hükümet tarafından yapılması ve hattın bölümlere ayrılarak müteahhitlere ihale edilmesi kararı alındı.³² Bu gelişmelerden sonra 27 Ha-

29 Bkz. "24 Mart 1926 tarih ve 794 Sayılı Arade-Diyarbakır-Ergani Arasında Demiryolu İnşasına Dair 22 Mart 1340 Tarih ve 448 Numaralı Kanunun İlgası Hakkında Kanun", TBMM Kavanin Mecmuası, c. 4, s. 536; *Resmi Gazete*, 6 Nisan 1926, No: 341.

30 Bkz. "24 Mart 1926 tarih ve 793 numaralı Malatya-Ergani-Diyarbakır Demiryolunun İnşası Hakkında Kanun adıyla TBMM'de TBMM Kavanin Mecmuası, c. 2, s. 286; *Resmi Gazete*, 6 Nisan 1926, No: 341.

31 BCA, 030.18/152.30; BCA, 030.10/151.71.9. (Belgede, Fevzipaşa-Diyarbakır hattı dışında Irmak-Filyos demiryolu inşaatının da Nidquist Holm veya Nohab Şirketi olarak bilinen şirket tarafından yaptırılması söz konusudur.)

32 BCA, 030.10/151.20.3.

ziran 1928 tarihli sözleşme ile Fevzipaşa-Diyarbakır hattının 142-158. kilometreleri Avusturyalı Redlich Berger inşaat şirketine ihale edildi ve şirket, hattın yapımına başladı.³³

Yapımına 1927'de başlanılan Fevzipaşa-Diyarbakır hattı üzerinde ilk olarak 9 Eylül 1929 tarihinde Fevzipaşa-Gölbaşı hattı hizmete açıldı. 1 Kasım 1930 tarihinde ise Fevzipaşa-Diyarbakır hattının Ozan İstasyonu'ndan itibaren Hamzalar, Tahtaköprü, Kadılı ve Viranşehir istasyonlarını kapsayan elli kilometrelik kısmı işletmeye açıldı.³⁴ Aralık 1930 tarihinde Fevzipaşa-Diyarbakır hattının Malatya'ya kadar olan kısmı tamamlanarak ilk tren seferleri başladı.³⁵ 12 Nisan 1931 tarihinde Nafia vekili tarafından Başvekâlet'e gönderilen yazıda, Fevzipaşa-Diyarbakır hattının Suçatı, Akçadağ ve Malatya istasyonlarını kapsayan elli altı kilometrelik kısmının 23 Nisan 1931 tarihinde işletmeye açılacağı belirtiliyordu.³⁶ Hattın, Malatya-Fırat bölümü ise 1 Şubat 1932'de açıldı. Nafia vekili imzasıyla 21 Ocak 1932'de Başvekâlet'e gönderilen yazıda, Fevzipaşa-Diyarbakır hattının Malatya'dan sonra eski Malatya ve Fırat istasyonlarını kapsayan otuz üç kilometrelik kısmının 1 Şubat 1932'de işletmeye açılacağı ve muhtelif günlerde karma katarların işletileceği bildiriliyordu.³⁷ Bu tarihten sonra hattın yapımı dünyayı saran ekonomik buhran nedeniyle 1932-1933 malî yılında bütçeden yeterli ödenek ayrılamadığından yavaşladı. Bu nedenle hattın Baskil'e ulaşması epey bir gecikmeyle 16 Kasım 1933'te gerçekleşebildi.³⁸

Tek partili Cumhuriyet, demiryolları inşasını daha ziyade iç kaynaklarla finanse ediyordu. Bu finansmanda vergi gelirlerinin yanı sıra, bilhassa uzun demiryolları için iç borçlanmaya

33 Söz konusu bölümün yapımı ve harcamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Demiryollar Mecmuası*, Yıl. 5, sayı 49, s. 13-20, Mart 1929.

34 BCA, 030.10/152.76.7.

35 BCA, 030.10/147.48.9.

36 BCA, 030.10/152.76.12; *Akşam*, 23 Nisan 1931.

37 BCA, 030.10/152.76.15.

38 Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir, 2006, s. 101.

da başvuruyordu. Cumhuriyet'in ilk uzun vadeli borçlanması, Fevzipaşa-Diyarbakır hattı inşası için çıkarılan 1933 tarihli on iki milyonluk Ergani borçlanmasıdır.³⁹ Fevzi Paşa-Diyarbakır demir yolu hattının yapımı için bütçeden ayrılan payın yanı sıra, söz konusu kanun ile on iki milyon TL'lik devlet tahvili çıkarılarak hat inşaatına devam edildi. Kanun gereği, söz konusu borçlanmanın geçmiş sene bakiyeleri ve yıllık gelir miktarı Nafia Vekâleti bütçesinde açılacak bir hesaba aktararak münhasıran Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolunun Şefkatli istasyonundan sonra olan kısmının inşasına tahsis olunacaktı.⁴⁰ Tahvil satışına başlanmasıyla hattın yapımı hızlandı ve 1 Nisan 1934'te Fırat-Yolçatı arası işletmeye açıldı. TBMM'de 12 Nisan 1934'te kabul edilen 2405 sayılı kanunla Fevzipaşa-Diyarbakır hattının Diyarbakır'a ulaşması ve Diyarbakır İstasyonu'nda gereken tesislerin yapılması için dört milyon liralık ek ödenek çıkarıldı.⁴¹ Bu kanundan sonra yaklaşık iki ay sonra Nafia Vekili imzasıyla 9 Haziran 1934 tarihinde Başvekâlet'e gönderilen yazıda, Irmak-Filyos ve Fevzipaşa-Diyarbakır hatlarının yapımı için elli beş milyon dolara Nohab Şirketi ile anlaşma imzalandığı, ancak bu paranın söz konusu hatların bitirilmesi için kâfi olmadığı belirtiliyordu. Bu nedenle Fevzipaşa-Diyarbakır hattında kalan yetmiş kilometrelik bölümün doğrudan hükümet tarafından yapılacağı ve müteahhitlere ihale edilmek suretiyle hattın 1935 yılının Kânunuevvel [Aralık] ayına kadar bitirileceğinin planlandığı belirtiliyordu.⁴²

Yukarıdaki ifade edilen hukuki gelişmelerden sonra Fevzipaşa-Diyarbakır hattının son kısmı ihale edildi ve bu da Diyarbakır'da büyük sevinçle karşılandı. İhalenin yapılmasından sonra Diyarbakır Belediye Başkanlığı, Halkevi Başkanlığı ve Ticaret Odası Başkanlığı tarafından CHP Genel Sekreterliği'ne, "hal-

39 As, a.g.t., s. 88.

40 Bkz. "14 Ocak 1933 Tarih ve 2094 Numaralı İkramiyeli Dahili İstikraz Hakkında Kanun", *Resmî Gazete*, 18 Ocak 1933, No: 2307.

41 Bkz. "12 Nisan 1934 Tarih ve 2405 Sayılı Fevzipaşa-Diyarbakır Hattı İnşaatının İlmali Hakkında Kanun", *Düstur*, 3. Tertip, c. 15, s. 347; *Resmî Gazete*, 19 Nisan 1934, No: 2680.

42 BCA, 030.10/151.71.9.

kın şükran hislerini” ifade eden telgraflar gönderildi. Diyarbakır Ticaret Odası Başkanlığı’ndan gönderilen telgrafta, “Diyarbakır halkı demiryolunun ihalesi haberi karşısında zabıt edilemez surur ve heyecan içindedirler. Kurtardığı vatani layık olduğu ümranla süsleyen büyük fırkamızı şahsiyeti devletinizde bütün tüccar ve esnaf namına şükran hislerimle selamlarım” sözleriyle hattın ihale edilmesinden duyulan memnuniyet ifade edilmişti. Bu telgraflara karşılık CHP Genel Sekreteri Recep Bey de, mezkûr kurumlara 13 Haziran 1934 tarihinde teşekkür telgrafı gönderdi.⁴³

Fevzipaşa-Diyarbakır hattının tamamlanması için çıkarılan ödenekle birlikte hat Ağustos 1935’te Erganimadeni’ne ulaştı ve Erganimadeni İstasyonu’nun açılışı 30 Ağustos 1935 tarihinde gerçekleştirildi.⁴⁴ Demiryolu hattının Ergani’ye ulaşmasından sonra çalışmalar hızlandı ve yaklaşık iki ay sonra 28 Ekim 1935’te demiryolu hattı Diyarbakır’a ulaştı. Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı üzerinde otuz yedi istasyon, altmış dört tünel, 1910 köprü ve menfez yapıldı. 505 kilometre uzunluğundaki hat için altmış beş milyon TL harcandı.⁴⁵ Hattın Diyarbakır’a ulaşması hakkında 29 İlkteşrin [Ekim] 1935 tarihli *Ulus* gazetesinde şöyle deniliyordu:

Cumhuriyet’in hayat verici feyzi ile ray, şimdi istasyona kavuşmuştu. İşçiler “yaşasın Atatürk! Yaşasın Cumhuriyet!” haykırışlarıyla makas raylarını döşüyorlar. Bütün Diyarbakır istasyonunda, coşkun sevinçler içindedir. Bizi bu büyük nimete kavuşturan büyüklerimize, başarılı mühendislerimize ve işçilerimize karşı duyduğumuz sonsuz şükran, saygı çok büyüktür. [...] Cumhuriyet’in 12. yılına tesadüf eyleyen günden evvel döşenen rayın ucu Diyarbakır’a vardırırlarak Şark vilayetlerinin göbeği olan bu mühim ve tarihî şehrin kapıları önünde de demiryollarımızın heybetli lokomotifleri görünmeğe ve düdük sesleri çınlamağa başlamıştır. Ve işletmeye açılma töreni yapıl-

43 BCA, 490.01/237.940.1.

44 *Ulus*, 29 İlkteşrin [Ekim] 1935.

45 *Demiryollar Mecmuası*, 1 İlkkânun [Aralık] 1935, c. 11, sayı 130, s. 510.

mak üzere hazırlanmıştır. Rayın Diyarbakir'e varması ile 505 kilometrelik bu ana hat ilk hedefine varmış oluyor.⁴⁶

28 Ekim 1935 tarihinde tamamlanan Fevzi Paşa-Diyarbakır demiryolu hattının açılış töreni 22 Kasım 1935'te Nafia Vekili Ali Çetinkaya'nın katılımıyla gerçekleşti.⁴⁷ *Demiryollar Mecmuası*'nda yazılanlara bakılırsa demiryolunun Diyarbakır'a ulaşması halkta büyük sevinç yaratmıştır: "Diyarbakır'de coşkun tezahüratla karşılandık. Şehir baştan başa donanmış, müteaddid taklar yapılmış, bütün şehir halkı istasyona toplanmıştı. En önde polis, asker, jandarma müfrezeleri ve mektepli kafileleri vardı. Diyarbakırlılar bir bayram günündeylirmiş gibi hazırlanmışlar, süslenmişlerdi." Açılış töreninde, Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, Şarbay [Belediye Başkanı] Şeref Uluğ ve Halkevi Başkanı Tahsin Cahit Çubukçu birer konuşma yaptı. Söz konusu konuşmalardan sonra Nafia Vekili Ali Çetinkaya Fevzipaşa-Diyarbakır hattının yapım süreci ve önemi hakkında bir konuşma yaptı. Konuşmaların akabinde hat işletmeye açıldı. Açılış töreninden sonra Uray [Belediye] tarafından Orduevinde büyük bir şölen verildi.⁴⁸

Hattın açılışı nedeniyle Nafia Vekili Ali Çetinkaya tarafından Cumhurbaşkanı Atatürk'e "halkın samimi tezahüratı ve sevgisini" belirten bir telgraf gönderildi. Buna karşılık Atatürk, Nafia vekili Ali Çetinkaya'ya aşağıdaki telgrafi çekti: "Bay Ali Çetinkaya/Nafia Vekili, Fevzipaşa-Diyarbakır hattının açılma töreni dolayısı ile vatandaşların samimi tezahüratını ve sevgisini bildiren telinizi büyük sevinçle aldım. Yurdumuzun demir ağlarla örülmesi sahasında kazanılan bu yeni muvaffakiyet, güven ve gençliğimizi arttıracaktır. Bu yolda başarıların devamını dilerim."⁴⁹

Fevzipaşa-Diyarbakır hattının açılışında Diyarbakır Lisesi öğrencileri adına yazılan ve törene katılanlara dağıtılan bir şi-

46 *Ulus*, 29 İlkteşrin [Ekim] 1935.

47 *Ulus*, 23 Son Teşrin [Kasım] 1935.

48 Hattın açılışındaki konuşma metinleri için bkz. *Demiryolu Mecmuası*, 1 İlkânun [Aralık] 1935, c. 11, sayı 130, s. 509-514.

49 *Demiryolu Mecmuası*, 1 İlkânun [Aralık] 1935, c. 11, sayı 130, s. 1.

ir, Erken Cumhuriyet Döneminde demiryolunun ne ifade ettiğine ve Cumhuriyet-demiryolu ilişkisine dair önemli mesajlar ihtiva etmektedir:

*Biz istasyonda lokomotifi değil, şahlanan bir ulusun sembolünü
gördük*

Kağnı saltanatın, demiryolu Cumhuriyetindir.

Açılan her yol, ulusun utkusudur.

Bu çelik yol, çelik dehasını getirdi atamızın

Cumhuriyetin çelik yolu, gönlümüzde çelik bir inançtır

*Asrın medeniyetini çelik yollarla getirenlere sonsuz inanç ve
saygılarımız*

*Bu çelik yollarla şehrimiz değil, gönüllerimiz bağlanıyor
ulularımıza*

*Asırların yaratamadığı istekleri genç Cumhuriyetimiz yarattı
bize*

Ne mutlu bize

Çelik damarlar bizi de kalbe bağladı

Türk gücü dev adımlarından birini daha attı.⁵⁰

Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattının tamamlanması şehir ve bölge ekonomisinin canlanmasını, nakliyenin ucuzlaşmasını ve ticaretin gelişmesini sağladı. Dahası, hattın güzergâhının Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya, Elazığ ve Diyarbakır gibi illerin merkezinden geçmesi hattın iktisadi önemini arttırdı.⁵¹ “Bakır Hattı” olarak da bilinen Fevzipaşa-Diyarbakır hattının açılışının önemli nedenlerinden biri de, Ergani bakır madenlerini İskenderun limanına taşımaktı. Demiryolu, Diyarbakır’daki bakır madenlerinin taşınmasının yanı sıra, başta buğday olmak üzere mercimek, karpuz ve diğer birçok tarımsal ürünün de Güney, Orta ve Batı bölgelerine taşınmasına ve büyük bir ticaret hacminin oluşmasına imkân tanıdı. Konuyla ilgili olarak İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, 16 Aralık 1935 ta-

50 *Diyarbakır*, 22 İkinciteşrin [Kasım] 1935.

51 Nezahat Demirhan, “Atatürk Dönemi Ulaştırma Politikası ve Demiryolları”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 138.

rihli radyo konuşmasında şöyle diyordu: “Şimdilerde İstanbul pazarlarında Diyarbekir hububatı satılıyor. Aynı İstanbul’da, Cumhuriyet’e kadar, birileri, Amerikan unu ve Romanya hububatı yiyor ve Diyarbekir hububatı güneye gidemeyerek depolarda çürüyordu.”⁵² Fevzipaşa-Diyarbakır hattının açılışından yaklaşık bir ay sonra Nafia Bakanı Ali Çetinkaya ise verdiği bir demeçte konuyla ilgili şunları ifade ediyordu:

[...] Diyarbekir, bugün demiryolu vasıtasıyla bir taraftan Malatya ve Sivas üzerinden Samsun’da Karadenize, diğer taraftan gene Malatya ve Adana üzerinden Mersin’de Akdenize ve Kayseri’den geçerek Cumhuriyet’in idare merkezi ve kalbi olan Ankara ve daha ötede Marmara ve Ege denizine bağlanmış oluyor. Hat şüphesiz Diyarbekir’de kalmayacak, şarkta dost ve kardeş memleketlerin demiryollarına kavuşacak ve birleşecektir. Diyarbekir ve havalisi [...] garptan şarka yirminci asrın medeniyetini, fen ve sanatını nakledecek olan demiryolunun ve ticaretin mühim bir merkezi olacak ve şüphesiz büyük bir ümran ve refaha da ermiş bulunacaktır. [...] Yurdumuzun en feyizli yerlerinden biri olan bu havalinin mahsulü ile beraber bakır cevheri ve bunun işletilmesi için icap eden kömür ve madene yakın bir sahada keşfolunan krom madeni ve sair levazımın nakli demiryolumuzun en emin bir surette işletilmesini ve verimini temin edecek amillerdendir. [...] Yeni hatlar komşularımızla [özellikle Ruslar] ticaretimizi artıracaktır. Bu yolla, doğu illerinde kültürel ve sosyal ilerleme ile ekonomik zenginlik sağlanacaktır.⁵³

Çetinkaya’nın işaret ettiği üzere Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı, Diyarbakır’ı çeşitli merkezlere bağlayan bir ulaşım güzergâhından ibaret olmayıp, aynı zamanda Diyarbakır’ı fen, sanat, ticaret, ümran ve medeniyet merkezi yapacak bir nimetti. Günkut’un deyişiyle, Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu,

52 Ekrem Ergüven (ed.), *Şükrü Kaya: Sözleri - Yazıları 1927-1937*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937, s. 310-312.

53 *Demiryollar Mecmuası*, 1 İlkânun [Aralık] 1935, c. 11, sayı 130, s. 510; *Son Posta*, 16 Aralık 1935.

“Cumhuriyet hükümetlerinin Diyarbakır’a bağışladığı en büyük hediye” idi.⁵⁴ Şimendiferin Diyarbakır’da işletmeye açılmasıyla şehrin ekonomisi “geçmiş yıllara nazaran kıyas kabul etmeyecek derecede terakki etmiş, büyük bir nüfus yoğunluğu yaşanarak ticari hayat büyük bir ivme kazanmıştır.”⁵⁵ Demiryolunun Diyarbakır’a ulaşması Diyarbakır’da büyük bir “nimet” olarak telakki ediliyordu: “Bu büyük ve medeni vasıtaya kavuşmuş bulunan Diyarbakır, şüphe yok ki eline geçen bu nimetten mümkün olan her türlü faydayı kazanmaya çalışacak, verimini birkaç kat arttıracaktır.”⁵⁶

Nafia Vekili Ali Çetinkaya Fevzipaşa-Diyarbakır hattıyla ilgili olarak verdiği bir demeçte demiryolunun asayiş, içtimai ve iktisadi boyutuna vurgu yapıyordu:

[...] Demiryollarımız bugün Cumhuriyet hükümetinin milli birlik ve varlığının ve içtimai iktisadi siyasetinin temeli olmuştur. Memleket müdafaası bakımından İstiklal Savaşında karşılaştığımız güçlüklerle bir daha maruz kalmayacağız. [...] bugün vatan müdafaasına bir işaretle hemen ülkemizin her köşesine derhal koşmak ve yetişmek imkânları temin edilmiş ve edilmektedir. İçtimai bakımdan dahi vatandaşlarımızın birbirleriyle kaynaşmalarını ve milli birlik ve kültürü temin edecek olan en mühim bir amildir. Milli ekonomi bakımından da birbirinden farklı olan muhtelif istihsal [üretim] mıntıklarımızı iktisat şartlarına ve halkımızın maişetine uygun olarak yapmakta olduğumuz tarifelerle birbirine bağlanmakta ve milli ekonomimizin tam ve mütevizin [paralel] bir suretle inkişafına hadim olmaktadır.⁵⁷

11 Kasım 1949 tarihinde “Doğu’ya Dair” CHP’ye sunulan raporda da Diyarbakır’a uzanan demiryolunun bölgeye katkıları ayrıntılı bir şekilde belirtiliyordu. Rapora göre demiryolunun Di-

54 Günkut, a.g.e., s. 156.

55 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 76.

56 *Diyarbakır’e Bir Bakış: Cumhuriyet’in Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakır’e Yeni Bir Hayat Getirdi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1935, s. 1.

57 *Demiryollar Dergisi*, 1 İlkânun [Aralık] 1935, c. 11, sayı 130, s. 510-512.

yarbakır'a ve bölgeye katkıları şunlardır: a. Münakale [Nakliyat] ve muvasala [ulaşım] imkânları artmakta ve kolaylaşmaktadır. b. Nüfus, her yıl artış göstermektedir. c. Taşınır servetlerle hayvan servetleri, eski duruma nazaran daha çok bir gelişme kaydetmektedir. d. Halkın, ileri bir zihniyetle istihlake [tüketim] ve o nispette de istihsale [üretim] değer verdiği anlaşılmaktadır. e. Asayiş, ne 1914 ve ne de 1925 yıllarının tezahüratıyla mukayese kabul etmeyecek derecede teessüs etmiş; halk mal, can ve ırzından emin olarak işleriyle güçleriyle meşgul olmaktadır. f. Memleket, Cumhuriyet rejiminin kendilerine sağladığı hür havayı teneffüs eden insanların diyarı haline gelmektedir.⁵⁸

Kısacası, demiryolunun Diyarbakır'a ulaşmasıyla birlikte şehirde ekonomi, sanayi ve üretim alanında büyük bir canlılık yaşandı. Tüm bu gelişmelere paralel olarak şehir fiziki olarak eskiye nazaran hızlı bir büyüme sürecine girdi. Şehrin fiziki bakımından büyümesi, aynı zamanda şehrin büyük bir göç almasına ve şehrin periferisinde yeni yerleşim alanlarının kurulmasına neden oldu. Daha da önemlisi, Cumhuriyet yöneticilerine göre bu hat, Diyarbakır'da ve bölgede Cumhuriyet'in "milli birlik ve varlığının" tesis edilmesine imkân tanıdı.

Diyarbakır-İran-İrak hattı

28 Ekim 1935 tarihinde Fevzipaşa-Diyarbakır hattının tamamlanmasıyla Diyarbakır'ın Akdeniz ve iç bölgelerle bağlantısı sağlandı. Bu hat, Diyarbakır'da ticareti canlandırdığı gibi, bölgeyi merkeze bağlayarak devletin bölgede görünür olmasını sağladı. Devlet, bu hattı, İran-İrak sınırına ulaştırmayı hedeflediyse de, ilk etapta iktisadi nedenlerden dolayı bunu gerçekleştiremedi. Bakanlar Kurulu'nun 12 Nisan 1937 tarih ve 2/6371 sayılı kararı ile söz konusu hattın yapımı kararlaştırılarak güzergâh tespiti yapıldı. Irak sınırına uzatılacak Fevzipaşa-Diyarbakır hattının ilk altmış beş kilometrelik kısmı için bir sonraki yıla geçici sözleşme yapılması karara bağlandı.⁵⁹ Yaklaşık iki

58 Bkz. *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)*, s. 180.

59 BCA, 030.18.1.2/73.29.6.

ay sonra 14 Haziran 1937 tarih ve 3262 sayılı kanunla,⁶⁰ demiryollarının Diyarbakır istasyonundan Irak ve İran sınırlarına kadar uzatılması ve Van Gölü sahilinde demiryoluna gerekli tesislerin yapılması için toplam elli milyon TL'lik ödenek ayrıldı. Belirlenen güzergâhta Diyarbakır-Irak sınırı yaklaşık 324 km, Diyarbakır-İran sınırı ise 520 km uzunluğuna sahipti. Daha sonra güzergâhta yapılan etütler neticesinde belirlenen güzergâhın çok sarp ve engebeli olması ve yol üzerinde büyük kasaba ve köylerin bulunmaması göz önüne alınarak mevcut güzergâhın değiştirilmesi kararlaştırıldı. Yapılan incelemeler neticesinde Irak hattı, Soran Köyü civarındaki iltisak istasyonundan Irak sınırına kadar Resan Çayı'nın sağ sahilini izleyecek ve Dicle ile Botan'ın birleştiği noktadan itibaren ise Dicle'nin soluna yönelecekti. Diyarbakır'dan Irak sınırına kadar bu hattın uzunluğu yaklaşık 291 km idi. İran hattı ise Resan Çayı kenarından geçerek Diyarbakır-Siirt şosesi üzerindeki Paşur Köprüsü'ne kadar uzanacak ve Bitlis'in içinden geçecekti. 143 km'den oluşan söz konusu hat, Tatvan'dan itibaren Van Gölü'nün güneyini izleyerek Reşadiye, Vastan, Edremit gibi nahiye merkezlerinden geçerek Kotur Deresi'ni izleyerek İran'a girecekti. Hattın Van'dan sınıra kadar mesafesi 103 km idi. Güzergâhı daha önceden tespit edilen hattın yirmi km'lik birinci kısmı 6 Kasım 1937'de 800 bin lira tahmini bedelle ihaleye çıkarıldı⁶¹ ve 16 Kasım 1937 tarihinde Mustafa Kemal'in Diyarbakır'ı ziyaret sırasında Diyarbakır-Irak-İran demiryolları inşaatının temeli atıldı.⁶²

Dönemin yayımlarında bu hattın, “Şark vilayetlerimizi büyük bir refah ve ümrana kavuşturacağına” dikkat çekiliyordu.⁶³ Diyarbakır'dan Irak ve İran'a yapılacak demiryolunun, İran bölümünün güzergâhı önce Diyarbakır-Kurtalan-Tatvan-

60 Bkz. “Diyarbakır istasyonundan Irak ve İran Hudutlarına Kadar Yapılacak Demiryolları Hakkında Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, c. 17, Ankara, 1937, s. 1057; *Resmî Gazete*, 24 Haziran 1937, No: 3639.

61 As, a.g.t., s. 114.

62 Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975, s. 126; Beysanoğlu, *Atatürk Diyarbakır'da*, s. 28.

63 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 321.

Van şeklinde tespit edilmişse de, daha sonra güzergâh Elazığ-Genç-Muş-Tatvan-Van olarak değiştirildi.⁶⁴ Elazığ'dan İran sınırlarına uzatılan bu hat, konumuza dahil olmadığından bu hat üzerinde durulmayacak, yalnızca Diyarbakır-Cizre hattı⁶⁵ hakkında bilgi verilecektir.

Diyarbakır'dan Irak sınırındaki Cizre'ye ulaştırılacak Diyarbakır-Irak hattının⁶⁶ temeli 16 Kasım 1937'de atıldı. Atatürk, Diyarbakır-Cizre demiryolu temel atma törenine Başbakan Celal Bayar, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, Sabiha Gökçen, Dördüncü Umumi Müfettiş Abdullah Alpdoğan ile birlikte katıldı. Ayrıca törende, milletvekilleri Recep Peker, Ali Kılıç, Salih Bozok, Cevat Abbas Gürer ve Neşet Ömer İrdelp ile Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Başyaver Celal Üner, Muhafız Komutanı İsmail Hakkı Tekçe ve çok sayıda misafir bulunuyordu.⁶⁷ Törende, Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, demiryolunun önemiyle ilgili bilgiler verdikten sonra Diyarbakır-Cizre hattı hakkında şunları söylüyordu: "Irak hududumuza kadar uzanan arazi petrol tabakalarının tesadüf olunduğu yurt sahalarıdır. [...] Mümkün olan süratle bu havaliye uzanacak olan bir demiryolu asırlardan beri bir sükûn içinde kalmış olan güzel ve sevimli yurd parçalarına nur saçacak bir mesele olacaktır."⁶⁸

Başbakan Celal Bayar ise, hat hakkında şunları ifade ediyordu: "[...] Bugün resmen törenini yaptığımız bu inşaatın nafia hayatımızda çok esaslı ve mühim bir mevkiî vardır. Bizi iki komşu ve dost memleketin hududuna ulaştıracaktır. Ve şüphesiz bu yollar geçtiği bölgede iktisadi hayatta olduğu kadar içti-

64 Bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 6, c. 11, s. 18.

65 Konu hakkında detaylı bir çalışma için bkz. Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikası ve Diyarbakır-Cizre Şimendifer Hattı", [Bildiri], *Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu*, Cizre, 14-15 Nisan 2012.

66 Diyarbakır-Irak hattının inşası için bkz. Sabih Alçam, "Diyarbakır-Irak Hattı", *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl: 7, sayı 3, s. 10-17, Ağustos 1940.

67 Kadri Kemal Kop, *Atatürk Diyarbakır'da ve O'nun Hatıraları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938, s. 9, 29.

68 *Demiryollar Dergisi*, İlkânun [Aralık] 1937, c. XIII, sayı 154, s. 446-447.

mai hayat üzerinde de ilerleme vücuda getirecektir.”⁶⁹ Diyarbakır-Cizre hattının inşa edilmesiyle, “Diyarbakır; artık asırlarca sessiz ve sedasız geçen kervanların uğrağı değil milli demiryollarımızın teşkilat durağı” haline gelecekti.⁷⁰

Diyarbakır-Cizre demiryolu hattının inşasına 1937 yılının sonunda başlandıysa da, malzeme sıkıntısından dolayı, herhangi bir ilerleme kaydedilemedi. Bu nedenle, Bakanlar Kurulu’nun izniyle, malzemenin önemli bir kısmının yurt dışından getirilmesi kararlaştırıldı.⁷¹ Fakat İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla tekrar malzeme sıkıntısı yaşandı. Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy imzasıyla 15 Mayıs 1940 tarihinde Başbakanlığa gönderilen yazıda, Diyarbakır-Cizre hattının Kurtalan’a kadar olan kısmında bulunan nehir ve çaylar üzerinde birkaç köprü inşaatının “harp vaziyeti” nedeniyle yapılamadığı, söz konusu köprülerin yapılması için demire ihtiyaç olduğu belirtiliyordu. Yazıda, mezkûr hattın Kurtalan’a kadar olan kısmının Genel Kurmay Başkanlığı’nca “hayati bir ehemmiyete haiz olduğu ve süratle ikmal edilmesi”, bunun yanı sıra hattın, petrol bölgesine bir an önce ulaşmasının zaruri olduğu belirtilerek bin ton demir ihtiyacının ivedilikle karşılanması talep ediliyordu. Başbakanlıktan Nafia Vekâleti’ne gönderilen 28 Mayıs 1940 tarihli cevabi yazıda, hat üzerindeki nehirler ve çaylar üzerinde yapılacak köprü ve diğer ihtiyaçlar için 444 ton demirin bakanlığın emrine verildiği bildiriliyordu.⁷² İkinci Dünya Savaşı sadece malzeme sıkıntısının yaşanmasına neden olmadı, aynı zamanda işçi, malzeme ve nakliyat fiyatlarının artmasına ve müteahhitlerin fiyat farkı talep etmelerine yol açtı.⁷³

1940 yılında hattın güzergâhının değiştirilmesi ile ilgili bir kanun teklifi verildi. Kanun teklifinde, güzergâhın sarp, meylli ve engebeli olması hasebiyle pahaliya mal olacağı, daha da

69 *Demiryollar Dergisi*, İlkânun [Aralık] 1937, c. XIII, sayı 154, s. 448.

70 H.K, “Cumhuriyet’in XVII. Yılında Diyarbakır-İrak Hattında İnşaat Faaliyeti”, *Demiryollar Dergisi*, c. XVI, sayı 187-188, s. 280, Birinciteşrin [Ekim] 1940.

71 Konuyla ilgili çok sayıda kararnameden ikisi için bkz. BCA, 030.18.1.2/85.106.6; BCA, 030.18.1.2/86.24.9.

72 BCA, 030.10/153.81.9.

73 Bkz. BCA, 030.10/152.74.20; BCA, 030.10/156.95.1; BCA, 030.11.1/166.9.4.

mühimi hattın açıldıktan sonra işletme masraflarının çok olacağı gerekçesiyle güzergâhın değiştirilmesi öneriliyordu.⁷⁴ Yeni güzergâh, askerî sevkiyat için de uygun olan Diyarbakır, Sinan, Batman, Beşiri, Garzan, Kurtalan ve Cizre'den oluşan bir hattı. TBMM'de kabul gören bu hattın yapımı için elli milyon liralık ödenek ayrıldı. Ancak hükümet söz konusu ödeneği temin edemediği için, 2 Haziran 1941 tarih ve 4057 numaralı *Diyarbakır ve Elazığ İstasyonlarından Irak ve İran Hudutlarına Kadar Yapılacak Demiryollarının İkmalî İçin İstikraz Akdine Dair Kanun*'un TBMM'de kabul edilmesiyle otuz beş milyon liralık tahvil çıkararak hattın tamamlanması yolunda önemli bir adım attı.⁷⁵ Güzergâhın kırk yedinci kilometresinde yer alan Bismil İstasyonu 1 Eylül 1941'de, yetmiş beşinci kilometredeki Sinan İstasyonu ise 1 Ocak 1942'de işletmeye açıldı.⁷⁶ Sinan İstasyonu'ndan sonra savaş nedeniyle, çalışmalar yavaşladı, hat ancak bir buçuk yıl sonra 24 Haziran 1943'te doksan birinci kilometredeki Batman'a ulaştı.⁷⁷ İkinci Dünya Savaşı nedeniyle hattın yapımı yavaşladıysa da, 18 Temmuz 1944 tarih ve 4625 sayılı *Diyarbakır-Elazığ İstasyonlarından Irak ve İran Hudutlarına Yapılacak Demiryollarının İnşası İçin İstikraz Akdine Dair Olan 4057 sayılı Kanuna Ek Kanun*'la otuz beş milyon liralık ödenek seksen beş milyon liraya yükseltilerek hattın yapımına hız verildi. Ödenek yetmediği için 2 Aralık 1944 tarih ve 4643 numaralı kanun ile kırk milyon lira ek ödenek verilerek bu güzergâhın tamamlanması için harcandı. İnşaatın ilerlemesiyle birlikte, 15 Mayıs 1944'te Beşiri İstasyonu, 14 Ağustos 1944'te Garzan İstasyonu ve 29 Ekim 1944'te ise Kurtalan İstasyonu işletmeye açıldı.⁷⁸ Bayındırlık Bakanlığı tarafından 16 Haziran 1947 tarihinde Başbakanlığa gönderilen yazıda, Diyarbakır ile Irak arasında bağlantıyı sağlayacak Diyarbakır-Cizre demiryolu hattının, Ge-

74 Kanun teklifi metni ve TBMM'de yaşanan tartışmalar için bkz. As, a.g.t., s. 262-264.

75 Bkz. TBMM Kavanin Mecmuası, c. 22, s. 726; Resmi Gazete, 6 Haziran 1941, No:4827.

76 BCA, 030.10/152.78.1.

77 BCA, 030.10/152.78.22.

78 Tekeli ve İlkin, a.g.e., s. 292.

nelkurmay Başkanlığı'nın "istediği güzergâhta" inşa edileceği belirtilmişse de,⁷⁹ bu tarihten itibaren güzergâhta herhangi bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir.

Karayolu ulaşımı

Cumhuriyet'in ilk yıllarında demiryolu ulaşımına ağırlık verildi ve bu durum 1940'lı yılların ortalarına kadar sürdü. Açıkça ifade etmek gerekirse, Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar ulaşım politikası içerisinde demiryolu yapımı ilk sırada yer alırken, karayolları daha çok demiryollarını destekleyecek, bütünleyecek bir ulaşım sistemi olarak görüldü.⁸⁰ Cumhuriyet'in ilk yıllarında karayolu ulaşımının ikinci planda yer almasında devlet politikasının etkili olmasıyla beraber, karayolu ulaşımının petrole dayanması, motorlu araç sayısının az olması ve kaynakların büyük bir kısmının demiryolu yapımına aktarılması etkili oldu. Ancak 1946'da çok partili hayata geçilmesi, İkinci Dünya Savaşı yıllarında motorlu araç sayısındaki artış⁸¹ ve savaş sonrasında petrol fiyatlarında yaşanan düşüşle birlikte karayolu öncelikli bir ulaşım politikası benimsendi.

Karayolu ulaşımına ağırlık verilmesi her ne kadar iktisadi gerekçelere dayandırılmışsa da, yolların yapımında güvenlik ve askerî nedenler de önemli bir yere sahipti. Soğuk savaş sürecinde Sovyet tehdidine karşı ABD'nin Türkiye'ye sağladığı finansman ve teknik yardımların öncülüğünde karayolu çalışmalarına hız verilmesi, karayolu yapımında güvenliğin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kerwin'in ifadesiyle, "Amerika'nın işbirliği ile hazırlanan yol programı, iktisadi kalkınmayı olduğu kadar, milli emniyeti de nazarı itibara almakta ve bu bakım-

79 BCA, 030.10/151.68.23.

80 Nuray Özdemir, "Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s. 45.

81 1948 yılında Türkiye'deki otomobil sayısı 4.364, kamyon sayısı 7.315, otobüs sayısı ise 1.234 idi. Bkz. Cemil Koçak, "Demiryolundan Karayoluna", *Tarih ve Toplum*, sayı 70, s. 19, Ekim 1989.

dan hususi bir önem arz etmektedir.”⁸² Kısacası, ABD’nin Türkiye üzerinden Sovyetler Birliği’ni durdurma isteği askerî açıdan stratejik önem taşıyan yolların yapımının öncelenmesine imkân tanıdı.⁸³ Karayolu yapımında ilk olarak İskenderun-Erzurum ve İskenderun-Edirne yollarının yapılması, olası bir Türk-Sovyet ve Türk-Bulgar çatışmasında Amerika’nın desteğinin sağlanması hedefleniyordu.⁸⁴

Vilayat-ı Şarkîye’de ve dolayısıyla Diyarbakır’da yapılan yolların da daha ziyade güvenlik kaygısıyla inşa edildiği görülmektedir. Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen, 1936 yılında hazırladığı raporda, “Kürtlüğün kaldırılması veya sağlam idarenin kurulması için yola ihtiyaç vardır” diyerek, bölgede yol yapımına önem verilmesini öneriyordu. Özmen, yolun yapılma gerekçeleri olarak şunları dile getiriyordu: “Askeri bir zaruret, emniyet, asayiş, kültür gibi manevi lüzumlar ve temsil adımları bile yolla gitmek ıztırasında [mecburiyetindedir].” Aynı raporda Özmen, bölgede, Diyarbekir-Silvan-Melefan-Ziyaret-Bitlis-Tatvan, Ziyaret-Siirt-Pervari-Şatak-Van, Van-Başkale-Hakkari-Pervari ve Mardin-Savur-Midyat-Gercüş-Siirt güzergâhlarının kısa sürede bitirilmesinin elzem olduğunu belirtiyordu. Abidin Özmen, bölgede yapılacak yolların “maddi, manevi her günâ [tür-lü] ilerleme çarelerinin Birinci Umumi Müfettişlik bölgesine girmesini temin edecek ve bu bölgeyi anavatana daima sağlam bir halde bağlayacaktır”⁸⁵ diyerek, söz konusu güzergâhların emniyet açısından önemine dikkat çekiyordu. Şüphesiz, Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde birinci derecede önemli yollar Diyarbakır-Bitlis-Van ve Bitlis-Muş-Diyarbakır-Mardin-Urfa güzergâhları idi. Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatı yaptığı yayınlar da, gelecekte söz konusu yolların “modern bir hale” getirilmesi halinde “büyük faydalar temin edeceğini” belirtiyordu.⁸⁶

82 Bkz. Koçak, “Demiryolundan Karayoluna”, s. 19. [Robert W. Kerwin, “Türkiye’de Karayollarının İnkişafı”, *İÜİF Dergisi*, c. 10, sayı 1-4, (1948-1949), s. 168’den naklen].

83 Nuray Özdemir, a.g.t., s. 275.

84 Koçak, “Demiryolundan Karayoluna”, s. 17-19.

85 Varlık, a.g.e., s. 113.

86 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 315.

Diyarbakır'daki belli başlı yollar, Diyarbakır-Mardin, Diyarbakır-Urfa, Diyarbakır-Elazığ, Diyarbakır-Garzan-Siirt, Diyarbakır-Garzan-Bitlis, Diyarbakır-Lice-Kulp-Muş, Diyarbakır-Ergani-Elazığ ve Diyarbakır-Genç-Bingöl yollarıydı. Bu yolların yapılması aynı zamanda Doğu vilayetlerinin Diyarbakır'a bağlanması anlamına geliyordu.⁸⁷ Birinci Umumi Müfettişlik bölgesinde, Diyarbakır'ı demiryoluna bağlayan Mardin ve Elazığ yolları birinci derecede önemli yollarken, Bitlis ve Muş yolları, Doğu vilayetlerini Diyarbakır'a bağlayan askerî ve idari büyük ehemmiyeti olan yollardı. Ayrıca Muş yolu, Diyarbakır'ın Van ve Erzurum'la bağlantısını sağlayan önemli bir güzergâhtı. Yukarıdaki nedenler dikkate alınarak Cumhuriyet'in onuncu yılında Diyarbakır-Mardin, Diyarbakır-Elazığ, Diyarbakır-Silvan-Bitlis, Diyarbakır-Kulp-Muş, Diyarbakır-Urfa, Diyarbakır-Hani-Daraheni [Genç] ve Ergani-Çermik yollarının bir kısmı yenilenirken, diğer bir kısmı da yeniden inşa edilerek ulaşım açıldı.⁸⁸

Tek partili dönemde Vilayet-i Şarkiye'de, başta güvenlik olmak üzere, sosyal, kültürel ve iktisadi nedenlerden dolayı inşa edilen karayolları, aynı zamanda Diyarbakır'ın civar kaza ve vilayetlerle irtibatını sağlamayı da hedefliyordu. Bu bağlamda, Diyarbakır-Mardin, Diyarbakır-Elazığ ve Diyarbakır-Urfa güzergâhında çok sayıda betonarme menfez ve köprü inşasının yanı sıra yeni şoseler yapıldı. Ayrıca seksen beş kilometre uzunluğunda olan Diyarbakır-Silvan karayolu baştan sona kadar ıslah ve tamir edilmek suretiyle şose haline getirildi. Silvan ile Diyarbakır arasından geçen Ambar Çayı üzerinde 135 metre uzunluğunda büyük bir betonarme köprü yapıldı. 4 Mart 1940 tarihli kararnameyle Diyarbakır-Silvan yolunun tamiri için Diyarbakır iline yirmi bin liralık yardım yapılması kararlaştırıldı.⁸⁹

1932 yılından evvel il dahilinde Diyarbakır-Mardin sınırı, Diyarbakır-Osmaniye [Ergani] ve Silvan-Bitlis sınırı yolların-

87 Eti, *Diyarbakir*, s. 45.

88 Basri Konyar, *Diyarbakir Yıllığı*, c.3, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s. 177-178.

89 BCA, 030.18.1.2/90.19.8.

dan başka yollarda şose mevcut değildi. 1932 yılından itibaren ise İbrahim Tali'nin de talimatlarıyla bölgedeki yol yapımının artış gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda, bozuk olan Ergani-Elazığ, Diyarbakır-Urfa, Diyarbakır-Silvan ve Lice-Çermik yolları tamir edildi. Diyarbakır'ın Mardin, Elazığ, Urfa, Bitlis, Muş, Siirt ve Genç bağlantıları ile Hani-Lice-Osmaniye-Çermik yolları köprü, menfez ve istinat duvarlarıyla birlikte inşa edildi. Ayrıca Genç-Lice-Kulp-Muş arasında yapılan yol hizmete açıldı. Yine Diyarbakır-Elazığ yolu bazı kısımları yenilenerek, bazı kısımları da tamir edilerek ulaşım açıldı.⁹⁰ 1937 yılında doksan dokuz km uzunluğundaki Diyarbakır-Mardin, elli sekiz km uzunluğundaki Diyarbakır-Ergani, 199 km uzunluğundaki Diyarbakır-Urfa, 205 km uzunluğundaki Diyarbakır-Garzan-Siirt ve 237 km uzunluğundaki Diyarbakır-Garzan-Bitlis yolları şosesi olup söz konusu yollarda ulaşım kolaylıkla yapılıyordu.⁹¹

1930'lu yılların sonuna gelindiğinde Diyarbakır'ın çevre ilçe ve illerle karayolu bağlantısı büyük oranda tamamlandı. Bu bağlamda, Diyarbakır-Bismil yolunun arızaları tamamıyla düzeltilerek yol üzerinde geçici ahşap köprüler yapıldı. Diyarbakır-Lice-Silvan yollarının birleşme yolunda yeni şoselerin yanı sıra, geçit vermeyen sarp yerlerde geçici ve daimi ahşap menfezler inşa edildi. Diyarbakır-Kulp yolunda tesviye ıslahı, 600 kuru istinat duvarı, elli km yeni tesviye, engebeli yerlere muvakkat ve daimi ahşap menfezler, Şakran Suyu üzerinde yirmi sekiz metre uzunluğunda bir köprü yapıldı. Ergani-Çermik yolunda şose tamiri, yeni şose, on beş adet betonarme menfez ve köprü inşa edildi. Diyarbakır-Eğil yolu baştan başa ıslah edildi. Hani-Darahini [Genç] yolu yeniden açılarak tesviyesi tamamlandı. Yapılan çalışmalarla Kulp-Muş yolu yeniden ulaşım açıldı.⁹²

1940'lı yıllarda karayolu yapımındaki artış, Diyarbakır'da da büyük ölçüde uygulandı. 1939-1945 yılları arasında süren İkinci Dünya Savaşı'na rağmen Diyarbakır'da şose, asfalt ve

90 Koca, a.g.e., s. 321 vd.

91 Usman Eti, *Diyarbakir*, Diyarbakir Matbaası, Diyarbakir, 1937, s. 45.

92 *Cumhuriyet'in 15. Yılında Diyarbakir*, s. 30-39.

yol yapımı çalışmaları devam etti.⁹³ 1940'lı yılların sonlarında Diyarbakır'da; Diyarbakır-Silvan, Silvan-Malabadi, Diyarbakır-Ergani-Elazığ, Diyarbakır-Urfa, Diyarbakır-Mardin, Diyarbakır-Lice-Genç, Diyarbakır-Dicle, Diyarbakır-Bismil, Ergani-Çermik ve Çüngüş-Çermik yollarının ihalesi yapılarak birkaç yıl içinde tamamlanmak üzere çalışmalara başlandı. Ayrıca Diyarbakır Valiliği, 1950 yılı bayındırlık bütçesini geniş tutarak ve borçlanmaya giderek Diyarbakır'ın çevre illerle karayolu bağlantısını birkaç yıl içinde bitirmeyi hedefledi. Bunun dışında, "Doğu Kalkınması" ödeneği ile Diyarbakır Yenişehir'de 206 bin lira bedel ile "Karayolları Dokuzuncu Bölge Müdürlüğü" atölye ve kısım şefliği binalarının ihaleleri yapıldı. Bu binaların çevresindeki yollar için kırk sekiz bin liralık ödenek tahsis edildi.⁹⁴ Ayrıca, 1940'lı yıllarda Diyarbakır'da araç sayısının artmasıyla hem şehir içi hem de şehirlerarası yol yapımı hız kazandı. Tüm bu çalışmalar neticesinde, 1927-1950 yılları arasında Diyarbakır vilayetinde toplam 476,8 km'lik yeni yol ve 578 adet köprü inşa edildi ve bu çalışmalar için 4.184 bin lira harcama yapıldı.⁹⁵

Özetlersek, Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan ulaşım politikasıyla demiryolu ulaşımına ağırlık verildi ve bunun neticesinde 1935 yılında demiryolu hattı Diyarbakır'a ulaştı. 1937'de temeli atılan Diyarbakır-Iran-Irak demiryolu hattıyla da demiryolu hattı ülkenin doğusuna ulaştırıldı. Bununla birlikte, tek partili dönemde Diyarbakır'ın çevre il ve kazalarla bağlantısının sağlanması için karayolu yapımına da önem verildi. Bilhassa, Birinci Umumi Müfettişliğin bölgenin güvenliğinin sağlanması için yol yapımının zorunlu olduğunu belirten yazışmaları, bölgedeki yol yapımına esas teşkil ediyordu. 1940'lı yıllarda ise hükümetlerin karayolu ulaşımına ağır-

93 Diyarbakır'da 1940-1945 yılları arasında yapılan yol istatistikleri için bkz. BİGM, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1942-1945*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1946, s. 451.

94 Cahit Beğenç, *Diyarbakır ve Raman*, Ulus Basımevi, Ankara 1949, s. 30-32.

95 Metin Kopar, "Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları [1927-1950]", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005, s. 149.

lık vermesiyle birlikte bölgenin önemli şehirlerinden olan Diyarbakır'ın çevre ilçe ve illerle karayolu bağlantısı daha da geliştirildi. Cumhuriyet, bölgede uyguladığı ulaşım politikasıyla, Diyarbakır'ı bölgenin güvenlik merkezi haline getirmenin yanı sıra, "kuvvetli Türklük merkezi" haline getirmeyi hedefliyordu.

"Asri"liğin aracı olarak mekân ve mimari

Cumhuriyet Diyarbakır'ının inşası

Geleneksel ve dinsel kimlikli bir imparatorluktan, laik ve milli bir devlete evrilen Cumhuriyet, yeni rejime uygun bir mimari anlayış ve dolayısıyla yeni bir şehir tasavvuru ortaya koyarak modern yapıların ve kentlerin, halkı çağdaşlaştıracığını varsayarak yeni bir şehir inşasına girişti. Akif Emre'nin yerinde tespitiyle, Cumhuriyet dönemi şehircilik anlayışı, "[...], tarihimize, kültürümüze ait her ne varsa tümünün hayattan silinmesi, görünür plandan çıkartılması ayakta kalanların ise bu mirası mahkûm edecek bir görsellikle sunulduğu ideolojik bir şehir planlamacılığıdır."⁹⁶ Benzer bir ifadeyle konuya açıklık getiren Sibel Bozdoğan, modern mimarinin, "ülkenin kendi Osmanlı ve İslam geçmişinden kopmuş, tam anlamıyla Batılılaşmış, modern ve laik yeni bir ulus yaratmaya yönelik radikal programın hem gözle görülür bir simgesi, hem de etkili bir aracı" olduğunu belirtir.⁹⁷ Açıkçası 1930'lu yıllar, "Osmanlı mimarlığının biçemlerinden, yeni Cumhuriyet'in temsili, batılı bir modern mimarlık diline geçiş dönemini" ifade eder.⁹⁸

Malum olduğu üzere, mimarlık ve en genelde tüm inşaa faaliyetleri, pre-modern dönemlerden günümüze dek siyasal/ideo-

96 Akif Emre, "İnsansızlaşan İstanbul", *Yenişafak*, 16 Şubat 2013.

97 Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, (çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2012, s. 18.

98 Ayşe Durukan ve Türkan Ulusu Uraz, "Cumhuriyetin Kültür Kurumu Olarak Halkevi Binaları", *itüdergisi/a, mimarlık, planlama, tasarım*, c. 7, sayı 1, s. 40-41, Mart, 2008.

lojik bir manipölasyon amacı taşımaktadır. Konuyla ilgili olarak Uğur Tanyeli şunları söylemektedir:

Mimarlık modern öncesi dünyada mevcut iktidar yapılarını meşrulaştırma aracı olarak kullanılırken, modernleşmeyle birlikte iktidar yapılarının yanı sıra yeni bir toplumsal programın da meşrulaştırılmasının ve onaylatılmasının aracı olmuştur. Dolayısıyla, modernleşmekte olan toplumda mimarlık belirli bir ideolojinin yeniden üretim araçlarından biri olmaktan öteye gider ve yeni yapılan ideolojik konstrüksiyonun bileşenlerinden biri olur.⁹⁹

Bu anlayışın bir neticesi olarak tek parti dönemi imar politikaları, siyasal/ideolojik kaygılarca belirlenmeye başlandı. Bunun bir neticesi olarak Erken Cumhuriyet Döneminde şehirlerin “modern” bir görünüme kavuşması için mimarlık alanında önemli adımlar atıldı. Şüphesiz, bu adımlardan en mühimi başkent Ankara’nın diğer şehirler için model olacak bir şekilde imar ve inşa edilmesi idi. Cumhuriyet’in modern kent tasavvuru doğrultusunda inşa edilen Ankara, Anadolu’nun birçok şehri için model oldu.¹⁰⁰

Cumhuriyet’in yeni mimari tarzı doğrultusunda inşa edilen şehirlerden biri de Diyarbakır idi. Cumhuriyet idaresiyle birlikte yeni bir anlayış hâkim olduğundan geçmişe ait değerler, geleneksel yapılar ve kültürel zenginlik, “modern” olan karşısında pejoratif bir perspektifle sunuluyordu. Bu durumu, Diyarbakır Halkevi’nin 1935 yılında çıkardığı bir broşürde görmek mümkündür:

[...] Eskiden surların taştan kolları arasında sıkışıp kalmış bulan ve İslami zihniyetin körletici çemberi içinde her çeşit yeniliklerden mahrum bırakılan Diyarbakır, 12 yıl gibi kısa bir zaman içinde her alanda özlü bir varlık göstermiştir. Kadınlar kara çarşaf ve peçeyi atarak medeni kıyafete girmiş, [...] fenne,

99 Tanyeli, *Mekânlar, Projeler, Anlamları*, s. 101.

100 Ahmet Tak, “Ankara, 1923-1950: The Socio-Spatial Manifestation of Republican Will”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, Ankara, 2007, s. 239, 241.

maddeye isyan eden, Arap akidesinin içimize soktuğu tevekküle dayanarak her hastalığı duasıyla geçirebileceğini sananlar bile bugün fenne ve tıbbı iman etmişlerdir.¹⁰¹

Yine, aynı eserde sur dışında Yenişehir’de yapılacak binalarla “yüzyıllardan beri sur içinde yaşayan Diyarbakır halkını sur dışına çekmeye amil olacağı” ifade ediliyordu.¹⁰² Kamu binalarının Yenişehir’de inşa edilmesiyle birlikte halkın da sur dışına çıkarılması hedefleniyordu. Bunu gerçekleştirmek için Diyarbakır Belediyesi, Yenişehir semtinde ucuz fiyatla arsa satarak halkın sur dışına çıkmasını sağlamaya çalışıyordu.¹⁰³

Az evvel ifade edildiği üzere, Cumhuriyet’le birlikte Diyarbakır’da başlayan imar faaliyetlerinin amacı şehri surların dışına taşımak ve yeni bir şehir inşa etmektir. Bu nedenle Diyarbakır’ın imar çalışmaları bilhassa yeni şehirde yoğunluk kazandı. Yapılan kamu binaları ve memur lojmanları ile yeni bir şehir inşa edilmeye çalışıldı. Diyarbakır’da imar çalışmaları, Cumhuriyet’in ilanından önce başladı. 1920 yılında Diyarbakır’da vali vekili olan Cevat Paşa, şehrin imarına önem vererek “Bağdat Yolu” olarak bilinen büyük caddenin Mardinkapı’dan Dağkapı’ya kadar olan kısmını yeniden inşa ettirdi. Ayrıca Hükümet Konağı’nın bulunduğu İçkale kapısından batıya doğru uzanan caddeyi düzenledi. Vali Cevat, İçkale dahilinde ve Adliye binası önündeki bahçeyi de tanzim etti.¹⁰⁴

1927 yılında Diyarbakır vali vekili olan jandarma müfettişi Miralay Nazmi Bey tarafından Dağkapı civarında Ulu Cami’nin önünde Belediye Parkı açılarak Suriçi de Cumhuriyet’in yeni imar anlayışına göre yapılandırılmaya başlandı.¹⁰⁵ Nazmi Bey

101 *Diyarbakır’e Bir Bakış*, s. 2.

102 *Diyarbakır’e Bir Bakış*, s. 5.

103 *Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, s. 319.

104 Günkut, a.g.e., s. 149-150.

105 Diyarbakır’da Suriçi’nde ilk imar çalışması, 1916 yılında Dört Yol-Saray kapısı arasındaki cadde açılarak Dağkapı’dan yeni gelişme alanlarına doğru geniş bir çıkış verilmiştir. Bu sayede Dört Yol-Dağkapı Caddesi oluşarak Elazığ yolu ile ilişkilendirilen bulvarla bütünleştirilmiştir. Ayrıca Dört Yol-Urfakapı arası batı surlarına içten paralel giden bir cadde de sur içi ulaşım aksı olarak açılmıştır. Bkz. Türkan Kejanlı, “Sur İçi Dokusunun Planlama Süreci ve Koruması”

döneminde belediye Urfa Caddesi'ni genişleterek Dağkapı civarındaki mezarlığı “tasfiye” etti ve yeni imar alanları açtı.¹⁰⁶ Nazmi Bey, ayrıca Dağkapının batısında bir bulvar inşa ettirerek bulvarda Gazi heykelinin dikilmesini sağladı.¹⁰⁷ Nazmi Bey'den sonra Diyarbakır valiliğine atanan Hasan Nizamettin Bey de [1927-1931], Diyarbakır'ın imarına önem vererek “derme çatma” olan Dağkapı Parkı'nı “mükemmel bir hale” getirdi.¹⁰⁸

1928 yılında Diyarbakır'da Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatının kurulmasıyla birlikte şehrin yapılaşması hız kazandı. Birinci Umumi Müfettişliğin sekiz ilin yetki ve sorumluluğunu taşıması, Diyarbakır'da bölgesel ölçekte merkezi yönetim kuruluşlarının kurulması ve şehrin yeniden yapılanması için çok sayıda kamu binasının inşa edilmesi anlamına geliyordu. Bu durum, aynı zamanda yeni şehrin sur dışına kaymasını sağladı. Bilhassa, Diyarbakır'da çalışan ordu ve diğer personele memur evleri veya lojmanların yapılması sur dışındaki yapılaşmayı hızlandırdı. Ayrıca Mimar Jansen'in Diyarbakır'ı ziyaret ederek sur dışında geniş bir alanın kamulaştırılmasını önermesi, şehrin sur dışında gelişmesine ivme kazandırdı.¹⁰⁹ Bu durum, kamu binalarının yoğunlukta olduğu Yenişehir semtinin ilerleyen yıllarda şehrin merkezi haline gelmesini sağladı.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'ın gelişmesi daha çok batı-kuzey yönündeydi. İstasyonun, şehrin batısında yer alması, şehrin batı yönünde gelişmesinde önemli bir etken-
di. Şehrin, istasyonla ve Elazığ yoluyla bağlantısını sağlamak

ma Sorunları”, *TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2009, s. 12.

106 Erken Cumhuriyet döneminde birçok şehirde bulunan mezarlıklar Uğur Tanyeli'nin deyişiyle “tasfiye” edilmiştir. Bilhassa istimlak maliyetinin yüksek olduğu merkezi alanlarda belediyeler, park vb. kamusal donatılar inşa etmek için herhangi bir istimlak bedeli olmayan Müslim ve gayrimüslim mezarlığını ortadan kaldırma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, Tanyeli'nin ifadesiyle “tarihsel bilgi kaynaklarını tahribe giden yolu açmış oldu.” Bkz. Uğur Tanyeli, “Yıkarak Yapmak”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, (ed. Uğur Tanyeli), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 110-111.

107 Günkut, a.g.e., s. 150.

108 Günkut, a.g.e., s. 151.

109 Bkz. Rıfki Arslan, “Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu”, *Diyarbakır: Müze Şehir*, s. 94-95.

için iki yeni sur çıkışı –Dağkapı ve Urfa Kapı– açılarak geniş iki bulvarla şehir bağlantısı sağlandı. İki bulvar arasında birbirine paralel iki cadde yapılarak bulvarlar birbirine bağlandı. Birinci cadde boyunca Umumi Müfettişlik binası ve konağı, Komutan konağı, İnhisarlar [Tekel] Dairesi, Nafia [Bayındırlık] Müdürlüğü, Diyarbakır Lisesi ile memur lojmanları yapılmıştı. Dağkapı-Elazığ yönünde ise Şehir sineması, Orduevi, halkevi, vali konutu ve diğer bazı kamu binaları inşa edilmişti. Başka bir yapılaşma alanı da Dağkapı'dan Dicle nehri yönüne doğru uzanan yol üzerinde gerçekleşmişti. Bu alanda, Devlet Hastanesi, Numune Hastanesi pavyonları, Erkek Sanat Okulu pavyonu ve ağaç işleri atölyesi, Yatılı Öğretmen Okulu, Açık Hava Sineması ve İnhisarlar Müskirat Fabrikası yapılmıştı. Ayrıca şehir dışında İpek Böcekçiliği Mektebi, Rasatevi, Kız Sanat Mektebi, Meteoroloji binası, Aygır deposu, İnhisarlar İdaresi depoları, hava alanı ve Devlet Demiryolları'na ait kırkı aşkın bina inşa edilmişti.¹¹⁰

Kamu binaları dışında halk da yeni şehirde ev, dükkân, iş merkezi ve otel inşa ederek yeni Diyarbakır'ın inşasına katkı sunuyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır'da Diyarbakır Palas, Urfa, Yıldız, İstanbul, Ankara, Yalova, Anadolu ve Cumhuriyet adlarında sekiz otel bulunuyordu.¹¹¹ Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali 24 Nisan 1930 tarihinde Başbakanlığa gönderdiği bir yazıda, “Diyarbakır'ın iktisab ettiği içtimai ve siyasi ehemmiyet ve vaziyeti dolayısıyla [...] şeraiti medeniyeyi haiz bir otelin, aynı zamanda halka telkin olunacak ümran faaliyeti ve istihdaf olunan içtimai inkılâp hareketleri arasında bariz bir ehemmiyette bulunacağını aşikâr” olduğunu ifade ediyordu.¹¹²

Kuşkusuz, Cumhuriyet'in ilk çeyreğinde kentin en önemli mekânları istasyon, halkevi ve parktı. İstasyon, sadece bir şimendifer durağı olmayıp aynı zamanda bir kentin “ulusal sisteme katılması” anlamına geliyordu. Park ise kadın ve erkeklerin

110 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 26-27; Rıfık Arslan, a.g.m., s. 95.

111 Günkut, a.g.e., s. 155.

112 BCA, 030.1/134.873.1.

ve dolayısıyla ailelerin buluşma mekânlarıydı. Park inşa etme, Cumhuriyet'in bir kültür politikası olarak tek partili dönem boyunca başvurulmuş bir araç olmuştur. Halkevi ise Türkiye'de modernitenin önemli sac ayaklarından biri olmuştur. Erken Cumhuriyet yalnızca modernleşmeyi, kamusalılığı ve kenti değil, uluslaşmayı ve ulusun üyesi olacak bireyi de öncelikle gar-da, parkta ve halkevinde düşlemiştir.¹¹³ Diyarbakır'da da inşa edilen gar, park ve halkevi üçlüsü, halkın bir araya geldiği yeni mekânlar olup, Cumhuriyet modernleşmesinin şehirdeki fiziki tezahürünü simgeliyordu. 1930'lu yılların sonunda Diyarbakır'da istasyon ve halkevinin yanı sıra Belediye parkı, Hükümet parkı, Melek Ahmet parkı ve Orduevi parkı bulunuyordu.

Diyarbakır'da mimari anlamda esaslı değişim 1930'lu yılların başına tekabül etmektedir. 1930 yılında yeni Belediye Kanunu'nun çıkarılmasıyla büyük kentlerde imar hareketleri başladı. Bu yasa doğrultusunda Diyarbakır Belediyesi, eski ve yeni kentin planlanması için çalışmalar başlattı. Diyarbakır'ın imar planı Ankara model alınarak 1932 yılında hazırlandı. Bu plan doğrultusunda İzzet Paşa Caddesi'nde çok sayıda ev, dükkân ve otel yapılarak cadde, Suriçi'nin yeni merkezi haline getirildi. 1930'lu yıllarda Diyarbakır çarşısı, Mardinkapı ile Dağkapı ve Urfakapı arasında uzayan caddeler üzerine kurulmuştu. Şehir merkezinde bulunan Ulu Cami'den Urfakapı, Dağkapı ve Hindibaba kapısına yeni bir yol açılmıştı. Urfakapı ile İstasyon arasında bir bulvar yapılmıştı. Ayrıca hükümet konağından Hindibaba kapısına doğru uzayan İzzet Paşa Caddesi açılmıştı.

1935 yılında demiryolu hattının Diyarbakır'a ulaşması üzerine şehrin batısındaki geniş alanda İstasyon binası [Gar] inşa edildi. Demiryolu hattının Diyarbakır'a ulaşmasıyla birlikte şehrin gelişimi istasyona doğru bir seyir kazandı. Bu nedenle, sur dışındaki yeni şehir inşası için bir plan yapılması zorunlu oldu. Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen'in, Nafia Vekâleti'nden bir fen heyeti talep etmesi üzerine Nafia Vekâleti başmühendisi Hilmi Başkaya başkanlığındaki fen heyeti Diyarbakır şehri için yeni bir plan hazırladı. Yeni planlama, Yenişehir, Dağkapı, Ur-

113 Tanyeli, *Mekânlar, Projeler, Anlamları*, s. 102.

fakapı ve İstasyon arasındaki geniş sahayı kapsamaktaydı. Yeni şehir için bu alanın seçilmesinde arazinin düz olması, demiryolu ile istasyona yakın olması ve şehre gelen içme suyunun kolaylıkla ulaşabileceği bir konumda yer alması etkili oldu.¹¹⁴

Söz konusu plan esas alınarak, eski Diyarbakır şehrinin yanında meydanları, caddeleri, parkları ve bütün “medeni ihtiyaçları” göz önünde bulundurularak Dağkapı ile İstasyon arasında “asri bir şehir” kurulması için çalışmalar başlatıldı. Bu doğrultuda, yeni şehir için tahsis edilen bölge, belediye tarafından istimlak edilerek kamu binaları ile kamuya ait alanlar belirlendikten sonra geriye kalan arazi çok düşük bir fiyatla halka satılarak yeni şehrin imarına başlandı. Bu konu, İnönü’nün 1935 yılında hazırladığı raporda da yer almaktaydı. İnönü raporda, Diyarbakır’ın büyük bir medeniyet merkezi olması için Diyarbakır şehir planını devlet olarak takip edeceklerini ifade ediyordu.¹¹⁵ Cumhurbaşkanı Atatürk de Diyarbakır şehir planıyla yakından ilgilenerek şehrin planlanmasında bazı önerilerde bulundu. 16-17 Kasım 1937 tarihlerinde Diyarbakır’a bir ziyarette bulunan Atatürk, Diyarbakır şehir planı ile ilgili olarak şunları söylüyordu:

Diyarbakır’ın tarihî kalesinin orta yerinde büyük bir meydan açılacak ve kaleyi iç ve dış taraftan bir tur yolu çevreleyecektir. Bu meydan aynı zamanda bir park halinde ağaçlandırılacaktır. Buradan kale duvarları boyunca uzayan yola muhtelif istikametlerden caddeler açılacak. [...] Diyarbakır’ın mimari hususiyetlerini üstünde taşıyan avlulu, havuzlu ve bahçeli evlerle dolacaktır. Yeni Diyarbakır kurulur ve eski Diyarbakır da imar ve tezyin edilirken tarihî değeri haiz tek bir eser hırpalanmayacak ve iyi bir surette muhafaza edilecektir.¹¹⁶

114 Neslihan Dalkılıç-F. Meral Halifeoğlu, “Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi”, Erişim Tarihi: 12 Ekim 2011, <http://www.mo.org.tr/mimarlikdergisi/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=372&RecID=2615>.

115 Saygı Öztürk, *İsmet Paşa’nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, 5. baskı, İstanbul, 2008, s. 20.

116 Kop, a.g.e., s. 43-44, 84-85.

Ancak, Atatürk'ün Diyarbakır şehir imarıyla ilgili tavsiyelerinin önemli bir bölümü uygulanmadığı gibi, tarihî birçok eser de ya kaderine terk edilmiş ya da yıktırılarak şehrin tarihî dokusu ciddi ölçüde zarar görmüştür. Ayrıca kale içinde açılması düşünülen Cumhuriyet Meydanı ve park da açılmamış, plana konulan caddeler de sonraki dönemde plandan çıkartılmıştır.¹¹⁷

Bu tarihten sonra İstasyon ile Urfakapı arasında 1.027 metre uzunluğunda ve otuz yedi metre genişliğinde bir parke bulvar yapılmış ve bu bulvarı aynı zamanda iki sıra olmak üzere baştan sona kadar ağaçlandırılmıştır. Bunun dışında Nafia Vekâleti tarafından tahsis edilen yirmi yedi bin lira ile 1938 yılında İzzet Paşa Caddesi'nden Hindi Baba kapısına, oradan da surun iç kısmını takiben Urfakapı'ya kadar olan bölgede turistik bir yol inşasına başlanmıştır. Ayrıca, İstasyon'dan Dağkapı'ya kadar ikinci bir istasyon yolunun bulvar şeklinde ve parke olarak inşa edileceği kararlaştırılmıştır.¹¹⁸ Ayrıca istasyonu şehre bağlayan ve otuz yedi metre genişliğinde, 985 metre uzunluğunda olan İstasyon-Urfakapı yolu, her iki tarafı yayalar için yedişer metrelik tretuvar, nakliye araçları içinse altışar metrelik iki kaldırımdan müteşekkil bir şekilde inşa edilmiştir. Yolun ortasındaki on bir metrelik alan ise ağaçlandırılarak bulvar şeklinde tanzim edilmiştir.¹¹⁹

Yenişehir'deki imar çalışmaları 1930'lu yıllar boyunca devam etmiştir. 1940'lı yılların başında ise Yenişehir'de bir ilkokul, İş Bankası, Postane binası, şehir stadyumu, şehir oteli ve memur evleri yapılması planlanmıştır. Bu inşaatların tamamlanmasıyla birlikte Diyarbakır, "Güneydoğunun en modern bir merkezi olacak ve Cumhuriyetin yapıcı ve yaratıcı eliyle bu güzel şehir, bir kat daha güzelleşmekte ve bir kat daha yükselmektedir." Aynı dönemde şehrin eğlenme ve dinlenme mekânları olarak bağlar, köşkler, Mardinkapı bahçeleri, Dicle Nehri kıyıla-

117 Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 1056.

118 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 30-36.

119 Bkz. Enver Gürgözel, "Cumhuriyet Döneminde Karayollarındaki Gelişmeler (1923-1938)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997, s. 116.

rı, Halkevi, Orduve ve Belediye parkları ön plana çıkmaktaydı. Bu dönemde Bağlar'da henüz bir yapılaşma söz konusu olmayıp bölgeden sayfiye olarak istifade ediliyordu.¹²⁰ Ancak 1939-1945 yılları arasında devam eden İkinci Dünya Savaşı nedeniyle şehirdeki imar çalışmaları yavaşladı. 1945'te savaşın sona ermesiyle imar çalışmaları yeniden başladı. 1940'lı yıllarda çarşı, İzzet Paşa Caddesi'nden Urfa Kapı'ya doğru genişledi. Bu genişleme neticesinde sur içi ve sur dışı arasında daha kolay ilişkilerin kurulması amacıyla sur üzerinde Çift Kapı [Dağ Kapı-Urfa Kapı] açıldı.¹²¹ Bu fiziki değişiklikler neticesinde, 1940'lı yıllar boyunca İstasyon, İzzet Paşa, Gazi ve Melik Ahmet caddelerinin şehrin anacaddelerini oluşturduğu görülmektedir.

1946 yılında bölgede daha ziyade memur lojmanları inşa etmek amacıyla Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı olarak Diyarbakır'da Doğu Yapı İşleri Müdürlüğü kuruldu. Bu kurum, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siirt, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Hakkari ve Ağrı vilayetlerindeki bayındırlık işlerini yürütmekteydi ve bölgede çok sayıda memur evi inşa etmişti.¹²²

Erken Cumhuriyet döneminde Diyarbakır'da kamu binalarının yoğun olarak inşa edildiği bir diğer dönem ise, kent gelişiminin hızlandığı, sur dışında modern bir kentin gelişmeye başladığı, 1945-1950 yılları arasındaki dönemdir. Bu dönemde, İstasyon Caddesi'nde bir ilkokul ve stadyum inşa edildi. 1945 yılında Suriçi'nde, Çift Kapı'nın karşısına, büyük bir Postane binası yapıldı. 1946-1949 yılları arasında Diyarbakır ve çevresindeki askerî birliklere hizmet vermek üzere 500 yatak kapasiteli Diyarbakır Asker Hastanesi inşa edildi. Bu yapıların dışında, 1947-1949 yılları arasında Muallim Mektebi, pansiyonu ve spor salonu yapıldı. Ayrıca Diyarbakır Lisesi'nin yeni binası da 1948 yılında tamamlandı. 1950 yılına gelindiğinde şehirde Zirai Donatım, Veterinerlik ve Orman müdürlükleri ile Tekel Müdürlüğü inşa edildi.¹²³

120 Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, s. 190-192.

121 Kejanlı, a.g.m., s. 14-15.

122 Beğenç, a.g.e., s. 19-22.

123 Dalkılıç, a.g.m.

Diyarbakır'daki tarihî yapıların serencamı

Diyarbakır'daki tarihî yapılar [surlar, camiler, köşkler, konaklar, vs.] da tek parti dönemi politikalarından nasibini aldı. Bu cümleden olarak, “asri” şehirler inşa etme hedefiyle yola koyulan Cumhuriyet, binlerce yıllık Diyarbakır surlarını, şehrin gelişmesi önünde bir engel olarak görmüştü. Bu bağlamda, hava akımını engellediği ve dolayısıyla bulaşıcı hastalıklara neden olduğu gerekçesiyle 1931’de surların bir kısmı dinamitleyerek yıktırıldı.¹²⁴ 1932 yılının Nisan ve Mayıs aylarında arkeolojik çalışmalar için Diyarbakır’da bulunan Fransız arkeolog Albert-Louis Gabriel’in, durumu raporlaştırarak Milli Eğitim Bakanlığı ve diğer yetkililere bildirmesi üzerine surların yıkımı durduruldu.¹²⁵ Ayrıca Diyarbakır’ın önemli fikir adamlarından Abdulsettar Hayati Avşar’ın belirttiğine göre Mustafa Kemal’in Birinci Dünya Savaşı esnasında kaldığı Sem’an Köşkü 1935 yılında istimlak edilerek ismi Gazi Köşkü olarak değiştirildi.¹²⁶

Tek partili dönem politikalarından etkilenen diğer yapılar, tarihî camilerdir. İsmet İnönü döneminde tarihî camilerin ve mescitlerin bir kısmı şahıslara satılırken,¹²⁷ bir kısmı ordu tarafından kışla, yemekhane ve depo olarak, diğer bir kısmı da Toprak Mahsulleri Ofisi ve Ziraat Bankası tarafından hububat deposu olarak kullanılmıştır.¹²⁸ Bilhassa, 1939-1945 yılları arasında devam eden İkinci Dünya Savaşı nedeniyle de camiler “asker işgali” altında kalmıştır. Başbakanlığın 10 Nisan

124 *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, s. 27; Bkz. Kejanlı, a.g.b., s. 13-14.

125 Albert-Louis Gabriel’in raporunun tam metni için bkz. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, s. 1035-1037.

126 Şeyhmus Diken, *Diyarbakır Diyarım Yitirmişem Yanarım*, İletişim Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2009, s. 288.

127 Birkaç örnek için bkz. BCA, 030.18.1.2/57.62.17; BCA, 030.18.1.2/57.67.3; BCA, 030.18.1.2/62.17.16.

128 Tek Parti dönemi cami politikası hakkında detaylı iki çalışma için bkz. Abdullah Kıvanç Esen, *Fermetures et Ventes de Mosques Sous le Regime de Parti Unique en Turquie*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Université Galatasaray Institut des Sciences Sociales, İstanbul 2010; A. Kıvanç Esen, “Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 13, s. 91-158, Güz 2011.

1936 tarih ve 6/1250 sayılı “Cami ve Mescitlerle Diğer Binaların Hedmine veya İşgaline Dair” yazısında, bu durum açık bir şekilde belirtiliyordu:

Eski sanat eserlerinin her türlü tahripten korunulması için gösterilen hassasiyete ve bunun için yapılan kat’i tebliğata rağmen evvelce ciheti askeriye’nin işgali altında iken tarihî ve mimarî yüksek kıymeti haiz olmalarından dolayı tahliye ettirilmiş olan Diyarbakır’daki Hüsreviye ve Behramiye camilerinin, buna en evvel mani olması icap eden valilerin tensibile Ziraat Bankasınca buğday ambarı ittihaz edildiği anlaşılmış ve derhal boşaltılmaları vilayete emir edilmiştir. Hangi daireye olursa olsun Türk sanat ve medeniyetinin kıymetli belgeleri olmak itibarile memleketin malı ve muhafazaları herkesçe millî bir vazife telâkki edilmesi lâzım olan bu gibi eserlere karşı gösterilecek ihmal ve lâkaydiyi hiç bir sebep mazur gösteremez. Bundan sonra tasnif harici dahi olsa Vakıflar Umum Müdürlüğü’nün muvafakati alınmadıkça hiç bir cami, mescit ve vakfa ait diğer binaların ve alâkadar en yüksek makamın muvafakati munzam olmadıkça vakıftan gayri idarelere ait eski eserlerin hiç bir sebep ve bahane ile işgaline veya hedmine meydan verilmemesi son defa olarak tamimen tebliğ ve talep ederim.¹²⁹

14 Nisan 1936 tarihli yazıyla, Başbakan İsmet İnönü tarafından 10 Nisan 1936 tarihinde yayımlanan tamim gereği Diyarbakır’daki Hüsreviye ve Behramiye camilerinin derhal boşaltılması ve bundan sonra camilerin ve eski eserlerin asıl görevinin dışında başka amaçla kullanılmaması belirtilmiştir.¹³⁰ Yine 15 Ekim 1937 tarihli yazıda Diyarbakır’da buğday deposu olarak kullanılan Behramiye ve Hüsreviye camilerinin boşaltılması ve kadro dışı bırakılan dört caminin depo olarak kullanılması istenmektedir.¹³¹ Bu yazışmalardan sonra 20 Haziran 1940 tarihinde gönderilen telgrafta asker işgali altında bulunan Diyarbakır Şeyhmatar Camii’nin boşaltıldığı ifade edilmek-

129 Bkz. Esen, a.g.t., s. 58, 41. Dipnot.

130 BCA, 030.10/15.84.4.

131 BCA, 030.10/192.316.9.

tedir.¹³² Yine 12 Mayıs 1939 tarihli yazışmada Diyarbakır'daki tarihî ve mimari özelliklere sahip abidelerin tamirine Behramiye ve Hüsreviye camilerinden başlanacağı¹³³ söz konusu edilmiştir. Ancak daha sonraki yazışmalardan diğer tarihî camilerinin hâlâ boşaltılmadığı görülmektedir. 11 Ekim 1940 tarihli yazışmada Diyarbakır'da mesken buhranından işgal altındaki camilerin boşaltılamayacağı belirtilmektedir.¹³⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Başbakanlığa gönderdiği 23 Aralık 1944 tarihli yazı, çok sayıda caminin hâlâ depo olarak kullanıldığını göstermektedir. Yazıda, bazı camilerin "Toprak Mahsulleri Ofisi" tarafından "işgal edildiği", Cuma ve Bayram namazlarında halkın mahrum edildiği, tarihî camilerin harabeye döndüğü ve bu durumun müftülüklerin ve vatandaşların gönderdiği telgraf ve yazılarla Diyanet'e bildirildiği yer almaktaydı. Bu nedenle "işgal keyfiyetinin" sona erdirilmesi talep ediliyordu.¹³⁵ Bu şikâyetler neticesinde camiler boşaltılarak aslına uygun olarak restore edildi ve ibadete açıldı.

Kısaca ifade edersek, Cumhuriyet'in ilk yıllarında modernleşme ve uluslaşma şehirler üzerinden gerçekleşmiş; bir taraftan tarihî yapılar yıkılırken/kullanılamaz hale getirilirken, öte yandan batı tarzı yeni yapılar inşa edilmekteydi. İstasyon, park ve halkevi üçlüsü, yeni rejimin birçok kentte geliştirdiği yeni bir anlayışın ürünü olup, birçok şehirde gar, park ve halkevi yeni toplumun yeni mekânları olarak tezahür etmiştir. Diyarbakır'da da istasyon, park ve halkevi, vatandaşların bir arada bulundukları Cumhuriyet'in "asri" mekânları olarak belirmiştir. Tek parti döneminde Diyarbakır'da gerçekleştirilen bayındırlık ve imar çalışmalarıyla şehir "yeni ve asri" bir görünüm kazanmıştır. Bilhassa, sur dışında Yenişehir'de kamu binaları ile park, bahçe, cadde ve yolların inşa edilmesi şehir merkezinin Suriçi'nden Yenişehir'e kaymasını ve şehrin "asri" bir silüete bürünmesini sağlamıştır. 1935'te demiryolunun Diyarbakır'a

132 BCA, 030.10/139.998.6.

133 BCA, 030.10/192.317..13.

134 BCA, 030.10/192.318.5.

135 BCA, 030.10/26.151.22.

ulaşmasıyla birlikte İstasyon ve Elazığ caddeleri büyük bir gelişme kaydetmiş, daha da önemlisi şehrin merkezi, İstasyon ve çevresi olmuştur. Bununla birlikte 1945 yılına kadar kent nüfusunun tamamına yakını sur içinde yaşamakta, aynı zamanda sur içi ticaret aksları kentin tek merkezi konumunda bulunmaktaydı. Ancak 1940'lı yılların ikinci yarısında yeni bir yapılaşma hareketi başlamış, bunun neticesinde Yenişehir'e doğru bir nüfus hareketliliği başlamış ve 1950'ye gelindiğinde Yenişehir, Diyarbakır'ın önemli merkezlerinden biri olma özelliğine kavuşmuştur.

SONUÇ

Bir ulus-devlet olarak kurulan Cumhuriyet Türkiye'si, Türklüğü ve sekülerliği esas alan yeni bir kimlik inşasına giriştiğinden, Diyarbakır'da da bu yeni kimliğin inşası söz konusu iki parametre üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yeni kimlik inşasının Diyarbakır'daki temel hedefi şehri, İnönü'nün de-yimiyle, "kuvvetli bir Türklük merkezi" haline getirmektir. Tek partili Cumhuriyet, bunu gerçekleştirmek için bir taraftan siyaset, eğitim, basın, Millet Mektepleri, Türk Ocakları, Halkevleri, Halkodaları ve Köy Enstitüleri gibi ideolojik aygıtları, öte taraftan olağanüsü yetkilere sahip umumi müfettişlik, yol, karakol, iskân, sürgün, tedip ve tenkil gibi baskı aygıtlarını kullanıyordu. Kuşkusuz, tek parti dönemi boyunca söz konusu uygulamalar, "Türk ve asri/seküler" Diyarbakır'ın inşası amacına dönüktü.

Tek partili dönemde Kemalist elitler, Diyarbakır'da yeni bir kimlik inşasında siyaset kurumunu ziyadesiyle kullanmaktaydı. Bu bağlamda çeyrek yüzyılı aşkın bir süre siyasal iktidarı elinde bulunduran CHP'nin, Vilayat-ı Şarkiye'de aralarında Diyarbakır'ın da bulunduğu on iki vilayette uzun bir süre parti teşkilatı kurmayıp bölgeyi Umumi Müfettişlik ve Halkevleri ile yönetmesini, bölgedeki siyasal katılımı minimize etme poli-

tikasının bir neticesi olarak okumak mümkündür. CHP, ancak İkinci Dünya Savaşı'nın nihayetine doğru Diyarbakır'da parti teşkilatı açtıysa da, il teşkilatında daha ziyade Kemalist hareketle ilişkili olan nüfuz sahibi ailelerin yer alması siyasal katılım için yeterli olamadı. Daha da mühimi, taşrada olağan halle gelen nüfuz çatışması Diyarbakır'da da yaşanmakta ve bu çatışmalara bağlı olarak parti teşkilatı sıklıkla el değiştirmekteydi. Diyarbakır yerelindeki bu çatışma, 10 Temmuz 1946'da DP'nin Diyarbakır'da teşkilatlanmasıyla birlikte daha da belirginleşti. CHP il teşkilatında güç ve çıkar çatışması yaşayan aile ve gruplar, DP'de yer alarak CHP'ye "muhalefet" etme yolunu tercih etti. Diyarbakır'da 16 Ekim 1945 tarihinde yapılan ilk CHP kongresinde il idare kurulu üyesi olarak seçilen Nazım Önen'in, DP'nin Diyarbakır'daki kurucusu olması, söz konusu çatışmanın boyutunu göstermesi açısından dikkate şayandır. Böyle bir ortamda bölgede teşkilatlanan DP, Diyarbakır'da "tüccar, esnaf, büyük toprak sahipleri ve dinsel kisveli liderler" ile CHP'ye muhalif olan diğer kesimleri saflarına kattı. Dahası, Celal Bayar, Fuat Köprülü ve diğer DP liderlerinin Diyarbakır ziyaretleri de şehirde CHP'nin hızla kan kaybetmesini ve buna karşılık DP'nin güçlenmesini beraberinde getirdi.

Buna ilave olarak, tek partili dönemde milletvekillerinin parti başkanı tarafından belirlenmesi, daha doğru bir ifadeyle, milletvekillerinin merkezden atanması Diyarbakır'da siyasal katılım ve temsil sorununu belirgin kılmaktaydı. Bilhassa, tek parti iktidarının iyice belirginleştiği 1927-1943 döneminde Diyarbakır'dan seçilen toplam otuz bir milletvekilinden sadece beşinin Diyarbakırlı olması durumun anlaşılmasına iyi bir örnek teşkil etmektedir. Tek partili dönemde Diyarbakır milletvekilliği yapmış olan milletvekilleriyle ilgili söylenmesi gereken diğer önemli bir şey de, milletvekillerinin büyük bir kısmının Kemalist harekette yer alan asker, bürokrat, tüccar ve yerel nüfuzlu kimselerden oluşması ve milletvekilliğinin belirli kişilerin tekelinde olması gerçeği idi. Diyarbakır milletvekillerinden İbrahim Tali Öngören, Kazım Sevüktekin ve Mehmet Rüştü Bekit'in beş dönem, Şeref Uluğ ve Zülfü Tigrel'in ise üç dönem

millietvekilliği görevinde bulunması ve Fevzi Pirinççizade'nin ise üç kez Bayındırlık Bakanlığı yapması durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

1924 yılında Kemalist Cumhuriyet'in yeni bir kimlik inşasının temel parametreleri olan Türkçü ve laik reformlar benimsemesi, 1925 yılında Diyarbakır'da Şeyh Sait öncülüğünde bir kalkışmaya neden oldu. Azadi Cemiyeti etrafında toplanan milliyetçi Kürtler, "bağımsız bir Kürdistan" için mücadele ederken, şeyhlerin ve tarikatların etkisindeki geleneksel halk tabakası ise "şeriat hükümlerinin yeniden tesisi" için hareket etmekteydi. Şeyh Sait Ayaklanması'na özellikle bölgedeki Sünni/Şafiî aşiretlerin daha çok katılım gösterdikleri ve ayaklanmayı destekledikleri, buna karşılık bölgedeki Alevi aşiretlerin hükümet kuvvetlerinin yanında yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda ayaklanmanın rengi kendiliğinden belirir. Ayaklanma devam ederken Takrir-i Sükûn Kanunu, bölgesel sıkıyönetim ve İstiklal Mahkemeleri devreye konuldu. Söz konusu uygulamalar, ülkede yeni rejimin yerleştirilmesi ve her türlü muhalif odağın susturulması anlamına gelmekteydi. Ayaklanmadan sonra Diyarbakır "memnu mıntika" ilan edildi ve "nüfuz sahibi" Kürt aileleri Batı Anadolu vilayetlerine göçürüldü. Bölgede yürütülen "tedip ve tenkil" harekâtı neticesinde Genel Kurmay verilerine göre binlerce "eşkıya ve asi" öldürüldü ve yüzlerce köy yakıldı. Ayrıca bölge, 1927 yılının sonlarına kadar sıkıyönetimle ve daha sonra 1952'ye kadar sürecek olağanüstü halle idare edildi. Kısacası, ayaklanmadan sonra devletin aldığı tüm tedbirlerle bölgede devletin otoritesi "muhkemleştirilmeye" çalışıldı. Dördüncü Umumi Müfettiş Abdullah Alpdoğan'ın terminolojisinden yararlanarak ifade edecek olursak, ayaklanmadan sonra bölgede alınan tedbirler, "milletin devlete kalben bağlanmasını" amaçlamaktaydı. Ancak bunun ne ölçüde başarılı olduğu izahtan varestedir.

Cumhuriyet'in Diyarbakır'daki kimlik inşasında aktif olarak rol alan kurumlardan biri "devletin gözü ve kulağı" olarak nitelendirilen Birinci Umumi Müfettişlik teşkilatıdır. 1987 yılında kurulan *Olağanüstü Hal Bölge Valiliği*'nin ilk örneği olan Birinci Umumi Müfettişlik, 1928 yılında merkezi Diyarbakır ol-

mak üzere kuruldu. Vilayat-ı Şarkîye'deki sekiz ilden sorumlu olan Birinci Umumi Müfettişlik, Diyarbakır'da asayişî sağlama, kaçakçılığı kontrol altına alma, "eşkıya ve çetelerle" mücadele etme, silah ve istihbarat toplama faaliyetlerinin yanı sıra, parti ve iskân işleriyle de doğrudan ilgiliydi. Birinci Umumi Müfettişlik, ayrıca Karaköprü Hadisesi gibi yargısız infaz ve kanlı olaylarla da adından bahsettirmekteydi. Bundan ötürü olsa gerek, Diyarbakır milletvekili Mustafa Remzi Bucak, Umumi Müfettişlikleri tarihe "iğrenç ve korkunç kanlı sayfeler" ilave eden, adının ancak "iğrenti ve ürperme" ile hatırlandığı, geçmişî "kanlı ve korkunç olan" ve "Demokles'in kılıcı gibi bir tehdit ve terör vasıtası" olarak tanımlamaktaydı.

Tek partili döneminde Cumhuriyet'in Diyarbakır'da üzerinde önemle durduğu ve kimlik inşasında önemli bir yer tutan işlerin başında nüfus politikası gelmekteydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Diyarbakır, demografik yapısıyla Kemalist Cumhuriyet'in ulusal bütünlüğüne "tehdit" oluşturan bir görünümdeydi. Benimsenen politikalarla kentin heterojen yapısına müdahale edilerek homojen bir kimlik yaratılmaya çalışıldı. Tek parti dönemi nüfus sayımlarını esas aldığımızda Diyarbakır'da dinî grup olarak Müslüman, Hristiyan [Katolik, Ortodoks, Protestan, Ermeni], Musevi ve diğer inançlara mensup vatandaşların yaşadığı görülmektedir. Diyarbakır'da etnik grup olarak Kürtler, Türkler, Araplar, Süryaniler, Ermeniler ve Rumlar yaşamaktaydı. 1927 sayımına göre Diyarbakır'da 6.570 gayrimüslim nüfus mevcuttu ve bu da toplam nüfusun % 3,42'sine tekabül etmekteydi. 1945'te ise Diyarbakır'da yaşayan gayrimüslim sayısı 3.136 olup, bu da toplam nüfusun % 1,25'ine tekabül etmekteydi. Gayrimüslim nüfustaki bu azalmayı Cumhuriyet'in azınlık politikalarıyla izah etmek mümkündür. Diyarbakır'da konuşulan dillere baktığımızda, 1927 sayımına göre nüfusun % 68,78'i Kürtçe, % 29,22'si Türkçe ve % 2,00'si de diğer dilleri konuşmaktaydı. 1950 sayımında ise nüfusun % 72,39'u Kürtçe, % 27,96'sı Türkçe ve % 0,65'i de diğer dilleri konuşmaktaydı. Bu durumda Kürtçe konuşanların sayısında bir artış, Türkçe ve diğer dilleri konuşan nüfusta ise bir azalma söz konusu-

dur. Kürtçe konuşan nüfusta artış olmasının mühim sebeplerinden biri, demiryolunun Diyarbakır'a bağlanmasıyla şehrin kırsal kesimden göç almış olmasıydı. Bu da, tek partili dönemde Cumhuriyet'in bölgede "öz Türkçe"yi yayma ve dolayısıyla Türkleştirme politikalarının yeterince başarılı olamadığını göstermesi açısından dikkat çeken bir husustur.

Cumhuriyet'in Diyarbakır'da yeni kimlik inşasında başvurduğu diğer bir politika da zorunlu iskân ve sürgün politikasıdır. Uygulanan zorunlu iskân ve sürgün politikasındaki temel amaç, Diyarbakır'ın "Türkleşmesi"ydi. Cumhuriyet, bu amacı gerçekleştirmek için Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Kafkasya'dan getirdiği Türk muhacirleri Diyarbakır'da ekseriyetle merkez, Ergani, Bismil ve Çüngüş ilçelerinde iskân etti. Buna karşılık, dönemin terminolojisinde yer aldığı üzere, Diyarbakır'daki "mütegallibe, meşayih, eski derebeyler, şaki, asi, ecnebi taraftarı, Kürtlük mefkûresi taşıyan ve Kürtçülükte seramedan olanlar ile eşhas-ı muzirre", yani Kemalist rejim için "sakıncalı" olan Kürtler, Batı vilayetlerine sürgüne gönderildi. İstatistikler ve diğer resmi belgeler, tek parti döneminde Diyarbakır'a on bini aşkın muhacir ve mültecinin iskân edildiğini, buna karşılık Diyarbakır'dan Batı vilayetlerine iki bin civarında nüfusun sürgün edildiğini ve birkaç Diyarbakırlı vatandaşın da vatandaşlıktan çıkarıldığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte tek parti dönemi, aynı zamanda Diyarbakır'ın gayrimüslim nüfustan "arındırıldığı" bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Şeyh Sait Ayaklanması'ndan sonra dönemin İçişleri Bakanı Cemil Bey [Uybadin] tarafından hazırlanan raporda, bölgedeki gayrimüslim nüfus, "anasır-ı muazirre" olarak nitelendirilerek Ermeni, Süryani, Yezidi, Keldani ve Nasturilerin bölge dışına çıkarılması ve yerlerine Türk muhacirlerin yerleştirilmesi öneriliyordu. Söz konusu önerilerin politika olarak benimsenmesi neticesinde Diyarbakır'da meskûn gayrimüslim unsurların ekserisinin şehri terk etmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Şüphesiz, Diyarbakır'da uygulanan söz konusu demografik müdahaleler, kentin sosyal, siyasal, kültürel, entelektüel ve iktisadi konumuna büyük ölçüde etki etti.

Cumhuriyet'in Diyarbakır'da giriştiği yeni kimlik inşasında başat bir ideolojik aygıt olan eğitim mühim bir yer tutmaktaydı. Diyarbakır'da "öz Türkçeyi" yaygınlaştırarak, Diyarbakırlıların "medeni anlayışını genişletmek ve Türk kültürünün feyizleri içinde yetiştirmek" eğitimin ve yeni kimlik inşasının asıl gayesini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Cumhuriyet, bunu gerçekleştirmek için Diyarbakır'da en ücra köylere kadar çok sayıda okul açarak okuryazar oranını arttırmaya çalışmaktaydı. Açıkçası Kemalist Cumhuriyet'in, merkezden uzak, feodal yapının güçlü, okuryazarlığın, ekonomik imkânların ve Türkçe konuşanların ülke geneline nazaran düşük olduğu Diyarbakır'da, adeta eğitim seferberliği başlatarak vilayette yeni kimlik inşası için mesai harcaması geniş ölçekte dikkat çekmektedir. Ayrıca, tek partili dönemde Diyarbakır'da faaliyet gösteren çok sayıda dernek, cemiyet, kulüp, müze, kütüphane ve basın organı kültürel, sanatsal ve sportif faaliyetler icra ederek Cumhuriyet rejimine sadık vatandaşlar yetiştirmeyi hedeflemekte ve bu yolla yeni kimlik inşasına katkı sağlamaktaydı. Kuşkusuz, bu kuruluşlardan en faal olanı Diyarbakır Türk Ocağı ve Halkeviydi. 1926'da açılan Diyarbakır Türk Ocağı eğitim seferberliği ve "temsil/asimilasyon vazifesi"nin yanı sıra kurs, konferans ve irşad faaliyetleri ile halka "milli benliğini" aşilayarak şehirdeki kimlik inşasına katkıda bulunmaktaydı. Diyarbakır Halkevi'nin en önemli vazifesi, Kemalist ideolojiyi ve CHP'nin ilkelerini yaymak, bu ideolojinin parçası olan inkılapların yerleşmesini sağlamaktı. 1932-1951 yılları arasında faaliyet gösteren Diyarbakır Halkevi şehrin önemli bir kültür merkezi olmasının yanı sıra, çeşitli etkinliklerle "kaynaşmış bir kütle" yaratmaya çalışmaktaydı. Şüphesiz, Diyarbakır gibi, "Türkçeden başka dillerin" konuşulduğu yerlerde Halkevlerinin temel görevi Türkçeyi yaygınlaştırmak ve halkı Türklüğe "temsil etmek" idi. Bu nedenle Diyarbakır Halkevi, "anadillerini unutarak 'dağ Türkçesi' konuşan" Diyarbakırlılara, belli programlar dahilinde, "Öz Türkçe" ve "Yurttaşlık" dersleri vermekte ve her yıl Mayıs ayında Türkçe konuşma müsabakaları düzenlemekteydi. Ayrıca, Diyarbakır Halkevi'nde açılan

“Kadınlar Derneği”de, bir taraftan kadınların “modern kıyafetler” giymesini teşvik ederken, diğer taraftan kadınların kamusal alanda daha fazla görünür olmasını sağlamaktaydı. Bununla birlikte Halkevlerinin önemli gayelerinden biri olan “periferiyi modernleştirme” çabalarının Diyarbakır’da istenilen düzeyde gerçekleşme imkânı bulamadığını söylemek mümkündür. Bunda, Halkevinin karşı karşıya kaldığı fiziksel ve finansal yetersizlik ile personel sıkıntısı belirli oranda bir etkiye sahip olmakla birlikte, daha ziyade yeni kimlik inşasının Türkçü ve seküler argümanları referans alan bir toplum mühendisliği şeklinde yürütülmesi ve halkın da buna mesafeli olması büyük oranda etkili olmuştur.

Diyarbakır’da yeni kimlik inşasında önemli bir yere sahip olan baskı aygıtlarından biri de, Cumhuriyet’in ilk yıllarında uygulanan ulaşım ve bilhassa demiryolu politikasıydı. Ulaşımın kentsel gelişme üzerinde fiziki, ekonomik, sosyal ve çevresel etkileri mevcut olmakla birlikte Cumhuriyet’in kurucu kadroları için ulaşım, bilhassa demiryolu ulaşımı, söz konusu gerekçelere yaslanmaktan çok, ülkenin siyasal bütünlüğünün ve ulusal savunma gereksinimlerinin aracı olarak ele alındı. Bu nedenle, Vilayat-ı Şarkıye’deki demir ve kara yolları, büyük ölçüde “milli ittifadı sağlamak” için inşa ediliyordu. Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı, bir taraftan bölgeyi devletin erişimine açık hale getirirken diğer taraftan şehrin sosyal, kültürel, iktisadi ve mimari dönüşümüne ivme kazandırıyor. Diyarbakır-İran-İrak hattı da sınır güvenliğinin sağlanması, petrol yataklarına ulaşılması ve sözü edilen ülkelerle ticaretin artması amacını taşıyordu. Daha da mühimi, modernitenin önemli simgelerinden biri olan demiryolu, çarşı ve pazarın istasyonla bütünleşmesini sağlayarak Diyarbakır’da istasyonu cazibe merkezi haline getirmek gibi bir misyon taşıyordu.

Mimari, modern dönemlerde yeni kimlik inşasının önemli aygıtlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyet dönemi, birçok alanda olduğu gibi, kentleşme ve mimari alanında da yeni bir tarzı ve “asri” olanı simgelemektedir. Modernleşmeyle birlikte mimari, iktidar yapılarının yanı sıra ye-

ni bir toplumsal programın, yeni bir zihniyetin, en nihayetinde yeni bir ideolojinin meşrulaştırılmasının ve onaylatılmasının aracı olarak öne çıkmıştır. Daha açık bir ifadeyle, Cumhuriyet'in yeni bir kent imarı, yeni bir tarz ve kimlik inşa etme projesinin bir ürünüdür. Nitekim Türkiye'de 1920'li yıllarda başlayan planlı kentleşme ve çağdaş ulusal mimarlık akımı bu durumun bir göstergesidir. Bu akım ilk olarak Ankara, İstanbul ve İzmir gibi şehirlerin yanı sıra Diyarbakır'da uygulama alanı bulmuştur. 1930'lu yıllarda Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün direktifleri doğrultusunda hazırlanan Diyarbakır şehir planı, otuzlu yıllar boyunca sıklıkla kullanılan "asriliğin" bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. "Geçmişe ait izlerin silinmesi" şiarıyla hareket eden Kemalist paradigma, Diyarbakır'daki "tarihî binaların" farklı amaçlarla kullanılmasını/yıkılmasını sağlayarak "asri" şehri inşa ettiğini iddia ediyordu. Elbette, Diyarbakır'da herhangi bir istimlak bedeli olmadığından Dağkapı'da bulunan mezarlığın "tasfiye" edilerek kent için yeni alanlar oluşturulması, surların hava akımını önlediği ve salgın hastalıklara neden olduğu gerekçesiyle yıktırılması bu yaklaşımın bir neticesidir. Bundan başka, 1940'lı yılların ortalarına kadar devam eden bir süreçte Diyarbakır'daki tarihî camilerin –Behramiye, Hüsreviye ve Şeyh Matar vd.– Milli Savunma Bakanlığı tarafından depo ve mesken olarak kullanılması da Cumhuriyet'in, Osmanlı ve İslâm geçmişinden uzaklaşma çabasıyla doğrudan ilgilidir. Modern mimari esas alınarak surların dışında yeni bir şehir inşa edilmesi [Yenişehir] ve Yenişehir'de bir taraftan kamu [Halkevi, Birinci Umumi Müfettişlik, Kolordu Komutanlığı, Orduevi, Valilik, Okul, Hastane, İstasyon vs.] binalarının, diğer taraftan memur ve subay lojmanlarının yapılması, şehirde geniş cadde ve parkların inşa edilmesi Cumhuriyet'in "asri olma" iddiasıyla yakından ilgilidir. 1930 ve 1940'lı yıllar boyunca Kemalist ideoloji doğrultusunda inşa edilen Gazi Caddesi, Atatürk Bulvarı ve Cumhuriyet Meydanı, aynı zamanda eskiye ve geleneğe ait isim ve sembollerin kamusal hayattan tasfiyesi anlamına geliyordu. Söz konusu yapılar, kentin mekânsal gelişiminin temel belirleyicileri olmanın yanı sıra, in-

şa edilen kamu binaları ve mekânları, aynı zamanda Cumhuriyetin “modern” yüzünü yansıtmak amacına matuftu.

Kısaca ifade etmek gerekirse, tek partili dönem boyunca Kemalist Cumhuriyet’in “Türklük ve sekülerliği” esas alan yeni kimlik inşası, Diyarbakır’da “devletin ideolojik ve baskı aygıtlarıyla”, yani okul, yol ve karakolla gerçekleştirildi. Kuşkusuz, Cumhuriyet’in yeni kimlik inşası, dönemin terminolojisinde ifade edildiği üzere, Diyarbakır’da isyan, iskân, tedip, tenkil, temsil, temdin, göç ve sürgün gibi travmatik toplumsal olayların yaşanmasını da beraberinde getirdi.

EKLER

1991 - 2010

EK 1
Bazı Eşhasın Şark Menatıkından
Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun
[19 Haziran 1927 - Kanun No: 1097,
Resmî Gazete, 4 Temmuz 1927-Sayı: 624.]

Madde 1: İdarî, askeri ve içtimaî esbaba binaen şark idare-i örfiye mıntikasıyle Bayezit Vilayetinden bin dört yüze kadar şahsın ve işbu eşhas aileleriyle seksen asi ailesinin ve menatik-ı mezku-redeki ağır ceza mahkûmlarının garp vilayetlerine nakli için Hükûmete mezuniyet verilmiştir.

Madde 2: Nakil muamelesi 1927 senesi Ağustos nihayetine kadar ikmal edilir. Nakledilen eşhastan zeriya bulunanların aileleri Teşrinisani nihayetine kadar mahallerinde kalabilirler. Sekizinci maddede mezkûr tasfiye muamelesinin hitamına kadar bu ailelerden bazılarının memleketlerinde kalmaları için müsaade itasına İcra Vekilleri Heyeti salâhiyettardır.

Madde 3: Nakledilenlerden muhtaç vaziyette bulunanlar mahalli müretteplerine kadar Hükûmet tarafından nakil ve yolda ve iskân muamelelerinin hitamına kadar naklolundukları mahallerde işe olunurlar.

Madde 4: Mütamevvil olsun, muhtaç olsun umum nakledilenler iskân edildikleri mahallerde borçlanma kanununa tevfikân derhal adiyen iskân olunurlar. Ancak tasfiye neticesine intizar istidasında bulunanların adiyen iskânlarından sarfınazar olunur.

Madde 5: Nakil ve iskân edilenler Hükûmetin garp vilayetlerinde irade ettiği mıntikalarda ikametgâh tesisine mecbur olup iskân mahallerini terk mahiyetinde olmamak üzere seyahatte tamamiyle serbesttirler. Ancak birinci maddede zikredilen menatika avdet ve oralarda seyahat edemezler. Bu mecburiyete riayet etmeyenler hakkında Türk Ceza Kanununun 526. maddesi hükümü tatbik olunur.

Madde 6: Mahkûmlardan İcra Vekilleri Heyetince nakil ve iskânlarına karar verilenler ceza müddetlerini bitirdikten sonra gayri mahkûmlar gibi aileleriyle birlikte iskân olunurlar ve bu gi-

bi mahkûmların aileleri müddet-i mahkûmiyetlerinin hitamında naklolunurlar.

Madde 7: Nakledilen kimseler emval-i menkulelerini istedikleri gibi tasarruf ederler.

Madde 8: Nakledilen kimseler araziden ve araziye tabi olan müsakkafattan maada mutasarrıfı oldukları bilumum emvali gayri menkulelerini iki sene zarfında tasfiye etmek üzere tasarrufa devam ederler. Ancak bu müddetin hitamına kadar tasfiye yapmadıkları surette Hükümetçe emval-i mezkûreleri bilmüzayede satılıp bedelleri kendilerine verilir

Madde 9: Nakledilenlerin terk ettikleri arazi ve araziye tabi olan müsakkafatları Hazineye intikal eder. Bu arazi ve araziye tabi müsakkafatın kıymetlerini takdir için her kazada mahallî en büyük mal memurlarının veya tevkil edeceği zatın riyasetinde tapu memurlarıyla ziraat odasınca ve bulunmayan yerlerde belediyece âzası meyanından müntehab bir zattan mürekkep üç kişilik bir heyet teşkil olunur. Ancak bulunan yerlerde ziraat memuru heyete dahil olacağı gibi bu takdirde belediyece kendi azası meyanından müntahap bir zat heyete ilave edilir. Bu heyetler arazi ile araziye tabi müsakkafat için takdir ettikleri kıymetleri mübeyyin bir cetveli ashabına veya musaddak vekillerine tahriren tebliğ ve suretini İskân Müdiriyet-i Umumiyesine irsal ederler.

Madde 10: Takdiri kıymet heyetlerinin mukarreratına tamamen veya kısmen kanaat etmeyen alakadarlar bizzat veya bilvekâle vilayet merkezlerindeki mahakim-i asliyeye müracaat ve esbab-ı mucibe dermeyaniyle keyfiyetin yeni bastan tetkikini talep hakkını haizdirler. Mezkûr mahakimce verilecek kararlar kattidir.

Madde 11: Takdiri kıymet cetvellerine nazaran naklolunan eşhasın memleketlerinde terk ettikleri arazi ve araziye tabi müsakkafat kıymetleri matlupları ad ve bu kıymetlerden evvelemirde adiyen iskân suretiyle kendilerine verilen emvali gayrimenkule kıymeti mahsup olunur ve matlupları kalırsa iskân olundukları mahalde başkaca emvali gayrimenkule verilir. Verilecek emvali gayr-i menkule kıymeti matluplarından yüzde ona kadar fazla olmak caizdir. Bu fazla için Borçlanma Kanunu ahkâmı tatbik olunur. Naklolunan eşhasa verilecek emvali gayrimenkule kıymetlerinin takdiri dahi dokuzuncu madde mucibince iskân edildikleri mahallerde teşkil edilecek mümasili heyetlere mevdu-

dur. Naklolunanların memleketlerinde terk ettikleri emvali gayri menkulenin takdir-i kıymeti muamelesi de dahil olduğu halde nakil ve iskân ve tefviz muamelâtı âzami sekiz ay zarfında ikmal edilir.

Madde 12: Naklolunan eşhas ve ailelerin ukud ve muamelattan mütevelit bilumum alacakları talepleri vukuunda mahallî en büyük mal memurları tarafından bilvekâle takip olunur.

Madde 13: Bu kanunun icab ettirdiği bilumum masarîf ve hak-ki huzur vesaire Dahiliye Vekâletince tanzim edilecek talimatnameye tevfikân İskân Müdüriyeti Umumiyesi bütçesinden tesviye olunur.

Madde 14: Bu kanun nesri tarihinden muteberdir.

Madde 15: Bu kanunun ahkâmını icraya Adliye, Dahiliye ve Maliye Vekilleri memurdurlar.

EK 2
Birinci Umumi Müfettişliğin Kurulması
(25 Aralık 1927)

- 28 -

09/22/20

• 222 •

[illegible]

۱۰۰

خانجیه وکیل
 دانیله وکیل
 جری وکیل
 دیکان
 مدافعہ ملیہ وکیل
 عدالت وکیل
 باغ وکیل
 دوز وکیل
 خانجیه وکیل
 دانیله وکیل
 جری وکیل
 دیکان
 مدافعہ ملیہ وکیل
 عدالت وکیل
 باغ وکیل
 دوز وکیل

Fevzi Paşa-Diyarbakir Hattı İnşası ile ilgili Yazı

آکده
۱۳۹۰ / ۱۲ / ۱۵
سرگاز دیارکیر : ۱۵۹۱
تاریخ آکده : ۱۵۹۱

باش وکالت جلیله به

وزارت عدالت
تاریخ : ۱۳۹۰ / ۱۲ / ۱۵
۱۵۹۱

خلاصه : فوزی پاشا - دیاربکر خلطک دیاربکرده
اعتباراً ده مسویره ترابیه - ۱۵۹۱
ایکان اولادیننه دائره .

فوزی پاشا دن اعتباراً انتخاسته جاشرت ایدلمش اولان فوزی پاشا - دیاربکر خلطک
دیاربکر دن اعتباراً ده مسویره ترابیه سنه باهلا تدبیرلایسیه اوحوالیده موجود ایستکه
تاریخی مهم برمهالیت زمینی وممیت وسیله سی تشکیل ایدمکچکن بختله وکالت
حاجزی به ایدوله غلیظات اهراسنه دائره داخلیه وکالت جلیله سنن با زیلوب نظام
سایلدنن امر وحواله بیهودولان قی - قی - ۹۹۹۹ تاریخی و ۱۵۹۱ نوسرولو
تذکره مطالعه گذار حلهزی اولدی .

وکالت جاشرتالیهانک اشماری وجهله دیاربکر دن اعتباراً ده مسویره ترابیه به
باهلا تدبیرلایسیه مالزیه انتاشیه ک وبرجوق آلات وادوات قمره دن دیاربکره قادیار
هره لره نقلی استلزام ایستکه درک بودجه مزک مهم بریکونه بالغ اولایسی طبیعی
بولونان بوعلکده جاشرت نظیه به محصل اولای سنه بنی تکلیف واقع مختصاتک ایستکه
مع الانسب ایکان مادی اولادینن وکیمتک صنی مآلده رأی وکالت حلهزی به بازلای
اولان تذکره به جواباً داخلیه وکالتک بردهجی صوصی مختصاتک بیلدیرلایکی مبروهر
انتم .

نامنه وکیل

۹

030 10 151 90 4

-۱-

۱۵۹۱

جوزیه دولت عدلیه برقراره اداره قمریه سنه ۱۳۹۰ / ۱۲ / ۱۵
۱۵۹۱

**İdare-i Örfiye [Sıkıyönetim] Mıntıkasında Bulunan
Diyarbakır'dan Vilayet-i Garbiye'ye Tehcir Edilen
Diyarbakır'lı Ganizâde Cevdet Bey'in Dahiliye Vekili'ne
Geçim Sıkıntısı Çektiğine Dair Gönderdiği Mektup
(13 Teşrin-i sani 1927)**

283

**Diyarbakır Türk Ocağı'nın "Milli Duyguları Yaymak ve
Halka Benliğini Tanıtmak" İçin Kitap Talebi
(18 Mayıs 1926)**

محترم ائمه

تاریخی و انشوغرافی آنکیلائییه ناماً بر تورک شہری اولان دیار بکر ؛ بون
شرق قوملارینه بره کیر عمل اولماسدن ، پاینجی حرائردن بقیه قالان نرسای
سپسک اوزره ، اوجاقیمز مختلف شکلرده مجادله ساحته آیلدیمور .
اولا خٹنه نلکن طایبق ضرورتی حس ایدرک ملی ومدنی وارقمیزی سیرات
در-بر ، خلق مکتبی کی کتبندن زیادہ شفافی تہلرہ عراج اولانلری تعلیمه
جائیت لاجی کی اوقویوب باز جیلین قارداشلریزی ده ؛ هنر یکر لہ تشکل ایدم چک
اولان اوجاقی کتبخانه سے محرمیزی دہریندن تدقیق اچک و ابتدرمک
فرستلری ده امدل ایتہ حکدر مع هذا اوجاقیمز هنوز تاس ایتدور .
مدیت مرکز ترندن یک اوزاق قالان بوتورک ایلہ ، جہودیت
و خلیجیاق محمد لرہ ملی دوغولری یایق اوزره پایاجیمز بولہ نشہ تہلرہ ضیف
بودجہ من شہید نلک منجہلی ده کیلد ؛ بنلہ عالیہ اوجاقی قارداشلریزی
مداونہ لرہ کووہ نلک ائر یکر دوز و کتبخانه کزده موجود کتابلردن تورک
و فرانسیزجه اونق اوزره اجنہی ، تاریخی ، فنی قویوی وادی ازلردن
— عرب و قیسیل ر خاطرہ کر اولاجنی چہتہ — ارمقالری یکر قارداش حرمت
د- و کبیلہ رجا ایدرز . ۹۶۶/۵/۲ تورک اوجاقی رئیس

تاریخ و انشوغرافی آنکیلائییه ناماً بر تورک شہری اولان دیار بکر ؛ بون
شرق قوملارینه بره کیر عمل اولماسدن ، پاینجی حرائردن بقیه قالان نرسای
سپسک اوزره ، اوجاقیمز مختلف شکلرده مجادله ساحته آیلدیمور .
اولا خٹنه نلکن طایبق ضرورتی حس ایدرک ملی ومدنی وارقمیزی سیرات
در-بر ، خلق مکتبی کی کتبندن زیادہ شفافی تہلرہ عراج اولانلری تعلیمه
جائیت لاجی کی اوقویوب باز جیلین قارداشلریزی ده ؛ هنر یکر لہ تشکل ایدم چک
اولان اوجاقی کتبخانه سے محرمیزی دہریندن تدقیق اچک و ابتدرمک
فرستلری ده امدل ایتہ حکدر مع هذا اوجاقیمز هنوز تاس ایتدور .
مدیت مرکز ترندن یک اوزاق قالان بوتورک ایلہ ، جہودیت
و خلیجیاق محمد لرہ ملی دوغولری یایق اوزره پایاجیمز بولہ نشہ تہلرہ ضیف
بودجہ من شہید نلک منجہلی ده کیلد ؛ بنلہ عالیہ اوجاقی قارداشلریزی
مداونہ لرہ کووہ نلک ائر یکر دوز و کتبخانه کزده موجود کتابلردن تورک
و فرانسیزجه اونق اوزره اجنہی ، تاریخی ، فنی قویوی وادی ازلردن
— عرب و قیسیل ر خاطرہ کر اولاجنی چہتہ — ارمقالری یکر قارداش حرمت
د- و کبیلہ رجا ایدرز . ۹۶۶/۵/۲ تورک اوجاقی رئیس

EK 9

**Jandarma Umum Kumandanlığı'nın
Birinci Umumi Müfettişlik Bölgesindeki Asayiş Raporu
(9 Kasım 1932)**

T. C.
DANIŞTAY VE KURULUŞU
JANDARMA

U. U. KUMANDANLIĞI
III. BÖLGE
Sayı

ANKARA
/ 11 / 1932

BİRİNCİ TEGRİN 932 ASAYİŞ RAPORU

BİRİNCİ TEGRİN

- 1- Birinci Tegrin 932 sayı içinde asayiş bakan vek'olar en ziyade Diyarbakır-Urfa-Elâzığ vilâyetlerinde cayan etmiştir. Diğer vilâyetlerin asayiş sureti u miyade sobiidir.
- 2- İki buğuk senedenberi Drzum-uşay ve Elâzığ vilâyetleri dahilinde x faaliyet gösteren azılı çetilerden (ZAZA' HÜSİYİ') ile muhtelif torihlerde (9) Jandarmasına çehit eden (ÇOLAK MELEKALİ) şülu olarak yakalanmıştır.
- 3- Bu ay içinde (14) şülu (32) dirî (5) yerel çeki yakalanmıştır. Üssaducularda (2) jandarma ve (2) mîlis çehit ve (2) jandarma (1) asker (2) köylü yaralanmıştır.
- 4- Kısmi zaman B. U. Mîlik mntakesinde olmak üzere bu ay içinde bütün vilâyetlerde (78) suşgun ve şaşp 6 köy başkanı 3 Değirmen başkanı 13 hudut tecavüzü olmuştur.
- 5- BİLİŞ TOPLAMA:
 - A- (SİSONA-ŞEŞİ-KULP-ŞEŞİ-ŞEŞİ-ŞEŞİ) mntakelerinde yindire kadar x (1233) TÜFİK (2176) PİŞİK (33) FİŞİKA ve (1) Otomatik
 - B- (ŞEŞİ VE ŞEŞİ) mntakasından da (560) TÜFİK (3) OFŞATİK (10) FİŞİKA (26) DİŞİA toplanmıştır.

Birinci Umumi Müfettişlik mntakesi:

DIYARBAKIR VİLÂyeti

- 1- Bî vilâyet dahilinde : (14) suşgun ve şaşp (3) köy başkanı olmuştur.
- 2- Diyarbakırın BİŞİL Mahiyesinde Korukçu köyüne gidan mîfress bu köyden Mehmedin uşai erachen mîfress ile şert şilûhının şteğiyle km. erlenişler iki şet deran eden mîfress: edan sonra mîfressirler kâşmışlardır.
- 3- Bîşaye şilûn üç şekorinîş Şilvânın şenigir köyünden On şilûhî şteğ. ştikten sonra firer şteğirlerdir. Bunların kîr şaşp. şğılları şteşise ve şaşp. şğılları şteşise.

030 10 128 923 2

EK:10

**Halep Başkonsolosu Tarafından Cemilpaşazadeler
Hakkında Başvekâlete Gönderilen Yazı
(9 Temmuz 1929)**

T. C.
DAHİLİYE VEZÂRETİ

Baş Vekâlete

ANKARA
9 - 7 - 1929

T.C.

JANDARHA KUMANDANLIĞI

Ş.3

NO

6997

K.İ.

Halep Konsolosluğumuzun Hariciye vekâletinin 29 / 8 / 1929 tarih ve 60040/ — 1800 numaralı tekeresiyle gönderilen şifrevi suretidir .

I ve II Sayılı 1929 ve 64206/22 , 65375/104 numaralı emirnameler cinsi oca-
biyenidir .

Diyarbakırlı Cemil paşa sade Miran , bir müddet evvel gittiği Baruttan
Halabe döndü . Arası satın alarak yerleşmekle çiftlikle iştiğal oluyor: Usuro
evvelce Dirseze gitmiş olan Bedri ve Mehmet boylerde aynı sızrân Halabe ev-
det ettiler .

Miran ve Bedri ve Mehmet Halapte Cibbüşgile " Cibbüşmillo " mahallesinde —
Sakık - El - Doo - da hane kiralamışlar , burada yerleşecekler . Bedri ve —
Mehmet Dirseze cinsi satın alıca evvelce olamışlıklarını söylüyorlar .

Haricile irkân bulurken hisset gördüğüne karar verdin . Silvanita aldı-
ğın ifadecine nasrın fizarusun sebebi güdür . Haricicini İstanbulda tedavi
ettiriyte Diyarbakire avdet edeceği sırada arkadaşlarından aldığı mektupların
Kürdistanla bazı isyan alâmetleri gördüğünü ve payet kemisi Diyarbakire ge-
lirte her sanan olacağı gibi bu korr de Elirt isyanının tehrik etmiş olacağı —
ittihak ve gâphe altında kalacağını

Artık bu iftiharların kurtulmak için Suriyeye nakli mekân otelkten başka çare
kalmadığını bildirirler . Bu sebeple Halabe kâğıtlar . Miran ve arkadaşları
guya nodanet ediyorlarmış . Halbuki Miran Baruttan Halabe gelir gelmez Baytan
cemiyetine katılmak kendin Solinle gürüğe . Bedri ve Mehmet ise Hariciden bi-
radere Yusuf Halapte tedavi ettirmeye geldiğini söyleyen Yado - ile aynı sa-
munda Halabe gelerek Mansuralemil Oteline konular . Bu gün aynı Otelde evvel
ce Diyarbakir İstifidat mahkemesince üç sene hapse mahkûn edilen ve bilahare —
İstanbulda giden Hasan Koca nomzade birisi de , İstanbuldan gelerek yerleşmiş-
bulunuyor . (Hasan hocanın sereci ve qanıkları İstanbulda inş ve Halabe —
geleceklerdir .) Mansuralaya Haricinin ve refikalarının sabiren istar ettikleri
nodanetle fizarları hakkında şifretileri sebebin emirnamesine inmekmiş şif-
kiler . Haricileri takip ettirmektedir . Yadoan kendisiyle gürüğe olanın
vakti olan beyanına nasrın Milli Meclis Har Haricinin paşa Yadoan emirna-
misiyle Halep civarından fizarın Türkiyeye avdet etmiş ve cıyov kendi kilyeriden
den birinde gıali olarak yacmakta inş . Başa Koca vefat etmiştir . arzi sa-
lânet oluyor emendin .

Aklı gibidir . 9/7/1929

Halep - Konsolosu

Baş - Konsolos

İmza :

030 10 113 211 6

EK 11

**Kulp Müftüsü ve Nakşibendî Şeyhi Mehmet Emin'in
"İrticai" Hareketinden Dolayı Ailesi İle Birlikte Aydın'a
İskân Edilmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı
(2 Kasım 1937)**

T. C.
BAŞVEKALET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayı: 2
2577

ŞİHİRİ 20 / 06 / 1937, tarih ve
0334 sayılı Kararla KALDIRILDI

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kararname

Diyarbakırın Kulp kassası müftüsü olan Şeyh yapmak üzere -
haliki Meş'ün Andık dedine davet eden nakşibendî şeyhi Şih Ümer oğlu
Mehmet Eminin kasasına aykırı olarak vakıf bulan ve Salonen irticakäre-
ne hareketinden sonra eski yerinde kalması muhturlu görüldüğünden -
ilişik listede yazan ailesi efradı ile birlikte Aydın iline nakil ve
orada iekânaları ,Dahiliye vekilliginin 16/10/37 tarih ve 3418 sayılı
teklifi üzerine 2548 sayılı kanunun 8 inci maddesinin 3 inci bendini
9 fıkrası hükmüne tevfiқан İara Vekilleri Heyetince 2/11/37 tarihine
de onanmıştır.

2/11/37

KARARNAME

K. Atatürk

Bş. V.

C. Zengin

Ad. V.

P. Sencer

M. M. V.

H. Özalp

Da. V.

S. Kaya

Ha. V.

A. B. Aras

Ma. V.

E. Çelikkale

Mi. V.

S. Akın

Na. V.

A. Çelikkale

R. V.

İ. Akın

S. I. M. V.

S. H. Akın

G. I. V.

K. Akın

Zr. V. V.

İ. Akın

030 13 01 02 79 89 7

**Diyarbakır Milletvekili Zülfü Tigr̈el'in
Mustafa Kemal'in Doğduğu Günü Milli Bayram Olarak
Kutlanmasına Dair Verdiği Kanun Teklifi
(7 Ocak 1933)**

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

$$\frac{2}{1}$$

March 2. 1. 1933

$$\begin{array}{r} \text{No } 2095 \\ \hline 7871 \end{array}$$

Bagveköleto

Vusulünün işarını rica ederim efendim .

पृ. १३

B.M.M.Reisi

A. Liegen

Takurata
9-1-933

Hygiene einer abnormen
10/1/933

T. CM

Page

030	30			4	15	15
-----	----	--	--	---	----	----

- 2 -

16			
9-1-917	$\frac{4}{168}$	1	

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

Riyaseti
Kâhile Umumiyeti
Kumanda Müdürlüğü

Yüksek Meclise

Ebani mucibe lâyihası

№

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARSIVI

Her millet, unutulmaz hizmetlerini gördüğü büyük adamlarının doğduğu günü tesit etmeği bir borç bilirler . Türk milletine ebedî bir ıstık ve siya ga olmak itibarıyla Büyük Malakâr Gazi Husretlerinin doğduğu günü tesit ve oıl etmek de bizim için millî bir vasifedir . Bu düşünce ile aşağıdaki kâdın delerini Yüksek Heyetiminin tasvibine arz ediyorum .

7.1.1933

Diyarbakır Mebusu
Zaîfe

Gazi Husretlerinin doğdukları günün
millî bayram addedilmesi hakkında-
ki kanun

Madde - 1 - Beisi Câhür Gazi Mustafa Kemal Husretlerinin dünyaya gel-
dikleri tarihine tesadûf eden gün millî günlerimizdendir
Her sene tesit edilecektir .

Madde - 2 - Bu kanun nâgri tarihinden müteberdir .

Madde - 3 - Bu kanunun ihtkâsını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur .

Azlı gibidir .

Vakıf

030 10 4 15 1933

Mebuslar Müdürlüğü

Tha

EK 13
VII. Dönem Milletvekiliği Genel Seçimleri
Diyarbakır Sonuçları
(22 Temmuz 1946)

C. H. P.
İL İDARE KURULU
Başkanlığı

Sayı : _____

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Diyarbakır _____ 1946

Seçmen adedi İştirâk edenlerin adedi

104.477 80.228

C.H.P. Adayları

Adı	Aldığı oy sayısı
Osmun Ocak	69.061
Şeref Uluğ	69.072
Fazıl Ahmet Aykaç	69.039
Feyzi Kalfagil	69.058
Vedat Dicleli	68.896
Cavit Ekin	68.887
İhsan Hamit Tığrel	68.985

Demokrat parti adayları

Dr. Kâmil Taycı	9.702
Çiftçi Nazım Güksu	9.598

Mustakil adaylardan

Emekli Dr. Muharrem	3.004
Öğretmen Kâsım Ural	3.164
Tahrirat kâtibi Hamdi	413

C.H.P. İl İdare Kurulu

Başkanı Y.

Sakir Koca

**Diyarbakır DP İl Başkanı Nazım Önen Tarafından
Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye Gönderilen
Diyarbakır DP Mitingi Kararları
(28 Haziran 1948)**

DEMOKRAT PARTİ

DIYARBAKIR

İl İdare Kurulu Başkanlığı

Sayı : 182

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Cumhurbaşkanı sayın İnönü

Ankara

Bugün Diyarbakırda spor sahasında Demokrat parti genel başkanı sayın Celâl Bayar, beraberlerinde bulunan kıymetli mesai arkadaşları Kayseri milletvekilleri Fikri Apaydın ve Kâmil Gündoğ ve yirmi birgen fazla halkın ıstırakıyla yapılan miting sonunda halkın istekleri aşağıda yazılı maddelerle tesbebi edilmiş, bunların tahakkuk ettirilmesi için partimiz tarafından yüksek makamınıza arzına karar verilmiştir .

- 1 - Hilesis, hud'asis bir seçin kanunu, adli teminatlı bir seçin.
- 2 - Zamanın aşması kudret ve tesirini tamamen kayıp edip ayakta duramıyacak bir hale gelmiş olan meşurin muhakematı bakımındaki kanunun ya yürürlük mevkiinden kaldırılması ve yahut zamanın icaplarına ve Demokrasi rejimine uygun bir hale getirilmesi .
- 3 - 12/Teşvüs/1947 tarihli beyannamenin rub ve mecmule, delâlet ettiği menasile gerçekleştirilmesi .
- 4 - Millî iradenin serbest tecellisine mani olabilecek bil'umum engellerin yok edilmesi .
- 5 - Milleti hadim, kendi kendilerini hakim mevkiilerde görmek isteyen totaliter rub ve sühniyetli şahıslara devlet ve hükümet teşkilâtında yer verilmesi .
- 6 - İktisadi buhranla ciddi bir surette mücadele yapabilecek, hayatı ucuzlatıracak, devlet vergilerini halkın bünyesile ölecek, milletin yükünü hafiflettirecek kudret ve kabiliyetli bir icra kuvvetinin iş başında bulundurulması .
- 7 - Bakimsizlik yüzünden bom boş, boşkur bir hale getirilmiş olan altın ovalarımızın, minbî ve mabauldar topraklarımızın kıymetlendirilmesi, Türk köylüsünün bakımı ve tam menasile bir efendi haline getirilmesi .
- 8 - Okullarda din ve ahlâk derslerinin Türk çocuklarına okutulması .
- 9 - Bakimsizlik ; kitaplarla , yazılarla, salınlara asılan levhalarla değil, hakiki menasile kayıtsız ve şartsız milletin olmasıdır .

Bu isteklerin tam ve kâmil menasile sayın Diyarbakır halkının partimize oy birliğiyle verdikleri yetki ve karara dayanarak tahakkuk ettirilmesini arz ederis .

Saygılarımla ;
Demokrat Parti Diyarbakır İl
İdare Kurulu Başkanı Nazım Önen

030 01 40 241 10

Temmuz 1946 Seçimleriyle İlgili Diyarbakır CHP İl İdare Kurulu'nun İlçelere Gönderdiği Tamim

C. H. P.
İL İDARE KURULU
Başkanlığı:

Devlet Anayasası, 2486 MADDESİNE
CUMHURİYET ARŞİVİ

Diyarbakır 24/ Haziran 1946

Sayı : 232

C.H.P. İlçe İdare Kurulu Başkanlığına

1_ Öntemsindeki temmuz ayının 21 inci pazar günü yurdumuzda yapılacak Milletvekili seçimleri hakkında C.H.P. Genel Sekreterliğinden alınan 17/ Haziran 1946 gün ve 2808 sayılı genelgeden yeter sayıda ilişik olarak gönderilmiştir.

Bu genelgede de belirtildiği veçhile bu seçim kurum ve yapıcı partimizin büyük bir istihbarı olacaktır. Memleketimizin tarihinde ilk defa vaki olacak olan bu muazzam istihbarı başarı ile çıkabilenmiş, ancak birlik ve beraberlikle elele vererek çalışmakla mümkün olabilecektir. Bu itibarla, seçime yaklaşmakta bulunduğumuz şu sıralarda karşı partilerin esastan ari her türlü propaganda ve telkinlerini aklı bir görüşle çürütürük mukavemetli, çelikten bir kale gibi dimdik ayakta durmamız gerekiyor. Vatan ve Milletimizi iç ve dış mütevellilerinden kurtaran ve en büyük medeni devletler sırasında bu günkü şerefli mevkiimizi bu günkü medeni seviyesini ve bu geniş hürriyet ve demokrasi idaresini bahşeden ve nihayet bunca inkılapları büyük bir başarı ile meydana getiren partimizin şerefini korumak, her partili arkadaşın ve Ebuca niyet sahibi her vatandaşın en önemli vasifesidir.

Biz bu seçimi kazanmakla yalnız siyasi bir başarı elde etmeyeceğiz, aynı zamanda egis partimize ve onun Hükümetine bağlılığımızı bu vesile ile bir kerre daha oihana ilân etmiş olacağız.

2_ Bu sebeple Halkevleri ve Halkodalarında sık sık toplantılar tertip ve partimiz merkezinin ekli direktiflerinin partililere inah ve partili arkadaşlarımıza bu genelgelerin tevzi edilmek suretile, seçim gününe hazırlıklı bulundurulmasının teminini ve partimizin merke sine arsa malumat etmek üzere de seçim gününe kadar yapacağımızı bu çalışmalarını hakkında devamlı bir surette bizi aydınlatmasını.

3_ Bu seçim işinin kudretli kurulumuzun idaresi altında başarılı ve şerefli bir şekilde sonuçlandırılacağına katıyyen inanıyorum. Sevgi ve saygılarımı sunar, hepinizi hürmetle selamlarına.

C.H.P. İl İdare Kurulu
Başkanı
T. Cahit Çabukçu

Aslı gidiş 24/ Haziran 1946

490 01

1365183612

**1-7 Haziran 1941 Tarihlerinde Diyarbakır'da
Gerçekleştirilen II. Üniversiteler Haftası Programı**

Umumi konferanslar

Saat 17.30-18.15 ve 18.30-19.15

1.VI.1941 Pazar	Rektör Cemil Bilsel
Açış
2.VI.1941 Pazartesi	Sıddık Sami Onar
Kadının cemiyet ve ailedeki rolü
ve hukukî vaziyeti
Tevfik Remzi Kazancıgil
Küçük çocukların korunması ve
kadın hıfzıssıhhası
3.VI.1941 Salı	Ömer Celâl Sarc
Nüfusun mikdarı, ehemmiyeti, Av-
rupa ve Türkiye'deki inkişatı
Arif İsmet Çetingil
Sıtma, içtimai ve iktisadî tesirleri
ve mücadele tedbirleri
4.VI.1941 Çarşamba	Fahreddin Kerim Gökay
Akıl hastalıklarında veraset ve al-
kolün tesiri
Cevat Kerim İncedayı
Frenginin tahribatı ve frengiden
korunma
5.VI.1941 Perşembe	Muhiddin Erel
Şehirlerde hasarat mücadelesi
Naci Bengisu
Trahom, içtimai zararları ve ko-
runma tedbirleri
6.VI.1941 Cuma	Mükrimin Halil Yınanç
Diyarbakır tarihi
Ali Fuat Bağgil
Menur ve Kanun
7.VI.1941 Cumartesi	Şinasi Hakkı Erel
Cerrahinin son senelerdeki terakkisi
Rektör Cemil Bilsel
Haftanın kapanışı.

Münakaşalı mesleki Konferanslar

...Mahallince tensip edilecek yer ve saallerde

Tıbbi konferanslar :

- 2.VI.1941 Pazartesi **Şinasi Hakkı Erel**
Etraf ambolilerinin cerrahi bakımından mütaleası
- 3.VI.1941 Salı **Naci Bengisu**
Keratoplasti
- 4.VI.1941 Çarşamba **Tevfik R. Kazancıgil**
Mebyaz hormonlarına ait anatomo-klinik meseleler
- 5.VI. 1941 Perşembe **Arif İsmet Çetingil**
Vitaminler ve avitaminoslar
- 6.VI.1941 Cuma **Fahreddin Kerim Gökay**
Nöro-Psihiyatride teşhis ve tedavi bakımından yenilikler
- 7.VI.1941 Cumartesi **Cevat Kerim İncedayı**
Şark çıbanı
-

Hukuki konferanslar :

- 2.VI.1941 Pazartesi **Ali Fuad Başgil**
Kanunların zaman içinde tatbik sahası ve müktesep haklar meseleleri
- 5.VI.1941 Perşembe **Sıddık Sami Onar**
Tatbikat ve içtihadın hukukun tekâmülündeki rolü ve bu bakımdan Devlet Şurası ile Temyiz Mahkemesinin bazı kararlarının tahlili.
-

EK 17
Diyarbakır'da Verilen
İnkılâp ve İstiklâl Konferanslarına Dair Bir Yazışma
(29 Şubat 1936)

C. H. P.
DİYARBEKİR
Halkevi Başkanlığı

Sayı : 4

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

C . H . P . Genel Sekreterliğine

İnkılâp ve istiklâl konuları üzerinde iki konferans vermek üzere ilimize gönderilen Erzurum sayısları Fuat Sirmen, 20/2/936 tarihinde İstanbul'dan çıktığı halde Elaziz--- Diyarbakir arası demir yolunun bozukluğu ve bir iki yarmanın bozulması dolayısıyla ancak 27/2/936 perşembe günü şehrimize gelebildiler .

Konferansçı sayıslar, inkılâp konusu üzerindeki birinci konferansını geldiği akşam, istiklâl konusu üzerindeki ikinci konferansını da ertesi akşam Halkevi gösterit salonunda verdiler . Salonunda bulunan altı yüz sandalyadan başka ayakta durmak, kapı ve pencere aralarına dolmak suretile bu iki konferans 1500 yurtdaş tarafında dinlenildi . Konferansçı sayıslar, inkılâp dersleri profesörü ve sayın Başımız Necip Peker'in (İnkılâp dersleri notları) metninden istifade ederek hazırlamış oldukları konferanslarını çok açık ve çok tatlı bir surette anlatarak, hal-

• C. H. P.
DİYARBEKİR
Halkevi Başkanlığı

Sayı : 4

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

halkın inkılâp heyecanını ve istiklâl aşkını coşturmaya muvaffak oldular .

Anayurdumuzun her bucağına değerli konferansçılar göndererek, Türk varlığının iki önemli ve kutsal ana mefhumu üzerinde konferanslar verdirmek ve bu suretle halkın inkılâp ve istiklâle olan ebedî bağlılıklarını, heyecan ve hatıralarını bir kere daha tazelemekle ulu Partimizin göstermiş olduğu isabeti, Partici bir genç olmak sıfatile takdirle karşılar ve sonsuz saygılarımı sunarım . 29/2/1936 Halkevi Başkanı

V H. III - 1936 C. Çulankaya
M. A.

EK 19
CHP Diyarbakır Birinci İl Kongresi
(16 Ekim 1945)

Ek 20
Tek Parti Dönemi Diyarbakır Milletvekilleri
(1923-1946)

<i>Kaç dönem seçildiği</i>	<i>Adı-Soyadı</i>	<i>Doğum yeri</i>	<i>Eğitimi</i>	<i>Mesleği</i>
3	Zülfü Tigrel	Diyarbakır	Idadi Mektebi	Çiftçi
3	Abdurrahman Şeref Uluğ	Diyarbakır	Medrese /Idadi Mektebi	Çiftçi
2	Abdulkadir Cavit Ekin	Diyarbakır	Mülkiye Mektebi	Bürokrat
2	Osman Ocak	Diyarbakır	Dar'ül Fünun	Eğitimci
1	Feyzi Pirinççizade	Diyarbakır	Askeri Idadi Mektebi	Çiftçi/Tüccar
1	İhsan Hamit Tigrel	Diyarbakır	Mülkiye Mektebi	Bürokrat
1	Feyzi Kalfagil	Diyarbakır	Hukuk Mektebi	Avukat
1	Mehmet Ziya Gökalp	Diyarbakır	Idadi Mektebi	Fikir adamı
1	Vedat Dicleli	Diyarbakır	Hukuk Mektebi	Akademisyen
1	Mehmet Nuri Budak	Diyarbakır	Özel Eğitim	Çiftçi
1	Tahsin Cahit Çubukçu	Diyarbakır	Rüşdiye Mektebi	Gazeteci
5	İbrahim Tali Öngören	İstanbul	Askeri Tıbbiye Mektebi	Asker
5	M. Kazım Sevüktekin	İstanbul	Harbiye Mektebi	Asker
5	M. Rüştü Bekit	Köstence	Evkaf İhtisas Mektebi	Bürokrat
3	Aziz Zekai Apaydın	Graveşka	Mülkiye Mektebi	Bürokrat
2	Zeki Mesut Alsan	Aydın	Mülkiye Mektebi	Bürokrat
1	Fazıl Ahmet Aykaç	İstanbul	Siyasal Bilimler Fakültesi	Gazeteci
1	Ahmet Mithat Kalabalık	İstanbul	Hukuk Mektebi	Bürokrat
1	Ahmet Şükrü Emed	İstanbul	Askeri Tıbbiye Mektebi	Tabip
1	Huriye Öviz Baha	İstanbul	Kolej	Eğitimci
1	Veli Necdet Sünkitay	İstanbul	Dar'ül Fünun	Bürokrat
1	M. Kemal Şedele	Harput	Rüşdiye Mektebi	Müteahhit
1	İshak Refet Işırtman	Gaziantep	Hukuk Mektebi	Bürokrat
1	M. Tevfik Bilge	Manastır	Harbiye Mektebi	Asker

EK 21
Diyarbakır Halkevi'nin Yayınladığı Eserler

No	Yazar adı	Kitap adı	Basım yeri ve yılı
1	Halkevi	<i>Diyarbakır'e Bir Bakış: Cumhuriyet'in Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakır'e Yeni Bir Hayat Getirdi</i>	Diyarbakır, 1935
2	Pertev İlhan	<i>Diyarbakır Halkiyatında Mani, Maya, Hoyrat ve Atasözleri</i>	Diyarbakır, 1935
3	Basri Konyar	<i>Diyarbakır Tarihi</i>	Diyarbakır, 1936
4	Basri Konyar	<i>Diyarbakır Kitabeleri</i>	Diyarbakır, 1936
5	Basri Konyar	<i>Diyarbakır Yıllığı</i>	Diyarbakır, 1936
6	Celal Güzelses	<i>Diyarbakır Halk Türküleri</i>	İstanbul, 1937
7	Usman Eti	<i>Diyarbakır</i>	Diyarbakır, 1937
8	Kemal Kadri Kop	<i>Atatürk Diyarbakır'da ve O'nun Hatıraları</i>	Diyarbakır, 1938
9	Bedri Günkut	<i>Diyarbakır Tarihi</i>	Diyarbakır, 1938
10	Halkevi	<i>Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır</i>	Diyarbakır, 1938
11	Hasan Reşit Tankut	<i>Diyarbakır Adı Üzerinde Toponomik Bir Tetkik</i>	(?)
12	Usman Eti (ed.)	<i>Dicle ve Diyarbakır Hakkında Yazılan Manzum Parçalar</i>	Diyarbakır, 1939
13	Usman Eti	<i>Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi</i>	Diyarbakır, 1940
14	Usman Eti	<i>İzmir Fuarında Diyarbakır</i>	(?)
15	Halkevi	<i>Atatürk'ün Hayatı</i>	Diyarbakır, 1940
16	Kazım Baykal	<i>Atatürk'ün Hayatı, Memleket ve Millete Yaptığı En Büyük Hizmetleri</i>	Diyarbakır, 1940
17	Süleyman Savcı	<i>Diyarbakır Şehri Broşürü</i>	Diyarbakır, 1942
18	Şevket Beysanoğlu	<i>Diyarbakır Folkloru I</i>	Diyarbakır, 1943
19	Halkevi	<i>Toprak Kanununun Büyük Millet Meclisinde Kabulü Dolayısıyla Evimiz Tarafından Çıkarılan Broşür</i>	Diyarbakır, 1945
20	Şevket Beysanoğlu	<i>Diyarbakır Folkloru II</i>	Diyarbakır, 1946
21	İbrahim Tokay	<i>Diyarbakır</i>	(?)
22	Halkevi	<i>Karacadağ Dergisi</i>	Diyarbakır, 1938-1950

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

030.01. Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Evrakı Katalogu.

030.10. Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Evrakı Katalogu.

030.11. Müşterek Kararnameler Katalogu.

030.18. Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu.

272.1. Toprak İskân Genel Müdürlüğü Katalogu.

490.01. Cumhuriyet Halk Partisi Evrakı Katalogu.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Arşivi

TBMM Arşivi

GAZETELER

Cumhuriyet

Diyarbakir

Hakimiyet-i Milliye

Son Telgraf

Tanin

Ulus

Vakit

Vatan

Yenişafak

Yeni Yurt

RESMİ YAYINLAR VE İSTATİSTİKLER

BİGM, Nüfus Hareketleri İstatistiği, Ankara, 1948.

Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır, 1938.

CHF Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1932.

CHP Halkevleri Öğreneği, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

CHP Halkevleri Çalışma Öğreneği, Receb Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1938.

CHP 1939'da Halkevleri, Receb Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1939.

CHP Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, Zerbamat Matbaası, Ankara, 1940.

CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları, Ankara, 1946.

CHP XVI. Yıldönümünde Halkevleri ve Halkodaları, Ulus Basımevi, Ankara, 1948.

Cumhuriyet Halk Partisi Halkevleri 1940, Ulusal Matbaa, Ankara, 1940.

Diyarbakır'e Bir Bakış: Cumhuriyet'in Büyük Eserlerinden Olan Tren Diyarbakır'e Yeni Bir Hayat Getirdi, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1935.

Düstur

Genelkurmay Başkanlığı, Doğu Bölgesindeki Geçmiş İsyanlar ve Alınan Dersler, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1946.

Güneydoğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1939.

Halkevlerinin 1935 Senesi Faaliyet Raporları Hılasası, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.

Halkevleri 1932-1935, 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı, Ankara, 1935.

Resmi Gazete (1923-1950).

TBMM Zabıt/Tutanak Ceridesi/Dergisi (1923-1950).

TBMM Kavanin Mecmuası (1923-1950).

T.C. Dahiliye Vekâleti, Umumi Müfettişler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtlarıyla Rapor ve Hılasası 1936, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1937.

T.C. Dahiliye Vekilliği Nüfus Umum Müdürlüğü, Geçen Dört Yılda Yapılan ve Gelecek Dört Yılda Yapılacak İşler Hılasası, Başvekâlet Matbaası, Ankara, 1935.

T.C. Dahiliye Vekilliği, Geçen Yıllarda Yapılan ve Gelecek Yıllarda Yapılacak olan İşler Hılasası, Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1938.

TCBİGM, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1950.

TCBİGM, 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı, İstanbul, 1961.

TCBİUM, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, F. I, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929.

TCBİUM, İstatistik Yıllığı 1930-1931, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1931.

Türk Ocakları 1926 Senesi Kurultay Zabıtları, Kader Matbaası, İstanbul, 1927.

Türk Ocakları 1927 Senesi Kurultay Zabıtları, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1928.

Türk Ocakları 1928 Senesi Kurultay Zabıtları, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, 1930.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927-1928, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1928.

28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, F. III, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara, 1929.

1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları, İstanbul, 1924.

1923-1940 Dönemi Demiryolları, Türkiye Mühendislik Haberleri, sayı 442-443, 2006/2-3.

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

Abakay, Mehmet Ali, *Diyarbakır Folkloründen Kesitler: Celal Güzelses, Diyarbakır Halk Musikisi Üzerine İnceleme*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 1995.

Agaoglu, Samet, *Siyasi Günlük Demokrat Partinin Kuruluşu*, (haz. Cemil Koçak), İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (çev. Yavuz Alogan), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

Akalın, Müslim (haz.), *Cumhuriyet Halk Fırkası Urfa Heyet-i İdaresi Mukarrerat Defteri (1924-1926)*, Şurkav Yayınları, Şanlıurfa, 1999.

Akçura, Belma, *Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları*, New Age Yayınları, İstanbul, 2009.

Akekmekçi, Tuba-Pervan, Muazzez, (der.), *"Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Akekmekçi, Tuba-Pervan, Muazzez, (der.), *Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi [1939-1951]*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Akdağ, Menderes, "1946-1950 Yılları Arasında Aydın'da Siyasal Yaşam", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2007.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 10. baskı, İstanbul, 2010.

Akyay, Suavi, "Bir Uluslaştırma Projesinin Aracı Olarak Halkevleri", *Köprü*, sayı 68, s. 48-54, Ankara, 1999.

Akyürekli, Mahmut, *Şark İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

Alakom, Rohat, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998.

Alçam, Sabih, "Diyarbakır-Irak Hattı", *Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl: 7, sayı 3, s. 10-17, Ağustos 1940.

Alkan, Mehmet Ö., "Türkiye'de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri", *Anayasa Yargısı Dergisi*, c. XXIII, s. 133-165, 2006.

—, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Seçimlerin Kısa Tarihi", *Görüş Dergisi*, s. 48-61, Mayıs 1999.

Altınöz, A. Güliz Bilgin, "Çok Katmanlı Kentteki Tarihsel Katmanlaşmayı Çözümlemek: Kent Arkeolojisi", *Erişim Tarihi: 14 Aralık 2006*, <http://www.metropolistanbul.com/public/temamakale.aspx?mid=13>.

Altun, Aslı, "Türkiye'de Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Örgütlenmesi", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 2006.

- Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (çev. Alp Tümertekin), İt-haki Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2010.
- Arı, Eyal, "The People's Houses and the Theatre in Turkey", *Middle Eastern Studi-es*, sayı 40, c. 4, s. 35-58, Temmuz 2004.
- Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç [1923-1923]*, [5. baskı], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aras, İlhami, *Adım Şeyh Sait*, İlke Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul, 1997.
- Arıkan, Zeki, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", *Atatürk Yolu Dergisi*, VI/23, s. 261-281, 1999.
- Arpaçay, Çağatay, "Birinci Umumi Müfettişlik ve Ağrı İsyanı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Ensti-tüsü, Erzurum, 2010.
- Arslan, Rıfki, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (haz. Şevket Beysanoğlu vd.), YKY, İstanbul, 1999, s. 81-107.
- Arslan, Ruşen, *Şeyh Said Ayaklanmasında Varto Aşiretleri ve Mehmet Şerif Fırat Ola-yı*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006.
- As, Efdal, "Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enst-itüsü, İzmir, 2006.
- Aslan, Senem, "Everyday Forms Of State Power And The Kurds In The Early Tur-kish Republic", *International Journal of Middle East Studies*, 2011, s. 75-93.
- , "Citizen, Speak Turkish: A Nation In The Making", *Nationalism and Ethnic Po-litics*, 13: 2, s. 245-272.
- Aslan, Şükrü "Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri", *Tarih, Sınıflar ve Kent*, (der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 373-397.
- Aşan, Aziz, *Şeyh Sait Ayaklanması*, İstanbul, 1991.
- Aşgın, Sait, *Cumhuriyet Dönemi'nde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000.
- Avcı, Cemal, *III. Dönem TBMM'nin Yapısı ve Faaliyetleri*, ATAM Yayınları, Anka-ra, 2000.
- Aybars, Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç Yayınları, Ankara, 2009.
- Aydın, Osman, *1925 Kürt Ulus Hareketi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2006.
- Aydın, Sadullah, *Piran'dan Yükselen Feryat*, İhsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Aydın, Suavi, "'Umran Yolu': Demiryollarının Gelişimi ve Türkiye Demiryolları", *Tren Bir Hayattır*, (der. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 11-118.
- Aydoğan, Erdal, "Üçüncü Umumi Müfettişliği'nin Kurulması ve III. Umumî Mü-fettiş Tahsin Uzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 33-34, s. 1-14, Mayıs-Kasım 2004.
- Babuş, Fikret, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar Çerçevesinde Göç ve İskân Siyaseti ve Uygulamaları*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Bacanlı, Hakan, "Cumhuriyet Dönemi Olağanüstü Bölge Yönetim Uygulamala-rı: Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Bölge Hal Valiliği'ne", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2012.

- Bağlı, Mazhar-Binici, Abdulkadir, *Kentleşme Tarihi ve Diyarbakır Kentsel Gelişimi*, Bilimadamı Yayınları, Ankara, 2005.
- Bali, Rifat N., "Diyarbakır Yahudileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, (haz. Şevket Beysanoğlu vd.), YKY, İstanbul, 1999, s. 367-389.
- Bardakçı, Cemal, *Devşirmeler'le, Sığıntılar'dan ve Müttegallibe'den Neler Çektik?*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1942.
- Başbuğ, Esra Dicle, *Resmi İdeoloji Sahnedeki: Kemalist İdeolojinin İnşasında Halkevleri Dönemi Tiyatro Oyunlarının Etkisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Batı, Yeliz, "General Kazım Dirik ve Trakya Umum Müfettişliği", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2008.
- Bayar, Celal, *Şark Raporu*, (Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- Bayrak, Mehmet, *Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994.
- , *Kürtlere Vurulan Kelepçe Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, Ankara, 2009.
- Bedirhanoglu, Fatih, "Toplumsal Hareketler Bağlamında Şeyh Sait İsyanı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010.
- Beğenç, Cahit, *Diyarbakır ve Raman*, Ulus Basımevi, Ankara, 1949.
- Beşikçi, İsmail, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, Komal Yayınları, İstanbul, 1977.
- Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakır Coğrafyası, Şehir Matbaası*, İstanbul, 1962.
- , *Basın ve Yayın Hayatımızda Diyarbakır*, Ankara, 1970.
- , *Anıtları ve Kitaplarıyla Diyarbakır Tarihi I-III*, Neyir Matbaası, Ankara, 1990/2001.
- , "Atatürk Diyarbakır'da", *Karaamid Dergisi*, Atatürk Yılında Diyarbakır Özel Sayısı, sayı 15, s. 10-30, 15 Mayıs 1982.
- , "Anılarımda Diyarbakır Halkevi", *Kebikeç*, Yıl: 2, sayı 3, s. 161-168, 1996.
- Bilgin, İhsan, "Modernleşmenin ve Toplumsal Hareketliliğin Yörüngesinde Cumhuriyetin İmarı", *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 255-277.
- Bozarslan, Hamit, *Türkiye'nin Modern Tarihi*, (çev. Heval Bucak), Avesta Yayınları, İstanbul 2008.
- , "Türkiye'de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Hususlar", (haz. Abbas Vali), *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 51-52, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.
- , "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımni Sözleşmeden İsyan [1919-1925]", [Haz. Abbas Vali], *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, s. 226-227, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005.
- Bozdoğan, Sibel, *Modernizm ve Ulusun İnşası Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*, (çev. Tuncay Birkan), Metis Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2012.
- Bruinessen, Martin Van, Ağa, Şeyh, Devlet, (çev. Banu Yalkut), İletişim Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2004.
- , *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İletişim Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2005.
- Burgaç, Murat, "Trakya Umumi Müfettişliği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2010.

- Canlı, Cemalettin-Uçak, Halil İbrahim, *Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.
- Cavlak, Tuncer, "Cumhuriyet Döneminde İdari Taksimat ve Mülki Teşkilat (1923-1950)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1990.
- Caymaz, Birol, *Türkiye'de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2008.
- Cemal, Behçet, *Şeyh Said İsyanı*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955.
- Cemilpaşazade, Ekrem, *Muhtasar Hayatım*, Brüksel Kürt Enstitüsü Yayınları, Brüksel, 1989.
- Cemilpaşazade, Kadri [Zinar Silopi], *Doza Kürdistan [Kürdistan Davası]-Kürt Milletinin 60 Yıllık Esareten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, (Sadeleştirerek ve Notlayarak Yayına Haz. Mehmet Bayrak), Öz-Ge Yayınları, 2. baskı, Ankara, 1991.
- Ceren, Doğan, *Brüksel'de Bir Kürt Kadını: Yaşamı, Anıları ve Düşünceleriyle Pervin Cemil*, Doz Yayınları, İstanbul, 2011.
- Chirguh, Bletch, *Kürt Sorunu Kökeni ve Nedenleri*, (çev. Nihat Nuyan), Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- Çağan, Kenan, "Şehrin Tören Merkezinden İktidar Merkezine Dönüşümü", *Hece*, Yıl: 13, sayı 150-152, s. 156-163, 2009.
- Çağaptay, Soner, *Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik Türk Kimidir?*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- , "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", [Çev. Defne Orhun], *Toplum ve Bilim*, sayı CXCX, s. 218-241, Yaz 2002.
- Çağlayan, Ercan, "Cumhuriyet Dönemi Demiryolu Politikası ve Diyarbakır-Cizre Şimendifer Hattı", [Bildiri], Uluslararası Bilim, Düşünce ve Sanatta Cizre Sempozyumu, Cizre, s. 121-131, 14-15 Nisan 2012.
- , "Cumhuriyet Arşivi Belgelerinde Süryaniler [1923-1960]", [Bildiri], 1. International Syriac Studies Symposium: Syriac in its Multi-Cultural Context, 20-22 Nisan 2012, Mardin-Türkiye.
- , "Kürt Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Diyarbakır'deki Yansımaları [1908-1923]", [Bildiri], 1. International Academic Conference on Kurds and Kurdistan in History: Kurds and Kurdistan in Ottoman Period, [16-18 Nisan 2013], Erbil/Kürdistan/İrak.
- , "Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları ve Kürtçe", [Bildiri], Uluslararası Din, Dil ve Kimlik Sempozyumu, 20-21 Eylül 2013, Diyarbakır.
- Çeçen, Anıl, *Atatürk'ün Kültür Kurumları Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi TBMM 1. Dönem 1. Cilt*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- , *Türk Parlamento Tarihi TBMM 4. Dönem 1. Cilt*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- Dalkılıç, Neslihan-Halifeoğlu, F. Meral, "Erken Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Kamu Binaları: 1923-1950 Dönemi", <http://www.mo.org.tr/mimarlikdergisi/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=372&RecID=2615>.

- Demirci, Erdem Ünal, "Tek Parti İktidarında Tiyatro'nun Siyasal Rolü", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli 2009.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2009.
- , *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Demirhan, Nezahat, "Atatürk Dönemi Ulaştırma Politikası ve Demiryolları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Deniz, Murat, "Türk Basınında Şeyh Said İsyanı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2007.
- Diken, Şeyhmus, *İsyan Sürgünleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- , "Diyarbakır Diyarım Yitirmişim Yanarım", *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2007, s. 233-248.
- , "Diyarbakır Sinemaları", *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2007, s. 166-179.
- , "Şimdi Söz Söylemek Zamanıdır", *Sırrını Surlarına Fısıldayan Şehir: Diyarbakır*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2007, s. 261-267.
- Dinç, Namık Kemal, "20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi", *Toplum ve Kuram*, sayı 1, s. 211-238, Mayıs, 2009.
- Doğan, Avni, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.
- Doğan, Kasım, "Cumhuriyet Dönemi Kimlik İnşası", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.
- Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- Duman, Önder, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı 43, s. 473-490, Bahar 2009.
- Durukan, Ayşe, "Cumhuriyetin Çağdaşlaşma Düşüncesinin Yaşama ve Mekâna Yansımaları: Halkevi Binaları Örneği", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2006.
- Durukan, Ayşe ve Ulusu Uraz, Türkan, "Cumhuriyetin Kültür Kurumu Olarak Halkevi Binaları", *itüdergisi/a, mimarlık, planlama, tasarım*, c. 7, sayı 1, s. 38-49, Mart 2008.
- Dündar, Fuat, *Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar*, Doz Yayınları, İstanbul, 1999.
- , *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- , *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ergüven, Ekrem (ed.), *Şükrü Kaya: Sözleri - Yazıları 1927-1937*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1937.

- Erbil, Pervin, "Nüfus ve İskân Politikaları", *Resmi Tarih Tartışmaları 3: İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007.
- Erdal, İbrahim, *Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan (1923-1925)*, İstanbul, 2006.
- Erkan, Rüstem-Bağlı, Mazhar, "Diyarbakır'da Seçmen Davranışı ve Seçmen Davranışının Oluşmasında Yerel Medyanın Rolü", *Selçuk İletişim*, sayı 3-4, s. 181-196, 2005.
- Erkan, Yonca Kösebay, "Anadolu Demiryolu Çevresinde Gelişen Mimari ve Korunması", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2007.
- Esen, Abdullah Kıvanç, "Fermetures et Ventes de Mosques Sous le Regime de Parti Unique en Turquie", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Université Galatasaray Institut des Sciences Sociales, İstanbul, 2010.
- , "Tek Parti Dönemi Cami Kapatma/Satma Uygulamaları", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 13, s. 91-158, Güz 2011.
- Eti, Usman, *Diyarbakir*, Diyarbakir Matbaası, Diyarbakir, 1937.
- , *Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi*, Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır, 1940.
- , "Halkevimiz Sekiz Yaşında", *Karacadağ*, c. 3, sayı 25, Şubat 1940.
- Fırat, M. Şerif, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul, 1998.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2011.
- Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, (çev. Ali Berktaş), YKY, 9. baskı, İstanbul, 2009.
- Geray, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler ve Göçmenlerin İskânı (1923-1961)*, Ankara, 1962.
- , "Türkiye'de Göçmen Hareketleri ve Göçmenlerin Yerleştirilmesi", *Amme İdaresi Dergisi*, c. III, sayı 4, s. 8-36, Aralık 1970.
- Gök, Salhadin, "Tek Parti Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da İskân Politikaları (1923-1950)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2005.
- Göksel, Ali Nüzhet, "Ziya Gökalp'in Malta Dönüşü Çeşitli Faaliyetlerinden: Gece Dersleri, Gençlik Derneği ve Küçük Mecmua", *Kara-Amid*, sayı 1, Eylül 1956.
- Göldaş, İsmail, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 1997.
- Göle, Nilüfer, *Mühendisler ve İdeoloji*, Metis Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2008.
- Günay, Ş. Şenal, *Türk Parlamento Tarihi TBMM VI. Dönem (3 Nisan 1939-15 Ocak 1943)*, c. V, TBMM Vakfı Yayınları.
- Güneş, Hüseyin Haşimi-Aydemir, Cahit, "Türkiye'de Tarım Topraklarının Mülkiyet Yapısı ve Tarihîsel Süreçteki Değişimde Diyarbakır Örneği", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 3, sayı 12, s. 74-86, Bahar 2005.
- Günkut, Bedri, *Diyarbakir Tarihi*, Diyarbakir Basımevi, Diyarbakir, 1938.
- Gürgözeler, Enver, "Cumhuriyet Döneminde Karayollarındaki Gelişmeler (1923-1938)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1997.
- Heper, Metin, *Devlet ve Kürtler*, Doğan Kitap, 3. baskı, İstanbul, 2010.

- Hobsbawn, Eric J., *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1995.
- Hürkan, Serhat, *Altıokun Şark Ucu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da CHP (1919-2009)*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2010.
- Ilhan, Pertev, *Diyarbakır Halkiyatında Mani, Maya, Hoyrat ve Atasözleri*, Diyarbakır, 1935.
- Ilkin, Selim, "1922-1923 Yılları Türkiye'sinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi", (ed. İlhan Tekeli-Selim İlkin), *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, c. 3, s. 233-270, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2010.
- Ince, Fatma, "İsmet İnönü'nün 1935 Trabzon ve Erzurum Gezisi ve III. Umumi Müfettişliğin Kurulması", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2008.
- İnönü, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, (haz. Ahmet Demirel), YKY, 3. baskı, İstanbul, 2008.
- , *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, 3. baskı, Ankara, 2009.
- İslamoğlu, Mustafa, *Şeyh Said Hareketi*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Jongerden, Joost, *Türkiye'de İskân Sorunu ve Kürtler*, (çev. Mustafa Topal), Vate Yayınları, İstanbul 2008.
- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- K., H., "Demiryollarımızın İnşa ve İşledilmesindeki Ana Prensiplere Bir Bakış", *Demiryollar Dergisi*, c. XIII, sayı 50, s. 197-204, Ağustos, 1937.
- K., H., "Cumhuriyet'in XVII. Yılında Diyarbakır-İrak Hattında İnşaat Faaliyeti", *Demiryollar Dergisi*, [Birinciteşrin (Ekim) 1940], c. XVI, sayı 187-188, s. 278-294.
- Kalafat, Yaşar, *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Ankara, 1992.
- Kalgay, H. Yakup, "Millî Demiryollarımızın İnşaat Bakımından Rakamlarla İfade-i", *T.C. Nafia Vekâleti Bayındırlık İşleri Dergisi*, Yıl. 6, sayı 7, (I. Kanun 1939).
- Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kaplan, İsmail, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, 5. baskı, İstanbul, 2009.
- Karaer, İbrahim, "Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1989.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- Karataş, Adem, *Ve Âlim ve Mücahid ve Şehid Şeyh Said*, Konya, 1993.
- Kardaş, Canser, "Diyarbakır Halkevi ve Karacadağ Dergisinin Halkbilimi Açısından Değerlendirmesi (1932-1951)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2007.
- Karpat, Kemal. H., "Türkiye'de İletişimin Gelişmesinde Halkevlerinin Etkisi (1931-1951)", *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 333-348.
- Kaya, Serdar, *Endokrinasyon ve Türkiye'de Toplum Mühendisliği*, Nirengi Kitap, Ankara, 2010.

- Kaynar, Mete K. (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları-10 Regim ve Ritüelleri*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2010.
- Kaynar, Reşat, "Atatürkçülükte Millileşme, Laikleşme, Çağdaşlaşma (Medeniyetçilik)", *I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu-Açılış Konuşmaları, Bildiriler*, [21-23 Eylül 1987], Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1994.
- Kejanlı, Türkan, "Sur İçı Dokusunun Planlama Süreci ve Koru[nama]ma Sorunları", *TMMOB Diyarbakır Kent Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2009.
- Kili, Suna ve Gözübüyük, A. Şeref, *Türk Anayasal Metinleri [Sened-i İttifak'tan Günümüze]*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2000.
- Kirişçi, Kemal - Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi*, (çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2010.
- Koca, Hüseyin, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları [Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği'ne]*, Mikro Yayınları, Konya, 1998.
- Koçak, Cemil, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- , *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yayınları, 4. baskı, c. I, İstanbul 2008.
- , *İkinci Parti: Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, c. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- , *Tek-Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- , *İktidar ve Demokratlar: Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)*, c. II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- , "Demiryolundan Karayoluna", *Tarih ve Toplum*, c. 12, sayı 70, s. 17-19, Ekim 1989, İstanbul.
- , "Parliament Membership during the Single-Party System in Turkey [1925-1945]", [Erişim Tarihi: 12 Nisan 2011], *European Journal of Turkish Studies* [Online], sayı 3, 2005, <http://ejts.revues.org/index497.html>.
- Konyar, Basri, *Diyarbakır Yıllığı*, Ulus Basımevi, Ankara, 1936.
- Kop, Kadri Kemal, *Atatürk Diyarbakır'da ve O'nun Hatıraları*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1938.
- Kopar, Metin, "Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1927-1950)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2005.
- Koraltürk, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Korhan, Tuğba, "Cumhuriyet Döneminde Umum Müfettişlikleri İle İlgili Bir Değerlendirme", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 4, sayı 7, s. 134-143, Nisan 2012.
- Kurbanoglu, Bahadır, *Şeyh Said: Bir Dönemin Siyasi Anatomisi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kutlu, Hakan, "Şark İstiklal Mahkemesinde 1925-1927 Döneminde Takrir-i Sükun Kanununun Uygulanması", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Terzi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2007.
- Malmisanij, *Diyarbakirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004.

- McDowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, (çev. Neşenur Domaniç), Doruk Yayınları, İstanbul 2004.
- Mercan, Mehmet, *Anadolu'da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını*, GGC Yayınları, Diyarbakır, 1998.
- Metinsoy, Murat, "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum", *Toplum ve Bilim*, sayı 118, s. 124-164, 2010.
- Miroğlu, Orhan, *Hevsel Bahçesinde Bir Dut Ağacı: Canip Yıldırım'la Söyleşi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.
- Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması (1919-1925)*, Umag Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- Nur, Rıza, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası (1923-1933)*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Özge Yayınları, Ankara, 1992.
- Oran, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği [Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme]*, Ankara, 1988.
- , "Azınlıklar", *İstanbul Ansiklopedisi*, NTV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 159-165.
- Öksüz, Hikmet, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 3, sayı 1, s. 169-188, 2000.
- Önen, Nizam, "Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet'in "Doğu" Meselesi ve Bürokrasinin Hali: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 12, s. 153-198, Bahar 2011.
- Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1975.
- Örgeevren, Ahmet Süreyya, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.
- Öz, Esat, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Özdemir, Nuray, "Cumhuriyet Dönemi Karayolu Politikası (1923-1960)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.
- Özdemir, Yavuz, "Şeyh Sait İsyanı", *Yeni Türkiye*, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II, Yıl: 8, sayı 44, s. 481-495, Mart-Nisan 2002.
- Özdemir, Yavuz-Aktaş, Elif, "Halkevleri (1932'den 1951'e)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 45, s. 235-262, Erzurum, 2011.
- Özer, İsmail, "Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- , "Halkevlerinin Milli Birliği Sağlama Yolundaki Faaliyetleri (1932-1950)", *e-Journal of New World Sciences Academy*, c. 6, sayı 2, s. 251-263, 2011.
- Özsoy, Felat-Eriş, Tahsin, *Öncesi ve Sonrasıyla 1925 Kürt Direnişi*, Peri Yayınları, İstanbul, 2007.
- Öztürk, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, 5. baskı, İstanbul, 2008.

- Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi TBMM*, 2. Dönem, c. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- , *Türk Parlamento Tarihi TBMM*, 2. Dönem, c. II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- , *Türk Parlamento Tarihi TBMM*, 3. Dönem, c. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- , *Türk Parlamento Tarihi TBMM*, 3. Dönem, c. II, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1993.
- Parlak, İsmet, *Kemalist İdeolojide Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.
- Sadoğlu, Hüseyin, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2010.
- Sağlam, Dünder, *Türkiye Ekonomisi Yapısal ve Temel Sorunları*, Sanem Matbaası, Ankara, 1986.
- Sarıncay, Yusuf, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye Karşı Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XIV, sayı 40, Mart 1998.
- Sertel, Sabiha, *Roman Gibi: Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın*, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987.
- Sevgen, Nazmi (haz.), *Celal Bayar Diyor ki 1920-1950: Nutuk-Hitabe-Hasbihal*, İstanbul 1951.
- Sezen, Saim, *Seçim ve Demokrasi*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994.
- Smith, Anthony D., *Milli Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul, 2010.
- Şimşek, Sefa, *Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri (1932-1951)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Tak, Ahmet, *Ankara*, “1923-1950: The Socio-Spatial Manifestation of Republican Will”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, Ankara, 2007.
- Tanyeli, Uğur, “Mekânlar, Projeler, Anlamları”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, (ed. Uğur Tanyeli), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 101-108.
- , “Yıkarak Yapmak”, *Üç Kuşak Cumhuriyet*, (ed. Uğur Tanyeli), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 109-114.
- Taş, Serap, “Umumi Müfettişlikler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1997.
- Taşpınar, Bülent, “Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nde Şeyh Said Ayaklanması”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya, 2010.
- Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, sayı 50, s. 49-71, 1990.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, “Cumhuriyet’in Demiryolu Politikalarının Oluşumu ve Uygulanması”, (ed. İlhan Tekeli- Selim İlkin), *Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Altyapısı Oluşurken*, c. 3, s. 271-323, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2010.
- Toker, Metin, *Şeyh Said ve İsyanı*, Ankara, 1968.
- , *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970.

- Toprak, Zafer, "Cumhuriyet, Demiryolu ve Laiklik: Bir 'Modernite' Metaforu", *Toplumsal Tarih*, sayı 168, s. 26-31, Aralık, 2007.
- Tuncer, Erol, *Osmanlı'dan Günümüze Seçimler [1877-1922]*, TESAV Yayınları, 2. baskı, Ankara, 2003.
- Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. baskı, İstanbul, 2005.
- Tütengil, Cavit Orhan, *Diyarbakır Basını Üzerine Notlar Gazetelerle Dergiler (1869-1953)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1954.
- , *Diyarbakır Basını ve Bölge Gazeteciliğimiz*, İstanbul, 1966.
- , "Gökalp'a İlişkin Yeni Notlar", *Sosyoloji Konferansı Dergisi*, [Ziya Gökalp Özel Sayısı], sayı 14, s. 171-193, 1976.
- Tütenk, Mustafa Akif, "Diyarbakır'ın Son Altmış Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara Amid Dergisi*, Yıl: II-III, sayı 2-4, s. 311-347, 1956-1958.
- Tütüncü, Fatma, "The National Pedagogy of the Early Republican Era in Turkey", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, Ankara, 2007.
- Uyar, Hakkı, "Türkiye'de Tek Parti Dönemi'nde İktidar ve Muhalefet (1923-1950)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir, 1998.
- , "Tek Parti Döneminde Seçimler", *Toplumsal Tarih*, sayı 64, s. 21-31, Nisan 1999.
- , "Türkiye'de Tek Parti Döneminde CHP'nin Toplumsal Kökenleri: İkinci Seçmenler Örneği (1935)", *Bilgi ve Bellek*, Yıl: 1, sayı 2, Yaz 2004.
- Üstel, Füsün, *İmparatorluktan Ulus-devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları [1912-1931]*, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2004.
- Varlık, M. Bülent (haz.), *Umumi Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türkiye'de Üç Devir İzlenimler-Anılar*, c. 2, Sümer Matbaası, İstanbul, 1973.
- Qasımlo, Abdurrahman, *Kürtler ve Kürdistan*, (çev. İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2009.
- Yeğen, Mesut, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, 3. baskı, İstanbul, 2006.
- Yeşilkaya, Neşe G., *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2003.
- Yıldırım, Canip, "Soygunu Bahane Edip Bütün Muhalifleri Kurşuna Dizdiler", *Yeni Aktüel*, sayı 197, s. 710-73, 2009.
- Yıldırım, Sema-Zeynel, Behçet Kemal [ed.], *TBMM Albümü (1920-2010)*, 2. baskı, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, c. I-II (1920-1950), (1950-1980), Ankara, 2010.
- Yıldırım, Tuğba, (der.), *Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Yılmaz, Murat, "Tek Parti Döneminde Müstakil Mebuslar ve CHP Müstakil Grubu (1931-1946)", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

- Yücekök, Ahmet N., *Siyaset Sosyoloji Açısından Türkiye’de Parlamentonun Evrimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.
- Yüksel, Hayriye, “Ulus İnşasında Zorunlu Göç Unsuru: Tek Parti Dönemi (1923-1945) İskân Kanunları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Yıldırım, İsmail, “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 35, Cilt: XII, Temmuz 1996.
- Yıldız, Ahmet, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene”: *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları [1919-1938]*, 4. baskı, İstanbul, 2010.
- Yıldız, M. Cengiz, “Osmanlı’dan Günümüze Demiryolu Politikalarına Genel Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 8, sayı 19, s. 195-208, Bahar 2004.
- Yıldız, Okan, “Ziya Gökalp’in Dünyasında Kürtler”, *Dipnot*, sayı 5, s. 185-202, Nisan-Haziran 2011.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (çev. Yasemin Saner Gönen) İletişim Yayınları, 14. baskı, İstanbul, 2003.
- , *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, (çev. Ergun Aydınoglu) İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, 2009.

INTERNET SİTELERİ

- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/>
- <http://www.tbmm.gov.tr/>
- <http://www.tez2.yok.gov.tr/>
- <http://ejts.revues.org/>
- <http://journals.cambridge.org/>
- <http://explore.bl.uk/>
- <http://www.asosindex.com/>
- <http://www.toplukatalog.gov.tr/>
- <http://web.ebscohost.com/>
- <http://www.mkutup.gov.tr/>
- <http://www.tufs.ac.jp/>
- <http://gazeteler.ankara.edu.tr/>
- <http://www.pecya.com/>

II. Abdülhamit 82

Abacı, Mehmet 63
Acer, Halil 64
Agaoglu, Ahmet 184, 186, 192
Ağar, Sadi 199
Akçura, Yusuf 227, 228
Akgün, Feyzullah 63
Akgündüz, Müslüm 33
Aktar, Ayhan 15
Aktuğ, Yusuf Kamil 57
Akülke, Ahmet 50, 63
Alataş, Hulusi 132-134
Ali Cemal Bey [Diyarbakır Valisi] 78, 79, 151
Ali Rıza Bey [Diyarbakır Valisi] 151, 152, 172
Alpdoğan, Abdullah 86, 242, 265
Alpiskender, Ferit 57
Alsan, Zeki Mesut 32, 33, 36, 42, 299
Althusser, Louis 13, 15, 180
Altın, Behçet 209
Altınbozar, Hakkı 52
Altıok, Mithat 211
Altuğ, İrfan 63
Altunakar, Mehmet 63
Altuntan, Muharrem 63

Antranik, Sobacı 181
Apaydın, Aziz Zekai 31, 32, 42, 299
Apaydın, Fikri 68, 105
Arkan, Mümtaz 216
Arman, Agâh 49, 66, 199, 209
Arman, Zekai 50
Arslan, Şeyhmus 50
Aslanboğan, Mustafa 63
Aşçıyan, Hayk 181
Atatürk, Mustafa Kemal 23, 24, 40, 122, 123, 192, 199, 207, 210, 212, 218, 219, 235, 236, 241, 256, 257, 270
Aydın, Eyyup 63
Aydın, İsmail 63
Aydınsoy, Mehmet 63
Ayhan, Mehmet 63
Aykaç, Fazıl Ahmet 38, 299
Ayna, Ali 63
Aziz, Mahmut 50
Azizoglu, Hüseyin 152
Azizoglu, Yusuf 57

Baha, Huriye Öniz 32, 299
Baku, Mürsel 33
Banguoğlu, Tahsin 204, 220
Bardakçı, Ali Cemal 72, 78

Barut, Latif 63
Barutçu, Faik A. 60
Başkaya, Hilmi 255
Batur, Baki 63
Baturay, Behiye 206
Bayar, Celal 39, 57-59, 68, 129, 242, 264
Bayazıt, Kemali 136-138
Baykal, Kazım 300
Bayram, Süleyman 63
Bekit, Mehmet Rüştü 31-33, 35, 36, 42, 44, 264, 299
Beysanoğlu, Şevket 128, 209, 300
Bilal, Fehmi 167
Bilal, Sabri 63
Bilge, Mehmet Tevfik 32, 299
Bırsel, Münir 67
Bora, Hasan 63
Boylu, Cemil 63
Bozok, Salih 242
Bucak, Mustafa Remzi 57, 108, 266
Budak, Behram 162
Budak, Hamza 63
Budak, Mehmed Nuri 30, 299
Bulut, Ali 63
Burç, Mehmet 52, 53

Cananoğlu, Ramazan 63
Cebesoy, Ali Fuat 243
Cemil, İbrahim 163
Cemilpaşazade, Bedri 167
Cemilpaşazade, Ekrem 75, 76, 166
Cemilpaşazade, Kadri 76
Cevad Bey 124, 125
Cevat Paşa 252
Ceylan, Ali Rıza 33
Cizrelioğlu, Abdulkadir 37, 65

Çağın, Muhittin 35, 36, 50
Çağlar, Behçet Kemal 205
Çağrı, Muhittin 33
Çayırhan, Sami 52
Çelik, Hasan 63
Çelik, Mustafa 50
Çelik, Şefik 63
Çetin, Abbas 63
Çetin, Şeref 50

Çetinkaya, Ali 90, 236, 238, 239, 242
Çıkıntaş, Tarık 181
Çıtak, Sabri 88
Çiçekdağ, Osman Şevki 102, 103
Çolak, Şevket 33
Çubukçu, Tahsin Cahit 19, 33-37, 50, 54-56, 59, 60, 179, 196-199, 206, 215, 223, 236, 299

Demir, Ahmet 64
Demir, Hamit 63
Demir, Şakir 63
Denek, Bedri 63
Deutsch, Karl 226
Dicleli, Sedat 50
Dicleli, Vedat 38, 51, 299
Dinç, Namık Kemal 114
Direkçi, Tahir 50
Dirik, Kazım 86
Doğan, Avni 24, 91, 105-107, 144, 200
Dr. Fuat Bey 73
Dr. Muharrem 38
Duman, Önder 122
Durak, Ahmet 131
Duransoy, Nafi 33
Dursun, Ali 63
Dündar, Mehmet 50
Düzgören, Seyfi 86, 99

Edmons [İngiliz Maslahatgüzar] 90, 192
Ekin, Cavit 38, 42, 299
Ekinci, Bedri 63
Ekinci, Mustafa 57, 101-105, 162
Emed, Ahmet Şükrü 33, 299
Emre, Akif 250
Enver, Hüseyin 185, 186
Erdogan, Ahmet 63
Ergeneli, Hilmi 24, 93-95, 143
Ergün, Sait 50
Erişirgil, Mehmet Emin 183
Ersoy, Ethem 131
Ersoy, Mehmet Akif 208
Esandal, Memduh Şevket 34-36, 47, 48, 88, 121, 131, 144, 159, 202, 203
Esmer, Ahmet 50
Eti, Usman 200, 300

- Fırat, Ali 33
 Fırat, H. 53
 Fırat, Mehmet Şerif 65
- Gabriel, Albert-Louis 259
 Galip, Reşit 192, 213
 Geray, Cevat 145
 Gerçek, Tahir 52
 Gökalp, Ziya 17, 18, 30, 208, 299
 Gökberk, Macit 210
 Gökçen, Sabiha 242
 Gökçimen, Şemsettin 33
 Göksu, Nazım 38, 63
 Gül, Veysi 63
 Gülbenk, Mehmet Rıza 63
 Günay, Sedat 209
 Gündeş, Kamil 68
 Güneli, Kemal 63
 Günenç, Abdullah 63
 Güngör, Kemal 202
 Günkut, Bedri 238, 300
 Gürel, Ahmet 60
 Gürer, Cevat Abbas 242
 Gürmeriç, Edip 181, 219
 Güven, Kamil 50
 Güzelses, Celal 181, 219, 300
- Hadi Bey [Mardin Valisi] 168, 169
 Hasan Fehmi Paşa 230
 Hasan Nizamettin Bey [Diyarbakır Valisi] 253
 Hatunoğlu, İbrahim 33
 Hatunoğlu, Yusuf Sıdkı 33
 Hazinses, Sami 181
 Hişyar, Hasan 167
- İrmak, Sadi 48
 Işık, Rıza 50
 Işıttan, İshak Refet 31, 299
- İlhan, Pertev 300
 İncedayı, Cevdet Kerim 66, 67
 İnönü, İsmet 19, 40, 58, 68, 74, 81, 87, 104, 165, 207, 226, 227, 256, 259, 260, 263, 270, 291
 İpek, Mustafa 64
 İpek, Süleyman 63
- İpekçi, Hüsnü 181
 İrdelp, Neşet Ömer 242
 İskenderoğlu, Reşid 198, 199, 209
- Jansen [Mimar] 253
- Kabaklı, Ahmet 209
 Kalabalık, Mithat 31, 33, 299
 Kalenden, Makbule 52
 Kalfagil, Feyzi 38, 51, 299
 Kalkan, Tahir 63
 Kanhar, Heybet 63
 Kansu, Mazhar Müfit 30
 Karaer, Muhittin 64
 Karakaş, Sait 63
 Karakaş, Şevket 63
 Karakoç, Fevzi 63
 Karakoç, Hayri 63
 Karakoç, Şeyhmus 50
 Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 198
 Karaozan, Sabir 50
 Karpas, Kemal H. 195
 Kartal, Mehmet 63
 Kaya, Mehmet 63
 Kaya, Şükrü 86, 88, 99, 102, 103, 118, 129, 169, 170, 237, 242
 Kelekçi, Sait 131
 Kemal, Namık 208
 Kerwin, Robert W. 245
 Kılıç, Ali 242
 Kılıç, Mehmet 63
 Konyar, Basri 300
 Kop, Kemal Kadri 300
 Koraltan, Refik 67, 68, 106
 Köksal, Reşat 49
 Köksu, İzzettin 63
 Köprülü, Fuat 67, 68, 106, 123, 264
 Kuş, Hamit 63
 Kutbay, Refet 33
 Kutlay, Latif 63
 Kürkcü, Emin 52
- McDowall, David 74
 Metinsoy, Murat 21
 Muğlalı, Mustafa 79
- Nazif, Süleyman 208

Nazmi Bey [Diyarbakır Valisi] 252, 253
Noyan, Bedri 199, 209
Nur, Rıza 17, 149

Ocak, Osman 35, 36, 38, 42, 51, 52, 135, 138-142, 199, 222, 299
Okyay, Mehmet 63
Olçay, Etem 63
Onur, Nuri 63
Oran, Baskın 195
Orbay, Kâzım 102
Ortabay, Çelebi 50

Ölçer, Cemil 50
Ölmez, Mehmet 63
Önen, Nazım 36, 50, 57, 59, 61-65, 68, 264, 291
Önen, Necmi 131
Öner, Ömer 209
Öngören, İbrahim Tali 24, 31-33, 35, 36, 42, 44, 84, 89-93, 152, 157, 169, 170, 183, 189-191, 248, 254, 264, 299
Örgeevren, Ahmet Süreyya 149
Özbudun, Ergun 22
Özelçi, Cafer 33
Özen, Zühtü 63
Özer, Şefik 64
Özkan, Ali 162
Özmen, Abidin 24, 33-35, 64, 86, 91, 95-99, 101-105, 121, 130, 144, 146, 158, 159, 165, 201, 236, 246, 255

Palabıyık, Ali 63
Papazyan, Hışnak 167
Papazyan, Vahan 167
Parlak, İsmet 14
Peker, Recep 39, 45, 199, 242
Pirinççi, Abdullah 49, 50
Pirinçcioğlu [Pirinçizade], Feyzi 30, 44, 265, 299
Pirinçcioğlu, Edip 52
Pirinçcioğlu, Nedim 49, 50

Renda, Abdulhalık 116, 125, 176, 281

Sabay, Süleyman 33
Sagır, Abdullah 63
Sancar, Eyyup 63
Satana, Abdurrezak 33
Savcı, Süleyman 209, 300
Sevüktekin, Kazım 31-33, 35, 36, 42, 44, 133, 134, 145, 264, 299
Sevüktekin, Muzaffer 131
Seyid Rıza 197
Sılay, T. Fikret 67
Smith, Anthony 13, 175
Sonsuz, Asım 63
Soyak, Hasan Rıza 242
Soykan, Münir 34
Sökmensüer, Şükrü 86, 87, 98, 199
Suphi, Hamdullah 186
Sümer, Lütü 50
Sünkitay, Veli Necdet 33, 299
Şedele, Mehmet Kemal 35, 36, 299

Şeyh Eyüp 73
Şeyh Fahri 91, 93, 94
Şeyh Sait 23, 73, 80, 265

Tankut, Hasan Reşit 183, 185, 300
Tanyeli, Uğur 251, 253
Taptık, Namık 33
Tarhan, Abdülhak Hamit 208
Tatlıcan, Sabri 63
Tayş, Kamil 38, 57, 59, 63, 65, 67, 68
Tekçe, İsmail Hakkı 242
Tekin, Kasım 50
Tekmen, Alaettin 206, 214
Telli, Selim 63
Tınaz, Naci 86
Tigrel, Adil 49-51, 60-63
Tigrel, Hamid 33
Tigrel, Zülfü 33, 42, 264, 288, 299
Toker, Metin 40, 43, 58
Topalan, Emin 63
Topaloğlu, Abdürrezzak 50
Toprak, Faik 50
Toprak, Zafer 228, 229
Tulgar, Aziz 50, 199
Tunçay, Mete 29
Turuthan, Tahsin 33
Tüten, Mustafa Akif 77, 152

Uçar, Abdurrahim 63
Uluğ, Şeref 35-38, 42, 51, 236, 264,
299
Ural, Hamdi 38
Ural, Kazım 38
Uras, Esat 51
Uyanık, Celal Ağâh 33
Uybadin, Cemil 20, 25, 150, 267
Uzer, Tahsin 86

Ülgen, Behzat 50, 52
Ünal, A. Rıza 67
Üner, Celal 242
Üngan, Şevket 33
Üster, Neşati 199, 210, 215

von Pressel, Wilhelm 230
Vural, Fehmi 101

Yalçınkaya, Mustafa 63
Yavuz, Faik 63
Yavuz, Fehmi 63
Yeğen, Mesut 118
Yetişkin, Hulusi 59-62
Yıldırım, Zülfikar 63
Yıldız, Gani 52
Yorulmaz, Şakir 52
Yurdakul, Mehmet Emin 192
Yüksel, Harun 63
Yürük, Abdo 63

umhuriyet döneminde girişilen Türkleştirme ve sekülerleştirme politikalarına dayanan yeni kimlik inşası, devletin ideolojik ve baskı aygıtları aracılığıyla gerçekleştirildi. Cumhuriyet devletinin bu amaçla en

fazla mesai harcadığı yerlerin başında Kürt coğrafyası geliyordu. Ercan Çağlayan, bu kitapta, Diyarbakır'ın "kuvvetli bir Türklük merkezi" haline getirilmesi için hazırlanan raporları, oluşturulan kurumları, alınan önlemleri ve bunları tamamlayan güdümlü siyasal temsil ve katılım yöntemlerini inceliyor.

Bir yandan Diyarbakır'ın etnik yapısını değiştirmek amacıyla iskân ve zorunlu göç politikaları yürüten erken Cumhuriyet yönetimi, diğer yandan Türk Ocağı, Halkevi, Halkodası gibi kurumlarla, umumi müfettişlik, karakol, demiryolu ve zorunlu eğitimle, rejimin bölgede güçlendirilmesi için önemli bir çaba sarf etti. Ercan Çağlayan, tek parti dönemi boyunca yürütülen te'dip (terbiye etmek), tenkil (sürmek), temsil (asimile etmek) ve temdin (uygarlaştırma) misyonlarının hayata geçirilişini incelerken, geçmişe ait izlerin silinmesini hedefleyen asrîleştirme projesiyle bu politikalar arasındaki yakın ilişkiyi gözler önüne seriyor. ■

